

с(Тыва)
У 49

УЛУГ-ХЕМ

№2

2013

ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ СЕТКУУЛУ

УЛУГ-ХЕМ

12+

ТЫВАНЫҢ ЧОГААЛЧЫЛАР ЭВИЛЕЛИНИҢ СЕТКҮҮЛҮ

1946 чылдың август 25-те
үндезилеттинип тургустунган

Кол редактору Э.Б. Мижит

№2 (76) 152

Кызыл — 2013

Сеткүүлдүн тургузукчузу: Тыва Республиканың культура яамызы.

Россия Федерациязының парлаалга болгаш массалыг медээлер чепсектеринин талазы-биле хоойлужудулгаларны сагырын хынаар база бүрүткээр Тыва Республиканың девискээр эргелелинге сеткүүлдү 2009 чылдын ноябрь 2-де бүрүткээш, ПИ №ТУ 17-00015 деп дугаарны тывыскан.

Чогаалдарның компьютерге ийи интервалга парлаан саазында хоолгазы биле электроннуг хоолгазын каттай хүлээп алыр.

Авторларның бодалы редакцияның туружу-биле дүгжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда, “Улуг-Хем” сеткүүлге парлаттынганын айтыры албан.

М 4702580600 без объявл.
24-13-2004

© «Улуг-Хем» сеткүүлдүн редакциязы, 2013 ч.

© ООО «Кооператив «Журналист», 2013 ч.

Октябрь ТУҢ - ООЛ

А.Т. СЫДЫМ. САЛЫМ

(Чечен чугаа)

Эмчи сургуулун дооскаш, ажылдаа-ла, ийи-үш чыл болу бергенимде чүве.

Бир кежээ, ажыл соонда чанар деп олурумда, ортумак дурт-сынныг, мон кара кылдыр көстүр улгады берген угбай кабинетимни бакылап келген.

— Эмчи чалаар чорий мен. Өхте ашах ахырып турар. Тыха перхе киши, охглум — дей-дир.

Үстелчек чүве дег, кылаңайнып турар кылдыр дериткен хүрең шырайлыг, шевергин думчуктуг, дөрбегерзимээр эриннери кыссыг долузун ам-даа чидирбээн ышкаш көстүр ол кырганның чугаа-соодунда моолчургу аян бары илдең болган чүве. Ооң сөс бүрүзүн, бир янзы адаар чугаазының утказын эвес, — аялгазынче кулак сала каапкаш, баштай билбейн баар часканымны сакты-дыр мен.

«Эрзин, Тес азы Кунгуртуг кижизи-дир ийин бо» деп бодап каан мен. Диш эмчизи кижиге болгай мен, ынчангаштын:

— Диш аарып турар бе, угбай? — деп айтырдым.

— Чок, охглум, диш эмес. Чем чиместээн киши... — дээн.

Ажыл шагы төнгөн, эмчилер дем-не чанып чоруткан. Ам канчаар, кырган кижини ол-бо ыдып, эмчи сүрдүрер эвес дээш:

— Чаа, мен барайн, угбай — дидим.

Чоруу саат чокка чогуй бергенинге өөрээн кырганның соондан чүү-хөөм алгаш, базыпкан мен.

Саадаан-даа чүве чок, үр болбаанда, херим иштинде өг тип каан бажыңга келдивис.

Бичии өрөөлдө чыдар кеш биле соогү арткап ашактын үнү кижиге чег-
нес, байдалы чүгээртгээр хире эвези каракка-ла илден. Мээн мендимге харыы
кылдыр аарыг кижиге карактарың шай жок шийини каан.

«Кижиге болбазын билген, эмнелгенден үндүр бижээн-дир...» дээн бодал-
биле эмчи бижиниң помчун тапшытым. «Чингелгөн» кижиге болду.

«Бо-даа эртең-даарга апарган хоокүй-дүр...» деп кээрген билиң, ам
канчаар, уjur эдерин шинчин көргүлөдим. Хоокүйде чүү боор, илден...
Аныяанда коңчуг мөге-шыырак чорааны ооң ам агжагар сөөк-даа болза,
чер ажа делгем хөрээнден, кымчы сывы дег, чоон, чоржек-чөржек салаа-
сайгыдындан илден көзүлгөн. Аарыг кижизинге угбайның сагыш салган
хамаарылгазы бир кээргенчиг. Баксыраан ашакка ооң салаа-сайгыды эргелиг
болгаш камны-биле канчаар дээп, тудуп-суйбап турарын көргөш, шын-на
сеткилим-биле иштимде ол ийини аажок чаптап, кээргээн мен.

Өлүмнүн дидиренчиг соогу биле амыдыралдын изиг тыныжы мын-
да бүдүү чоокшулажып, адаанның чарышга ийи аьттын эзеңгилери дег
«шак-шок» кылдыр моннажыптары мыяда ышкаш кынныр. Бажында чоок
кижилериниң арын-шырайында дүвүрээзинниг ыгт чок манаашкын база
илден.

Эмнер сыкыртып, капельница салып кааш, ону манап, угбайның куткан
шайын аартап олурган мен.

— Силерниң чугаанар аяны Эрзин-Тес улузу дег... Ол чер чурттуг силер
бе, угбай? — деп баштайында-ла сонуургаан айтырым салып, чугаа эредим.

Кырган аяанга шай кудуп ап чыда, «Адырам, бо кымыл бо?..» дээнзиг,
менче көргөн. Ооң чалым-хаянын хүн дегбээн хөлөгеленчек арны дег апарган
шырайы чоорту чымчак, туман өттүр көзүлгөн бүлүргей чырык дег отчугаш-
тар карактарында көстүш кылынган. Арын-шырайында ол чылыг хөөн дам
калбарын кээп, билдирер-билдирбес хүлүмзүрүгже шилчий хона бергенин
база эскердим. Ынчалза-даа ол үр болбады. Көзүлбес хол ол хүлүмзүрүгнү
дораан өжүр суйбапкан ышкаш, биеэги-ле мунгаргай хөөн кырганның арын-
шырайын хөме алы берген чүве.

— Чох, охглум. Эрсин-Тес-даа эмес, Хунхуртух-даа эмес. Мээн чуртум
ыра-ах... Мен моол киши мен — дээш, узун сөөскен данказынга таакпыны
тип, боданы берген. Ийи-үш улай соргулапкан таакпы ыжы, хуулгаазын
удазыннар дег, агаарже дыдыраып үнүп, ажык сонгада барып чидип турлар.

Кырган-авайның бир-ле ындыг хумагалыг, чажыт черинге билбейн дээп-
кенимни билип кааш, оон ынай айтырыг салбаан мен. Боду чугаалай бээр
чадавас дээн мээн ынчангы бүдүү манаашкыным база куруг болган. Кымны-
даа кириксевес, кымны-даа манаксавас эжик-хаалганы шөлээ-чөпшээрел
чокка ажыда сопканымны ол орта база билген мен...

Каш хонганда, аарыг ашак «кызыл-дуस्ताан»... Ол үениң иштинде эм-
чилер ол бажыңга каш-даа барган.

Угбайның хан базыышкыны улуг кижиге чүве-дир. Ашакты ажааган хүнде, анаа эмчи дузазы дарый херек апарган. Мен чорупкан мен. Биеэги-ле сонуургак чанымга иттирген, күзелдиним-биле чорупканым ол болган. Оон ыңай кырган-авайның менче элденсинип көргөн арын-шырайы-даа, моол кижиге мен дээни-даа сагыжымдан үнмүүн чүве.

Чеде бээримге, хоорден чаа келген хевирлиг, ишти-даштын улус-ла хой. Кырган-авай бажында, уругларының чанында динкеннер.

Кире бээдим. Бажың иштин аштап-арыглап каанкан. Артында серин. Артышсыг, чула-күжүзүг. Кырган-авайның чанында ийи херээжен улус олурар. Бирээзи бажын туткан, бирээзи бут адаанда олурар. Авазы-биле дөмейи аажок, кижиге ортузу хире хар-пазынныг улус.

— Кандыг-дыр силер, угбай? — дээн мээң айтырымга кадай карактарын көрүп келген:

— Чүхээр, чүхээр, охглум. По уруглар эм перхен, шору мен — деп эрестии сүргей харыылады.

Кырганның хан базыышкыны ам-даа бедик боорга, эм сыкыртып кааш, манап олурган мен.

Калган кижиниң сактыышкын хуяунга салган аыч-чемин амзан, оон дугайында хөөрежи олурувуста, чугаа чоорту-ла кырган-авайның болунда апарбас ийикпе. Ынчан харын оон бо черге кажан, канчап келгени менээ кайгамчыктыг солун ужурал болуп дыңналганы-ла шын чүве. Душ болган таварылгадан кижиге хөөкүйнүн хуу-салымы канчаар өскерлип, кайнаар оруктай бээрин дужа келбиже баш удур чугаалаары берге харын. «Ак, кара»,... «бурган-чүдээн»,... «салым-чол...» дээн ышкаш улуг билиишкиннерниң чажыдынын сүрлүүн, билиш чогуң кайгап, харын-даа кижиге коргуп болай бээр чораан.

Угбайның моол адын Мунуур дээр чүве-дир. Моол-кыс... Моол-Кадай дижиң, бо черниң улузунуң тып адаан аг-шолазы назы-хар аайы-биле чоорту өскерлип чорза-чорза, адак соолүнде ашааның аайы-биле анаа-ла Базыраа-Кадай апарган. Чок болган ашакты аныяанда кончуг эрес-кайгал кижиге чораан деп дыңнаан кижиге мен, «Кайгал Базыраа... дургун Базыраа» дижиң, улустуң чугаалажыры анаа эвес турганы илден. Аът-хөл дээнде, билинмес кижиге дижиң улус чугаалажыр чораан.

Оон кайгалдаан олча-омааның бирээзи — Мунуур ол болган чүве-дир...

Ам Мунуур кырган-авайның сактыышкынын маңаа долузу-биле кирип көрейиң. Билдингир болгаш номчуттунгур болуру-биле чугааның моол-калга аянын мында киирбедим...

Бажында уруунуң шарып бергени шала өл-шык аржыылын эде суйбап каап, таакпылажып чаа келген улус-биле менди солчуп каап, кырган-авай оожум чугааланып олур ийин.

— Та кандыг хай-халап тавараан чүве ийик, ада-ием чангыс чыл иштинде соннуг-мурнуг чок болганнар. Ол үеде таптыг-ла он харлыг мен. Ада-ием

чок болган соонда, ачамның төрели болур Батбаяр ден кижги арткан мал-маган-биле кады мени бодунун аалынче кожүрүп ашарган. Ол чоок-кавыга каржы-дошкун, харам-тыртым ады-сураа үнген ол төрелимниң соок караан, кадыг холун бичиимден-не билип, көрүп эгелгэн мен. Бичии хиремде инекти сааптар, чемни кылыптар турдум. Кол ажылым — ошкү-хой кадарар. Изигде, соокта-даа мал соонда када берген бичии кара хөңме дег апарган базын чорза-чорза, өзүп доругуп келдим. Мээң каш мал-маганым ол төрелим аалдын малынын им-демдээн ап, холужуп-бүлүжүп, чоорту сыыгап чорза-чорза, шуут төнгенин улгадып келгеш билген мен. Өгленир апарзымза, ол улузум мээң соомдан өскүс анай-даа сүрүп үндүрбес эвеспе дээрзинге база бүзүрөп бар чораан мен. Оон хоптак-чазыйы ол хире... Че, ол-даа канчаар, оон орнунга бо ашак-биле канчаар таныжып, душчу бергенивисти хөөрөп берейн. Ол харын силерге солун болгу дег ийин... Ынчан он алды хар ажып, улуг кыс апарган үем чүве.

Успа-Хөлдүн чоогунда Кобыш-Терекке күзеглеп чыткаш, өскээр көжер деп турган үевис чүве. Көжерде аартык болбазы-биле кежээ хойтпак тип доо-зуп турумда, акайым менче эзирик карактары-биле көргөш, хөрөктени-дир:

— Чылгың ырак бе?! Кайда чүвел? Коданде чоокшуладып турбас бе! — деп сөгөдей олуруп алган, дискектерин «шарт-шарт» кылдыр часкап, хөрөктени аарак чугаалай-дыр.

Чаавам оон кызыдыр коргар, ынчангаштын оон аайы-биле болур кижиге болгай. Ол чүнү-даа ыгыттавады. Кудуп олурган дашказын ашаанга ийи холдап сунгаш, мээң кылып турган ажылымны боду хол дээп, кыла берди. Чылгыже мен баар апарган мен.

— Мээң мунар малым чылгыда ышкаш чүл — деп акайымче көрүндүм.

— Бо мал турган чүйүк. Ону мунуп ал. Дыка шаппас сен! — дээш, кижиге болганга белен-селен мундурбас өртегде турган Чүгүрүк-Доруунче холун кар-баш кылып каан. Аалдын ийи бичии уруглары эзип каан бүлгээрнин какпаан сүвүрүп чыдып калганнар, мен чылгы көрүп хап чорупкан мен.

Аскыр өөр чылгынын тургу дег черлерин кезий халыткылаарымга, ол чоок-кавыда көзүлбес мындыг. Хүн ажар чоокшулап, кежээ дүжүп олулар. Бо кандаай чоор дээш, бир баалыктын думчуундан харалдыр халыда бергеш, көрүп турарымга, сонгу чүкче, дөө-ле улуг тайга-сын уунче, элээн ыракта довурак-доозун шөйлүп бар чоруур. «Бо чоокта аалдар бар эвес, бо кандаай чоор?» — деп боданып, көрүп турумда, бажымга караданчыг бодал кире дүшкен. — Чылгывысты кайгалдар сүрө бербээн бе?! Дадайым, ол-дур харын!.. Канчаайн?! — деп доозун уунче бир дап берип, аал уунче ол хая көрнүп, ангадай берген мен. — Аалдан ырап келген мен, а өгте баарымга, акайым мени ат кылыр! Кайгалдар дам ыраар! Чазын чудаан өшкүнү бөрү тудуп карга, улузум канчалчык!» деп девиржий берген чүгүрүктүн аксын дедир ээй тыртып, коргуп бодандым. Дуза эреп ыңай-бээр көрзүнер-даа мен. Бо чоок-кавыга күзээн аалдар шагда-ла көшкүлээн, ийи-чангыс хонаштар ээнзирээн, куруг.

А демги доозунум дам ырап бар чоруур мындыг. Доозуннун бедик-бедик дүргектери кезээки хүннүн херселдеринге алдынналып, а кудуруу черже чавызап бадып, хөлегедэ эстип чидип турары коңгүс илден.

«Чангыс эвес, ол хөй малдын довурак-доозуну болбайн канчаар!.. Канчаайн? Чоонуйн?! деп девидеп боданып туруп-туруп, ол та канчаарым ол чүвө ийик, доозун уунче садырадып-ла каан мен де! Чүгүрүк-Доругунун маңын чугаалаан-даа херээ чок, кайгамчык мал-ла болгай!..»

Черниң чавызын бодап, чоогалар иштин тырта аарак, шала бедик черлернин чавызаандан ажа халыдып, доозуннун бажын доза чүгүртүп-ле орган мен... Чижеглей көрүп алганым бичии тейжигештен харалдыр чүгүртүп үнүп кээримге, чылгы дөө-ле бар чоруу. Чылгы бистии деп дораан танып каан мен. Мээң мунуп өөрөнгөм улуг бора бени бир кижичедипкен, чылгының бажында хая көрнүп каап бар чоруур. Ийи кижичылгыны ийи талалапкан чоруур, кымчы туткан холдары караңнаар, ооргаларында боо уннары кылаш-калаш кыннып чорууру база илден.

Корга берген мен. Ол шаг-үсөдө «төрө дүжүлгө өскерилген... ында-мында аткылашкан... үптээн-үзөрлээн... актар-кызылдар...» дижип, улус-чоннун коргуп турар үези чүвө болгай. Кортпас аргажок.

«Бо чылгы сүрген кайгалдар тывалар-дыр. Бо тандының ыңдында тыва чурту болгай...» деп сиртинден кезээки хүннүн чырыы чоорту сойлуп бар чоруур бедик тайга-сынче көрүп, далажып боданы берген мен. Чүректин согары кулактарда дыңналып турар, арын-баш изиңнээр чүвө! «Адыр... адыр...» деп бодумну оожургадып, чугааланган-даа ышкаш болган мен.

Кайгалдар, дүн дүшпээнде, тайгаже чоокшулап, арга-эзимге чашты бээрин бодап, далажып бар чорууру илден.

Канчаарыл?! Көзүлбес черлерге чүгүртүп, харагы дег черлерден бүдүү бакылап каап, оорларның соондан кедеп чоруп каан мен.

«Боларның могап-шылаवास харыы кайдал. Аштап-суксай-даа бергей. Дыштанмас, удуvas харыы кайдал. Соондан кедеп-ле көрейн...» деп-ле оожургай берген боданып чоруп олурган мен... Бир кызаа хем аксынга үзүп чорувуста, караңгылаан. Анаа бичии када оожумнап, хем куду хап турган салгын-сырынның соогун ам билип, доңар-дожаар, аштаар-суксаар хиремни бодап келген мен. Дедир аалымче дап бериксеп турдум, ынчалза-даа ында мени чүү манап турарын билген мен. Ат кылыр. Ынчангаш аьдым аксын дедир тыртпаан мен. Мурнумда дааш-шимээнни дыңнаалап, көстүр-көзүлбес кокпа орук-биле чүглө оожум чортар апарган. Бичии кара суглуг хемни ол-бо талазынче каш-даа кешкен. Суг кешкен черлерде чылгының ол чарыкче үнген чери өдө бээр болгаш, хая-даш карарып көстүр, бичии ажык черлерге ол хем дажы сылдыстар чырыынга кылайтып чыдар. Доктаап каап, дыңнааланыр мен. Чылгы бо оранда чок ышкаш кынныр, шимээн чок. Ол аразы элээн болу берген... Бир черге ол-бо талазы ыяш-даштан шыргай апарган орук

кызаазындан чортун үнүн олурумда, аьдым серт кынын тура дүшкен. Оон оң таламдан бир чүве «сыг!.. шарт!..» дээр соонда, көксү-хөрэмни моннан, боле-хаара куснактанкан. Сыдым! Меңгэн уум-биле аьдымны теспени каанкан мен. Сыдым чүге салыр ийик, аьдым бурунгаар дан берген. Мен черде барган мен. Корткан, девидгэн, турун чадап чыткан кижини кадыг-кадыг холдар черде дам чыпшыр базыл, кырымда келген. Ол-ла сыдым-биле мени шууг ораапкан.

— Чүү кижидир, оолдар? — деп, бир чоон үннүг кижиде үстүнден чортуп келгеш, айтыра-дыр.

— Та. Чырыдывыдам, эш — деп, мени сегирип алган кижиде бирээзин дилей-дир.

— Адыр!.. От чырытпанар. Баштай дыннааланар. Сүргүн бар болза, хоржок... Аьт даваны бо кызаа хемге кайы оранчок дынналыр болгай... — дишкеш, кайгалдар шимээн чок барганнар.

Хем иштинде билдирер-билдирбес сырынның ыяш бажын суйбап эрт-килээринден, уйгузундан бир-ле куштуң улаараан ышкаш бырлаңнадыр эде каанкан үнүнден өске чүү-даа дыңналбас. Чанывыста суксаан малдар кегженирге, суглук даажы шала дунук кылдыр дынналыр, ол-ла.

Шагда тыва чорумал улус бистиинге бо-ла келир чүве, ынчангаш оларның чугаазынын утказын билип чыдар мен.

Үш кижиде элээн дыңнааланган соонда, демги чоон үннүг кижиде мээң чанымга карарып кээп доңгайгаштың, от шанкаш, меңней берген:

— Эшпи! Эшпи даадым! Кыс уруг ышкажыл, мелегейлер! Бичии уруг!

— Ча, таанда! — деп, бир кижиде аьттар чанында кайгааны илден ыттай-дыр.

— Черле харын чымчаш-чумчаш дээр болду ийин — деп, сыдым ужуң салбайн турганы менче ээгип кээп көре-дир. Ооң холдары ам кош-каш, чымчаш дидилер.

Ол душта, от чырыынга арыннарывыс уткужуң келгенде, ооң карактарында ам чаа болган сегиржип алыышкынның изиг-изиг, шугул оттары хып турза-даа, аажок элдепсинген, кайгаан аян-хөөн оларны чымчадып турарын эскерген мен.

Бис ийиниң эң баштай арын-шырайывысты көрүшкенивис ол болган. Элдеп чүве-ле болгай, уругларым... Оон чүү боор, үш оор-кайгал аразында удур-дедир кыжыржып, бүдүү каттырышкан, үрүлешкен соонда:

— Бисти ховуга сүрүп чораан чангыс дүрзү бо-ла-дыр.

— Берге кыс бооп турар-ла болгай бо, аалдар. Чааскаан бисти сүрүп оорар аан.

— Мону маңаа ыяшка шарып каар-дыр.

-- Хоржок. Адыг-хайыракан чипсе канчаар. Мал-маган эвес, кижы ышкажыл.

-- Сальнса...

-- Хоржок. Улуг дыка ыраваан болгай бис. Дедир барып медгүлей бээр.

— Ынчаарга чадагладыр кааптар-дыр....

— Чугааладым ышкаш чүл, адыг-хайыракан, ыт-куш хоржок деп. Дүнс чадаг кижиге чүү-даа таварышкай-ла... Адыр, бичии боданыңар...

Уштап-баштап чоруур кижизи — улуг, ийизи аныяк оолдар деп оларның чугаазындан билген мен...

— Чер дөгүп алгаш, салыр болза ынчан салыр-дыр. Ам ыраанывыс-ла дээр. Че, шимчеп тураалыңар. Чылгы канчап тур? Че, дүрген — дишкеш, чорупкан.

Мени адым кырынга авый-шавый шарып каан. Ийи холум эзер бажында. Мээң малымны бир кижичеткен, хем өрү үнүп каан бис. Коргуп, ылап чораан мен. Карак чажы сыылаар, ону чода тудар холдар бар эвес, хүлүглүг. Сегелге сооланайнып кээрге, тонум моюндуруунга сегелимни шалый дүрбүп ап чораан мен.

Бир черге мээң адымны четкен оолга:

— Мени салып көрүңер. Кымга-даа ыттавас, сөглөвөс мен... — деп аза-муна тывалап дилээримге:

— Ойт, тывалаар-дыр көрөм, аал — дээш, — ыттава, алгырба! Шоруң! — деп, аът четкен оол хөрөктени кааптарга, ылап-ла корткаш, ыттавайн барган мен...

Хем бажыңга үнүп чорувуста, даң агарып келген.

Ол аразында хемни ол-бо кежип, аът даваны хая-дашка «шок-шак»-даа дээр, «мыйт-майт»-даа кынныр, ол-шык, малгаштыг черлер-даа таваржыр. Хем өрү көдүрүлгөн тудум, сылдыстар безин мыя бо ышкаш анарып, соок сырын-даа дыңзып турар. Тайга-сын кыры удавас деп чоорту билдинип орат. Корткан, девидээн кижиге оруктун узуну, бергежи, үениң эрткенин-даа орта билбес боор чүве чораан. Кизиредир чүткүдүп-ле чоруурлар. Кымчы даажы дыңналыр, адың тепсенген, ыдалаан ийи-чангыс үннер дыңналыр... Чернин дескилежип келгени илден апарганда, көрө бээримге, мурнувус ажык, караңгы имирде кууарып көстүр чер апарган. Улуг хорумда келген болдувус.

— Аъттарны маңа бичии дыштандырып алыылыңар. Хорумга бергедежи бээр чадавас. Чаа, бо уруг канчап чор? — дижип, ийи кижичисче чортуп келдилер.

Мээң адым четкен оол:

— Шүжүңейнип чоруур-ла чүве-дир. Ам салыр бис бе? — деп удур айтыра-дыр.

— Элек, элек — дээш, оорларның улуу, чоон үннүг кижичажыра-чажыра таакпызын кыпсып алды.

— Чылгы тарай бербес бе?

— Чо-ок, бо хире дөш өрү чүткүткен чүвөлөрнүн тараар харыы кайда дээр сен. Бир эңер сугдан узуп эккелиңер шүвө. Хорум кыдыында, көргөн-не болгай силер — дээш, улуу аьттан дүжүп, пөш дөзүндө барып олуруп алды. Мен аьт кырында хүлүглүг хевээр мен. Оорга-мойнум аарып калган, черже дүжүкээрим аажок болган. Дилээринден база коргуп турар мен. Суг ускан оол суун баштын кайгалга аппарып сунгаш:

— Бо уруг аза-муна тывалаар болган-дыр ийин, акый. Кара хөк... — дээш, каттырып каан.

— Оо, ылап бе? — дээш, менче көрө-дир. Оон: — аьттан дүжүрүп көрүңер, шылаан боор — дей-дир.

Мен ылап-ла шылааш, эзер кырынга донгайып чыдыпкан мен. Суксаарым-даа аажок, пөш артынга олуруксаарым-даа аажок болган.

Ийи оол кээп мени дүжүрдүлөр. Ийи бут бастынмас, черге олура дүшкөн мен. Дүргөн-не пөш адаанче ырбаалыктадым ийин. Үш кижичи ону көргөш, оожум каттыржыр-даа, удур-дедир баштактанчыр-даа. Пөш артында дыңнап олар мен.

— Чүгө салыптын? Ам салып ыңай боор.

— Ча, кай баарыл ол.

— Ам дезер болза дескей аан.

— Хей, хоржок... Ол хевээр эдертип алгаш, кадай кылып аар сен, аал. Чараш уруг-дур көрөм — деп, бир оол бирээзин кыжырыыр-даа, ынчангаш каттыржыр-даа.

Шылааным аажок, балдырларым сиринейнип турар. Аьтты кижичи боду мунуп, боду башкарып чорда, ынчаар шылаवास-ла боор. Өске кижичи малды чедип алган чорда, чүден-даа шыланчыг боор чүвө чораан. Аьттын чоруун, кайнаар, чүже ээптерин билбес болганында, ал-бодун быжыгланыр дээш ындыг деп билген мен.

Суг ижип, чунуп-даа алдым. Чунгаш, ковайып көрнүп кээримге, дүне мени шалбадапкан оол кылаштап кээп:

— Аржыыл ма. Арыг чүвө, чоттунуп ал — дээш, хойнундан ак-көк кылын торгу аржыыл ужулгаш, менче суна-дыр ийин.

Ам топтап көрө бээримге, узунзумаар дурт-сынныг, мөге-шыыраа-даа илден, арын-шырайы-даа аянныг, каржы соок болгу дег аян-шинчинин орасомазы-даа чок, чазык-чаагай оол-ла болган. Назы-харын бодаарга, менден дыка улгатпас-даа.

«Меңээ болчуп болгу дег кижичи бо оол-дур ойт...» деп иштимде бодап каан мен. Та чүгө. Чүрээм эндевээн чадавас.

Шай хайындырым хире үе иштинде хорум баарынга дыштанып олурган бис. Үш кижичи озалааш олуруп алган чугаалажып-ла олурарлар. Чугаа-сооду бирде-бирде шала дыңзып-даа кээр. Менче көөрлери-ле хөй. Чугаа мээн дугайымда деп билип, коргуп олар мен. Хем куду салып бериксээрим аажок.

Ынчалза-даа маңнай-даа албазымны миннин оран мен. Болар аът-хөлдүг, олары чанында болгай.

«Бурган өршөөн мени салыпса, аалымга та канчап чедер? Ол чедер бээримге, та чүү болур, та канчаар, дадайым...» деп болуп олурумда, демги оглум дазыл мадар аякта ирий берген сүт дег ак чүве тулуп алган келгеш, иш деп имней-дир. Амзап көөрүмге, сугда хоюдун каан божа болган. Амданны аажок.

— Бо улус сени салбас хире-дир. Бо чоруктуң хөлү эрте бээрге, мен сени дедир ажырап болдум. Ажырбас, кортпа. Бистин аалывыска кезек турар сен. Авам эки кижини... — деп, оол куруг мадарын дедир ап чыда, бо ыйнаан.

Кайгап каан мен. Ээрежиримге-даа, демгилери хей болган. Мунгараан мен.

Ынчалза-даа сол-менди үнеримни билгеш, сагыжым канчаар ажый бергенин ам-даа утпаан мен...

Бичии дыштангаш, кончуг хорумну кырладып чорупкан бис. Мен чылгының мурнунда, оор кайгалдарның бажынга болур кижиниң соондан чортуп оран мен. Аът хорум-дашка ужуп болур, хоржок... дишкеш, мени адымга чыпшыр хүлүвейин барганнар. Ам харын хостуг ыңай-бээр көрзүнүп чоруур апарган мен. Бистин соовустан чылгы оожум даш кырлап чоруп оран. Улуг кайгал биле мээн мунган малымны — таныр, билер өөрүн эдерип чоруп оран илден. Үжен шаа чылгы болгай. Чамдыктарының кылажы пат, турупканы илден. Соонда ийи кижини хирезин бодап, бурунгаар ыдалап чоруур, кымчы даажы дарый-дарый апарган.

Хорумну ажып, тайганы куду бадып, хем иштинге кирген чорувуста, кежээ дүшкөн. Аштаарым-даа аажок. Оор кайгалдар кургадып, кадырып каан курут хемирип, соруп чоруур болду эвеспе. Ам канчаар, шыдажып чордум.

Тулдур карангылай бергенде, бир төгерик аянга доктаай бердивис. Улуг оруктан — аалдарның чайлаглап, тайгалап көжер улуг оруундан — чырыкта-ла үне бергенивисти көргөн мен. Изин будап чоруурлары ол чүве ыйнаан, эскерип чоруурумга, дем эрткен, кешкен орук-чириивисти кажан эрткилээн-даа ышкаш болган бис. Хем-суг, оңгул-чингил, шыргай шырыш... дээш — эртпээн-не черивис чок. Бир каттап одуруг орукту-даа эрттивис...

Ол доктаай берген аянга аъттан арай деп дүштүм. Аштап, донуп, шылап турупканымны чугаалаан-даа херээ чок.

Оор кайгалдар шиви адаанда одагланы бергеннер. Мен кургап күдүрээ кырында, оларның чугаазын дыңнап, аажок уйгум кээп олурар мен.

— Чаа, чер-чуртувуста келгенивис бо, оолдар. Сол-менди чорувус көрдүнер бе. Бо озалааш черге хонуп алылыңар. Бо хайы черни билер кижини-ле билер, белен-селен кижини-даа келбес чер бо, ажырбас — деп, кайгалдарның улуу таакпызын оттан кезек ап кыпсып алгаш, чугаалай-дыр.

— Бо уругну канчаар бис, акым?

Черле чугаалашканывыс олчаан болзун шүве. Бо чоруктуң холү эртиң оожургазың. Чүвени канчаң билир, хоржок. Корүң тургаш, сүмележир бис.

- Удавас гайга-сынга хар чааптар. Ангыңмас анарза канчаарың? — деп, мени шалбаданкан оол айтыра-дыр.

- Аа, хукура! Харлыңда, хоргүктүңде тайга-сын ажың чорбаан эвес. Акыңар орда, оон корткаш чоор силер — деп, баштың кижиге оожум кагтыра аарак чугаалап олурганьын дыңнаан кижиге мен. Оон ыңай... билбес... Ышка чөлениң алгаш, олурган хевээр кум кыңны берген болган мен...

Оттун кээримге, даң адып орап болган. Күдүрээде чыдыр мен. Мени чылың тон-биле шуглап каан болган. Чанымда бир кижиге удаан, одаг чанымда бир кижиге таакпылап орап. Ол кижиге кайгалдарның улуу деп танып кагдым. Үшкү аныяк оолду көрзүнеримге-даа, чок.

«Доскуулда орап чыгың-дыр ол...» деп бодап каан мен. Чылгы аяңдан ыраваан. Чыдары чыдар, оытгаары оыттай берген турлар.

— Тургаш, изиг шайдан ижер-ле. Че, турунар — деп, мээң оттун кел-генимни одагда кижиге билип, чугаалай-дыр.

Чанымда чыткан кижиге ковайып кээп:

— Турар, турар. Соок-тур, изиг шай ижер харың — деп. Көөрүмге, мени шалбалап, хүлүп турган оол. Үш кижиниң чугаазыңдан бо оолду Базыраа дээр-дир деп орук ара билген мен.

Күзүн соок болбайн канчаар. Ашактарның изиг шайың амырап аартап алдым. Соктаан арбай далганың-даа шайымга хөөдүп чидим...

Дуьш үезинде ийиге оол бир кижиге эдертип алган келген. Дөрт кижиге ында чугаалажып-ла турар. Доскуулда дээн оглум аалдарже чанып чорааны илдең: чаа быжырган далган, хойтпак, быштак дээш... — чиксенчиг чемнер немешкен. Ийи оол амырап турар.

Кежэ апарганда, чылгыдан беш малды ол келген кижиге үзүп бердилер. Ону үлеп Базыраа дээр оол кады чоруткан чүве. Ол даң бажында келген... Ычаар-ла аскыр өөр чылгы ол-бо талаже тарай үлеттине берген. Та өрезин эгидип турар улус, та дөргүл-төрелинге берип турар улус — оозун ынчан билир эвес. Ол калбак эзимге элээн хона берген бис. Бо кижиге-биле таныжа берген үевис ол.

Беш мал артканда, оовусту сүрүп алгаш, ам-на Базырааның авазының аалыңга келдивис...

Бо ачанарның авазы, силерниң кырган-аванар аан, кайгамчык-ла эки кадай чораан. Мени дораан «керним-керним» дээр апарган. Ачанарга таар-жып, оон авазың авазыңа берген турдум. Чүү дээр ону, онза-ла кижиге чораан ийин. Чыл ажа берген. Аал-оранымче чаныксаар-даа хөөнүм чоорту читкен. Хары чонну төрелзине берген, бо чер чер-чуртум ышкаш апарган болгай.

Ажы-төлдүг-даа апардывыс. Ону аас-кежик дивейн чүү дээрил... Мээң амы-хуу салымымга дүшкөн өршээлдиг чолум дээш бурган-чүдээнге ам-даа тейлеп чоруур-дур мен. Че, ол-даа канчаар. Солун чүве — ачанар Моол кир-рип, мээң ында калган улузумга суй белектиг бир четкен ышкажыл. Меңээ-

даа ыыгтаваан. Каш мал-биле кады Чүгүрүк-Доругну барып хүлээдирге, чаavam албаан-дыр. «Эдилеп кат, оглум...» дээш, ынаваан. Ол үеде акайым чок болган чораан. Мени диринг деп билген, чаavamның оорээни аажок, мээ чедирзин дээш мөңгүн сыргалар, билзек чоруткан болган. Ам-даа бо эдилеп чор мен, уругларым... — деп, кырган-авай улчугун элен калган билзээн чода тудуп, солун чугаазын дооскан чүве. Чугаа тонгүжеге чедир, оон арын-шырайындан чырык, чылыг хөөн дүшлээнин эскерген мен ийин. Ону утпаан мен...

Сактыышкын дээрге кижинин сагыш-сеткили-биле тудуш сыдым-биле дөмей-ле. Чүнү бодап-сакты-дыр сен, сыдымың ынаар окталын чоруур. Ол сыдымның ужу төрөөн черинде, төрөл чонунда, ынак кижизинде барып үскен чыдары чугаажок. Сактыышкын өөрүнчүг, кударанчыг — кандыг-даа болза, үе-шагның узамдыгып эрткен аайы-биле ол аарышкылыг азы өөрүнчүг болуп эглип чорууру чөл. Эки чүвени кижича жан-даа уттуптарын кызытпас болгай ала...

Ашак чок болган соонда, Мунуур кырган-авай база үр-даа болбаан. Ону ажааган черге чораан мен. Кижича хөй болган. «Чаававыс... күүйүвүс...» дижип, хөй-ле кижича чылыг сөстөрүни чугаалаан чүве. «Кырган-авай...» дижип турар бичии уругларның чаптанчыын, чаражын, кээргенчиин канчаар!

Мунуур кырган-авай эки кижича чораан-дыр деп бодап, харын-даа оон-биле, кыска үеде-даа болза, чугаалажып, таныш чораанымга сагыжым чымчак, харын-даа чоргаарланып турганымны утпас-тыр мен. Ооң дайлымындан бо ажылдап, чурттап чедип келгеним суурумнун чонунга бүзүрөп, эки чон-дур деп бодап турганымны база утпаан мен. Ылап-ла чоргааранчыг чораан. Ынчанмай канчаар, чүү-даа чүвени ынакшыл-биле көөрге, чаптанчыг, чараш болбайн. Чүү-даа чүвени хүндүткел-биле көөрге, чоргааранчыг болбайн...

Бо суурумда ам-даа чурттап чору мен...

ӨӨРЕНИКЧИ КЫДЫРААШТЫҢ ЧАЖЫДЫ

(Чечен чугаа)

Бир-ле көдээ суурга клуб эргелекчизи албан-дужаалга четкен турган үем чүве. Билдингир, ооң-на ужурундан ынчан чурттаар оран-сава дугайында айтырыг тургустунуп келбеспе. Салбырның удуртуп-баштаар даргалары аразында сүмелешкеш, клубтан ырак эвесте, ээлери чоокта чаа көжүп чоруткан бажыңны айтып бергеннер. Менде, бот-борзун эрте, чүү боор, көжер-дүжер, шүүдээр дээр энме-хаяжок эт-сеп бар эвес, ол-ла хүн айыткан бажыңны ээлей шаап алган мен.

Борбак бажыңнар колдаан көдээ суурларда дег, ийи өрээлдиг ындыг бичии тар бажың болган. Интернеттан берген ачыжы орун-дөжээм салып,

бажыным иштин арыггап, ашгап-чун алганымны, өгө дээрэзинде шай хайындырып ижер багай пап-саваны кайыын тып алганымны-даа маа чугаалааш канчаар ден.

Чаа оран-савага каш хона бергенимде боор. Баштай херекке албааным, кладовка азынче октапканым бөлүк өөреникчи кыдырааштарны бир-ле кезжээ сонуургап көрө берген мен. Шуптузунда «Алдыгы класстың өөреникчизи ... Сайдаш» дээн. Холунун үжүү чангыс аай шевергин, арыг-силиг кыдырааштар болган. Башкының кызыл демир-үжүү ында-хаая дегилээн, салган демдектери-даа шыырак, колдуу-ла — беш-ле, беш.

Танывазым бичии өөреникчи уруг Сайдаштың арыг-силиг, дөрт-бештерлиг кыдырааштарын ынчаар-ла сеткил ханып ажып көрүп олурганым ол чүве.

Ынчап орумда, даштында «Чажыт» деп каан, оон ыңай өске чүү-даа бживээн кыдырааш холумга туттунуп келген. Сонуургааш, база-ла ажып көрө берген мен.

Бирги одурутлардан-на, оон бижээн аянындан, холунун үжүүндөн бо база Сайдаштың кыдыраажы деп билген мен. Ол Сайдаштың хүн демдег-лели, бичии кижиниң өг-бүлеге болуп турган болуушкуннар дугайында ажыт-чажыт чогу-биле төөгээн бижимели болган. Ону катап-катап номчуп, бо борбак бажыңның ээлери чораан кижилерниң амыдырал-чуртталгазы маа канчаар болуп турганын бодап, даң аткыже чедир, аңдарлып-дүндерлип, уйгу чок чытканымны утпас-тыр мен.

Арнын көрбээним, билбезим Сайдаштың мурнунга буруузуннуп чорзумза-даа, ооң уттупкаш барганы кыдыраажын бодумга үр-ле шыгжап чораан мен ийин. Оон бээр үениң узамдыкканын барымдаалааш, ам харын ону хөйге көргүзүп, чугаалаар деп шийтпирлээн мен. Ынчангаш улуг-ла эдиглер чокка Сайдаштың өг-бүлезиниң дугайында бижээни кударанчыг төөгүнү номчукчуга бараалгадаыр бодаан ийик мен...

«Ачам чолаачы кижии. Ырак рейстер чоруткаш, ийи-үш-даа хона бээр. Миннип кээримге-ле, ачамны эдериксээр ыңдыг мен. Бичии кижиниң машинага олуруксаары-ла ол турган боор. Ачам рейс чоруурда, мени машиназынга олурткаш, бичии халдып-халдып, суур кыдыынга көгүдүп-көгүдүп, авам-биле дүжүрүп каар кижии. Мээң чаактарымга салын кижиргендир дүрбүп-дүрбүп, бажымны чыттап каарын черле утпас. Авам-биле ооң соондан холдарывыс чайып, үр-ле көрүп турар бис. Чайын, доврактыг үелерде, куу доозун дээрге астына берген туруп каар ыңдыг чүве. Ачамның ийи-үш хонгаш келирин, мээ кандыг белек эккээрин авам-биле хөөрежип чорааш чанып кээр бис. Бир хонгаш-ла, ам каш хонук артты деп авамдан айтырып-ла турар мен. Авам улуг-улуг карактарын менче шала кударгай көргөш, улуг тынгаш, кайы-бир салаазын кочуйтуп каар ийикпе. Эрген оттуп кел сал-ла, сонгам бакылаар мен. Машина чок боорга, ачам ам-даа элек деп билип турар мен. А ачам келгенде өөрүнчүүн кандыг дээр! Бажың ишти долуп, каткы-хөг чангыланы-ла бээр!

Авам-даа, мен-даа аажок өөрүүр бис. Кирип ора-ла, ачам бисти кагай-хаара кужактааш, чыттап-ла турар кижн. Ооң бензинзий берген хөйлени ол үеде мээ дыка-ла тааланчыг кылдыр сагындырар. Артында аштап, чем чиксей бээр мен. Ындыг кежээлерде авам, ачам орайга чедир шайлап, хөөрежип-ле ораp улус. Мен көрбейн баар арамда чыттажы каапкаш, аажок каттыржырлар-даа болгай... А ам ол бүгү кайдал? Чүге мыя бо бичии бажыңывыс ээнзиргей апарганыл? Чүге бо кижинин школадан бээр далажыр хөңнү чогул?.. Мен ада-иемниң кайызынга-даа ылгал чок ынак мен. Ынчалза-даа бо бүгүге чүгле авамны буруудады көөр кижн чордум. Ийе, хамык чүве авамдан эгелээн-не болгай харын... Авам ол үеде клубка ажылдай берген турган. Кежээлерде ооң чиде бээри чаңчыл апар чыткан. Ачам чокта суг, дыка орай келгилээр. Чамдыкта аксы чыттыг болгулаар. Оон чугаазы-биле алырга, дуу кым-кым сугнуң өөнге шайлаан, бичии чүве амзаан-на боор. Баштай эскербейн турган чораан мен... Бир-ле дүне (ачам чокта чүве) суксааш, оттуп келген мен. Кухняга бидондан суг ижип тургаш, көөрүмге, идиктеривис аразында кызыл эр майыктааштар турар. Ачам келген деп амыраан мен. Бо ооң садып алган идиктери деп бодапкан мен. Дыңнаалаарымга, авам, ачам сугнуң өрээли шимээн чок. Удаан улусту оттурар эвес, катап удуй берген мен. Эртең оттуп кээримге дүнеки кызыл майыктааштар чок болган. Чем кылып турган авамдан:

— Ачам кайыл, авай? — деп дегийт-ле айтырган мен.

Авамның ийи экти серт кыннып кыстылаш дизе-даа, менче көрүмеди.

— Ачаң келири элек ышкакжык, уруум — дээн.

— Авай, дүне маа кызыл майыктааштар чытты чоп. Маа аан — деп ыйыдып тур мен.

— Каяа? Кандыг майыктааштар? Чүнү чулчуруп турарың ол? — деп, авамның арны шириидей берген менче ам-на көрнүп келди.

— Маа турду — дээш, бистин багай идиктеривисче айыттым.

— Уйгуң-биле та чүнү көрдүн ыйнаан — дээш, авам мени каш халытпайн барган. Маргышпаан мен. Караамга уйгум хевээр суг ижип турганымны билр-ле болгай мен харын... Ооң соонда каш хона бергенде чүве. Авам хүнзедир бажыңга келбээн. Чок. Клубка баарымга-ла, шоочалыг болур. Кудумчуга клубтуң аштакчызы угбайга таваржы бергеш:

— Авамны көрдүнер бе, угбай? — дээримге:

— Кинобудкада арагалап орбалыве — дээн болгай. Арны-бажым изиш-ле кылынган. Мацнап чеде бээримге, авам ылап-ла ында олур. Оранчок эзирий берген. Чанаалы дээримге, кырымда-ла келген. Авамны ындыг деп бодаваан мен. Аксы дыка чүдек кижн болган-дыр. Мени «эшпи-хорту», чан-чор деп дивези-ле чок. Эзириктин хайы ындыг кончуг-дур. Ыглапкаш, үне халаан мен. Ынчалза-даа чоокта чаа, ачам чокта, бистин бажыңывыска хонган майыктааштарны танып каан мен. Ындыг кызылзымаар идиктер ол

киномеханик ашактың буттарында болчук. Ам-на хамык чүве билдине берген. Дыка чүдөк чоор. Соолгү үеде ачамның үр-ле ыыт чок таакпылап орарын, ооң ам хөг чок апарган карактарында муңгаралдың ужурун биле берген мен. Хоокүй ачамны! Ачам кижиге арнынче удур көрө албас турган болгай. Мен база, ооң мурнунга буруулуг чүве дег, ындыг турдум. Бо бичии-даа кижиге дыка-ла эччок боор чораан. Ынчаар-ла хамык чүве буурап эгелээн. Ачам авамны эптөн-чөптөн, сургап чадаан болгай. Удаваанда авам бисти каггаш, ол ашакты эдерип алгаш чоруй барган. Авам чеже-даа багай болган дижик, анаа дөмей-ле ынак хевээр турганымдан меңээ чоктанчыг, аарышкылыг болза-даа, ынчан бир улуг тынган мен. Багым ол бе? Азы кандыым ол? Оозун билбес мен. Башкыларның, эрткен-дүшкөн улустун мени кээргээн азы шинчилээнзиг бүдүү хыйыртаан, кылчаннаан көрүжүндөн чүдөн артык ыядыр кижиге чораан мен. Оларның мурнунга бо кижиге шалдан-чанагаш чүве дег кыннып кээр аан.

Ачам-биле артып калган мен. Ачам чолаачы ажылын каггаш, суурга кочегарлай берген. Авам чоруулу деп ээрежип, кончаан-даа болза, ачам-биле артып каар турган боор мен. Ачамны өөртүрүн бодап, ишти-хырнын аштатпазын кызыдып турган мен. Он дөрт харлапкан-даа болзумза, өг ажылы дыка берге, нарын боор чорду. Ачам мээң борастаан чемимни хөөн чок, чээрген-чонгу дайнаан чүве дег, ынчап орар кижиге. Таакпылаары, ыыт чок чаңгыс черже кайгааш оруптары дам барган. Иштимде кээргээрим аажок. Бирде-бирде коргунчуг-даа харын. Ачамны кээргээш, улус көрбөс черге ыглап-ыглап алып мен. Сактырымга, мен өлү берзимзе, авам чедип кээр, олар иелээ биеэги дег кады аас-кежиктиг чурттай бээр ышкаш кыннып кээр үелер база турду... Авам чоруткаш, элээн үр болу берген. Эскерип турарымга, суурнун ийи-чаңгыс кайгал бот кадайлары ачамны тегерип турар апарган. Ынчалза-даа ачам оларның чаңгызын-даа тооваан. Арага-дарыже-даа сундукпаан... «Ачам дег туруштуг эр улус бар чоор бе? Бир шагда өглүг болур апарзымза, чүгле ындыг кижиге баар мен» деп бодал бажымга кире дүшкүлээр. (Чүдээмни көрүңер даан, эштерим, ыя аразында ындыг чүве база бодап чоруур аан. Че, ол-даа канчаар). Бир-ле катап дүне улус чугаалашкан шимээндөн оттуп келген мен. Ачамның оожум, ынчалза-даа тода, чарт чугааланганы дынналы-дыр:

— Чок, чок. Мен кадайлыг, ажы-төлдүг кижиге-дир мен, дунмам. Хоржок мен.

— Кадайың кайда боор. Каапкаш барды чоп — дээн кыжыраанзыг херээжен үн үндү. Танываан мен.

— Кадайым ам дээрезинде өгдө чогу шын харын. Ынчалза-даа ол удавас чедип кээр — ачам ону бүзүрелдиги-биле чугаалап тур.

— Эх, мелегей херээженнерге аас-кежик канчап таваржыр чоор? Шуут элдеп. Бо кижиге адаарганчыг-даа. Че, ындыг-дыр. Байырлыг — дээш, аяр каттырып үнгени дынналды.

-- Байырлыг -- дээш, ачам эжиин дүкчүн алды... Кайгамчык! Ачам авамга ам-даа ынак-тыр! Ол ынакшыл кажан-даа ошнес дээрзинге ышчан бүзүрэн эвес мен бе. Менээ оорунчүүн чүү дээр! Авам бо чедин келген ышкаш аан. Ынчаар-ла караңгыже хүлүмзүрүн алган чыткаш, удуй берген чораан мен...»

Сайдаштың демдегеллери борга келгеш, хенертен үстү хона берген. Ай, хүнүн шүүштүрүп көрүп орарымга, сөөлгү бижимели-биле ам бо эгелгэн бижимелиниң аразында чыл хире карышкак бар болду. Ол үе дургузунда Сайдаш чүнү бодап турганыл? Ону ийи адашкы канчаар чурттап эрттиргеннерил? Сайдаштың сөөлгү кыска медээлериниң аайы-биле даап бодап артып калган мен. Ол ындыг-дыр. Ам шуут таныырым апарган шевергин хол үжүү-биле чураан үжүктөр сөстөр, домактар кылдыр шуужуп алгаш, чоруп каан...

«Час дүшкен. Хүннүн чылыын. Магалыын. Эх, берге-ле узун кыш барды. Мындыг узун соок кышты чоп эскербээн кижини боор мен? Азы бүдүн эвес өг-бүлөгө ындыг боор чоор бе? Бо кыштадыр хөй-ле ажылга өөрөндим. Ачамның, бодумнун ойбак-дыдыым илип, шорбажылап тургаш дааранып база өөрөнип алдым. Ачамга хөйлең даарадым. Шуут каттырынчыг. Ачамга кедиреримге, бир чеңи чолдак болган болгай. Ачам караанын чажын төгүлдүр каттырган де. Ачамның бо үе дургузунда бир дугаар каттырганы ол боор. Чо-ок, мен өске чүвени база эскерген мен. Ачам каттырынчыг боорга каттырып турган эвес, а өөрээнинден сыстып келген караанын чажын чажырап дээш, каттырганын билген мен. Элдөп кижини. Ачамның оон мурнунда билбейн чорааным аажы-чанының солун талаларын бо-ла эскерер кижини чордум. Мындаа чаңгыс ингээвис төрүп алган де. Бызаазы маңган ак, артында кыс. Чаражын, чаптанчыын канчаар! Ол эртен ачам бир-ле чүве чугаалап, оозун чассыткан турар болгай. Дыңнаалаарымга:

— Ак бызаа, экии. Чырык өртемчей деп черде келген-дир сен. У-учак! Бистиң багай чадырывыска аас-кежикти чалбарып эккелдин бе, чарашпайым? Менээ эвес, уруумга кежик-чолдан хайырап шүңме. Өршээ хайыракан... Кура-ай, курай... — деп чалбарып, шын-на сеткили-биле тейлгэн орган чери база бар кижини. Мээң карам чажы бүлдеңейни бээрге, бүдүү бажыңга маңнап кире берген мен... Мындыг онза кижини авамның каапканын кайгап ханмас мен. Ол боду дээш эвес, авам, уруу мени, чоок кижилери дээш чурттап чоруур кижини болган-дыр. Борга авам дугайында дыка багай бодалдар башка кирер чорду... Оон соонда элгэн болу берген чүве. Бир дүште школадан кээримге, ачам чогул. Стол кырында, көскү черде, ачам мээ чагаа бижээш, салып каап-тыр.

«Уруум, мен хоорай кире бердим. Шала кежээликтей келир боор мен. Бажың-балгадың эки аштап-арыглап ал шүве. Сүттүг шайдан хайындырып каар сен. А бо — авамның чагаазы-дыр. Мындаа-ла, келген чүве. Улуг апарган кижини-дир сен, уруум, номчузунза ажырбас боор...» деп каан. Шында-ла

чагаа чыдыр. Авамның холунун үжүү. Каш сөс, ынчалза-даа коргулчун дег аар, кижиги мээзинче кадалып турар сагышсыралдың, аймааралдың сөстери. «Экии. Чагаам алгаш, кайгаар боор сен, ачазы. Оода ынча дээр эргем бар ыйнаан але? Бо каш сөстү диттип чадай-чадай, бижип ор мен. Угбам сугга кыштадым. Эмнелгеде ажылдап тур мен. Демги кижим чок. Мени иштиг деп билипкеш, күзүн-не арлы берген. Та кайда. Кас эдергеш, даванын доңурган каарган дег болганым ол-дур ийин. Шорум ыйнаан. Өршээр хире эвес бурууну кылган-на болгай мен харын. Хол четтине бээр дээрге, тын алдын боор чүве-дир. Ам сен билип көр. Өлүрерин-даа, өршээрин бодуң болгаа. Дилээм: Сайдашты көрүксээрим аажок. Ону бээр, менче, бадырарың кандыгыл? Мээң чагаамга ыгт чок баар-даа болзунза, хомудавас мен. Шыны херек, сээден херээжен мен ам хөйүнү бодап, билип чор мен»...

Ол-ла. Ийи саарзык бодалдарга алзыпкан, кезек када көжүй берген олурган мен. Оон туп-тура халааш, бажың ажылын кылып кирипкен мен. Билдинмес догааштырыглардан арным изип-хып, бирде оорга-мойнум соолаңайнып, чымырткайнып-ла хүнзээн. Орайтай бергенде, даштын машина дагжады. Ачамның үнү үндү. Сенчини ажыда иде каапкаш, өрээлимче дедир бурт дидим. Көжеге артындан бакылап тур мен. Оваарымчалыг, дидим эвес баскылаан соонда, авам эргин артап бо кирип келди. Танывазы өске черде кирип келген дег, кухня ортузунда ыңай-бээр көрзүнүп, аңгадай бергензиг тур. Борбак карак чаштары авамның соглу берген чаактарың куду кылаш диди. Ам-на туттунуп шыдавайн барган мен.

— Авай!!! — деп алгырыпкаш, үн салып ыглап, барып куспактаныпкан мен...

Мону бижип оргаш, ам безин караамда чаштар долуп, саазыңга дамдыладып ор мен. Бо-даа ажырбас боор, өөрүшкүнүң тааланчыг карак чаштарыдыр ийин. Мээң ынак кижилерим ам чанымда. Бузулган тиг кажан-бир шагда бүде бээр ыйнаан але? Аас-кежии бистин бажыңывыска доктаап турумчуй-ла бээр боор он. Чоок кижилери дээш канчаар чурттаарың ачамдан көргөн-не болгай мен. Ам мээң ээлчээм келбээн бе?...»

Бо-ла-дыр. Сайдаштын демдеглелдери мооң-биле, мындыг бодунга салдырган айтырыг-биле төнгөн. Хомуданчыг чүве чүл дээрге, бо улусту танывазым, арын-шырайың билбезим. Че, харын. Кижиниң сагыш-сеткили-ле эки болза, ооң арын-шырайы, арган-семизи, узун-чолдаа хамаан эвес але. Ында-хаая муңчулуп, мунгараанымда, Сайдаштын бо ак-көк кыдыраажың номчуп ора, часкарлып, сергей бээр мен ийин. Ынча чыл ону кадагалап чораанымның бир чылдагааны ында чүве харын. Сайдаштын ачазы ышкаш, ынакшыл-даа, өршээл-даа билир дидим болгаш угаан-сарыылдыг эрлер барыңга аажок чоргаарланып чоруур мен. Багай бодумну ыңдыг эрлерге чыпшыр туда-даа берген орар-ла болгай мен. Ээта, амыдырал солун-даа, берге-даа чүве-дир ийин мооңар...

АРЖААН

(Чечен чугаа)

Сес ай үнгелек турган боор. Оьт-сигеннин үрезин, чемижи борбакталган, аржаан сугларнын-даа бышкан үези ол...

Хавак баарында бөрбек хараган дөзүндөн аржаан суг черден кочунайндыр дывылап үнүп, алаак кыдыында кара сугже оожум агып кирип чыдар.

Аржаан чанында чингир ногаан шык кыдыында аныяк херээжен кижн бодал-сагыжынга алзпыкан орза-ла орган.

Дамырак кара сугнун бир аай шулурааш даажы, чыраа-талдың салгын-сырынга шылырашканы, бир-ле кижинин могаг чок дүлгээзинниг сымыраныы ышкаш, ону аагайлап, ээрежип, сактыышкынның төнмес-батпас агымынче киир тыртып-ла турганзыг. Ийе, оон карактарынга эрткен-барганы чуруттунуп, таныыры үн кулактарга өжеш дыңналып-ла турган... Адыр, оон ыңай чүү болчук? Ол чүү дижик?..

«Ынча диве, сарыым. Ажы-төлүмнү өскүссүредип шыдапас-тыр мен. Өлчаш чүвелерни канчап кааптарыл? Ону бодаарга, ынакшылдан күштүг үүле турар-дыр көрем. Мени буруудатпайн көр, Шевер. Сени сеткил-сагыжымдан ырадып, уттуп шыдавазымны база билип ор мен. Ам канчаар, салымны. Аксын кежи бооп эки кижиге дужа бээриңни күзеп артайн. Ынакшылдан чөгенме, ол ам-даа келир... Мен бо суурдан чорупсумза эки боор. Ийилээ бо херекти ууп шыдапас бис, дөмей-ле көржү бээр, ужуражы бээр. Ынчангаш берге апаар. Ажырбас, чүректерниң ыстаарын үе намдадып, эмнеп кааптар. Бүтпээн чүве бүтпээн бооп арткай аан. Шын чугааладың, чежеге дээр бүдүүлөжип келир бис деп. Чүү-даа чүве өйлүг ыйнаан харын. Арын-нүүрге-даа берге апарды, улус-чон-даа чугаалажы берди. Мени ойлап-дезип чорупту деп бодавайн көр. Шын-на сеткилим-биле чугаалап олур мен. Чаш ажы-төлде бүдүү чок-тур ийин. Оларны эргеледип, чассыдып, чаптанчыг чугаа-соодун дыңнап, көрүп ора, хөөкүйлерни түредип азы чидирип ап болурумну бодап келгеш, сөөгүм чештинер чыгыы апаар-дыр. Ажы-төлдүг апаргаштын, бодун ону биле бээр сен.

Бот дугайында бодавайн ор мен. Ажы-төлүмнү бут кырынга тургузуп. кижизидип каары — бо чырык өртемчейде мээн хүлээлгем. Мээ база бергедир. Бо базым, шийтпир аар-дыр, сарыым. Ам канчаар... Билир мен, сен тура-соруктуг, быжыг кыс сен, угаан-сарыылың чедер. Байырлыг. Буруудатпайн көр...»

«Адырам, оон соонда чүү ийик? Ийе, Ай-оолдун сөөлгү чугаазы ол болган, оон мени ошкап, чыгтап кааш, карааның чажы бүлденейнип чоруй барганы ол-ла болгай. Мен оон соондан ыңай боор чазып, ыымны дуй тудуп, дыт доорзунга оруп калчык мен. Бурган-на өршээзинем, меңээ ынчан моон сонгаардан-даа атпас, хүн-даа үнмес ышкаш кыннып келчик. Чүгле меңээ эвес, Ай-

оолга база берге турганын соолүндө угаан билген мен. Ынакшылы согур дижир. Ооң-на хараазындан ону: «Чаш ажы-төлүн, кадайың каг, чарыл» деп чыгтым ыйнаан. Ооң-на хараазындан баш муңгап ыглап-сыктап ордум ыйнаан. Бистиң ол чажыг харылзаавыс эки чүвөгө чедирбес-даа турган база чадавас. Ындыг болза-даа, Ай-оолдун ынчан дидим болгаш шиитпирлиг болганынга иштимде хорадап-даа, хомудап-даа чоруур-ла мен. Ол хүннү кижичи канчап уттур, уттур дээрге-даа — уттунмас. Сөөлгү ужуражылгавыстың, чарлыышкыннын херечилери алаак кыдыында ийи дыт-даа дөө турбушаан, шак бо хавак баарындан үнүп чыдар аржаан суг-даа акпышаан. Суурувус-даа өскээр көже бербээн. Биеэги-ле аактыг-кээктиг, бүдер-бүтпес күзел, бодалдары-биле ажаанзыраан кижилер ында чурттавышаан. Сактырга-ла, үе чангыс черде доктаап турупканыг, чүү-даа чүве өскерилбээн ышкаш. Азы, үениң төнчү чок болганы-биле, ооң кылыгытып бар чыдарын эскербес кижичи боор мен бе? Кыш, чай эртип-ле турар харын. Ынчалза-даа кижичи бодап четпес мөңгө үеге деңнээрге, ол дээрге хей чүве ышкакыл. «Ай-оол барда» азы «оон соонда» деп үени ынчаар бодап хемчээр апарганымда бе? Мээн мээ-медерелимде үени бир-ле чүве туткаш чыдыпкан эвеспе? Ам чай дүшкен, изиг-халыын чавырылгалак... а менде биеэги күс хевээр-даа ышкаш чүзүл. Ийе, Ай-оолдун чорупкан үези күс-ле болгай. Ол күстүң, кыштын төнмезин, дүннерниң узунун, соогун, дүмбейин кайгаан эвес мен бе... Адырам, оон бээр чеди чыл ашкан-дыр. Шын харын, бо халып турар оглум күзүн школа баар болбас ийикпе. Ай-оол чоруп турда, хөөкүй ижин дүвүңгө тыпты берген турбады бе. Ай-оолга ону-даа ыыттаваан мен. Та эки кылганым ол, та багай кылганым ол. Оозун билбес мен. Сонгу адазының адын-даа бербейн. «Ай-оолович» деп төрөөн адазының адын арттырып алганна болгай мен. Улгады бергеш, сөөлүндө айтырза хөңнү. Шынын чугаалаар мен, чажыргаш чоор. А ачазы-биле кончуг дөмей де. Сурас төл адазын дөзээр дижири шын-даа эвеспе оонар, дадайым. Ийи чаагында сыртылааштары безин олчаан-на болгай харын. Элдеп чүве... А бо чүвем оол бе, азы кыс бе? Кыс болза экизин ала...

* * *

«Ой, авай, авай!..» деп, иштинде чаш төлү шимчеп, тепкилени кааптарга, Швер-кыс менчеп, дүлдүне берген орган бодалдарындан отту чаштап, улгады берген иштин ийи холу-биле камныг сегире тыртып алган. Ал-боттун ынаар-ла, ханы дүвүңгө, дыннааланып, тыныжын кезек када тыртыпкан орган.

— Ам база, кызым, ам база гимнаста... — деп, ыгтыкыр чугааланы каапканын боду безин билбейн барган.

Улус-даа дыңнап кааптайн-на дээн ышкаш, ам-на суур талазынче, орук кежир эмнелгеже сезиктиг көрнүп келген...

Швер, Швер-кыс. Бодунуң дурт-сынынга таарышкан эът-ханныг, чаа-

ла үжөн чедип чоруур аныяк херүүжөн. Бажының дүгү дыдырапсымаар кара, сула салдынган, дески. Ынчангаш эгиннер кырында, аяныгы чараш шивинин адаккы будуктары дег, эдектелдир чагтылып, эстен чоруур. Ам-даа чалыы шаан чидирбээн арын-шырайында, хоюг долу кызыл-хүрөң эриннеринде бүдүү хүлүмзүрүг, хүн караа дег, бирде чидип, бирде ойбанайндыр чырый хонуп орар. Кыдырык караа карактарын ам бо үеде көргөн болзунарза, оларда аас-кежиктин им-демдээ илден. Ынчалза-даа ол карактарның ханызында улуг бодамча, бо кижинин тайылбырлай албазы бир-ле кударгай хөлеге барын база эскерип болур...

Ак-көк платезинин тарлай берген белин хере тырткылааш, Шевер-кыс ам аржаан талазынче көрнү берген.

— Оглум, кайда сен?!

Чолдак ак хөйлең, ырыктааш кеткен бичин оол хавак баарындан шилде аржаан кудуп алган үнө маңнап келген.

— Бо мен, авай. Аржаан эккелдим. Ижин көрөм, авай — дээш, аржаанын авазынче сунган.

Шевер-кыс огlundан шилди тудуп чыда, хинчектиг, Ай-оолду бодай каапкан: оглу адазынга дөмейи ындыг. болганчок сагындыра кааптар аан.

Шевер-кыс улуг тынгаш, аржаанны ийи-үш пактааш:

— Кежээпейимни. Суксунум хана берди, четтирдим, оглум — дээш, шилин оглунче дедир сунган.

Ынчангаш, үр болбаанда-ла, база катап бодалдарынче дүлнүп, ооң соонда чүү-чүү болгулаанын дүүнгү дег сактып эгелээн. Эрткен-барган үеже бөгүн чүге-ле таан дыка тыртылып орарын чиктигзинип бодаза-даа, ол ам бүргей келген сактыышкыннардан ойлап-дезип шыдавазын база миннип орган...

«Адыр... Ийе, Ай-оол каш хонукта мээң караамга козулбээн чүве. Ынчан харын ооң чугаазынга бүзүрөп, ол-ла-дыр ам деп биле берген мен. Ынчалза-даа... Удаваанда Ай-оолду ажылындан санажып, суурдан көжер деп барганын улус чугаалажы берген. Оларны үдеп турар хүнде, дөстүнмейн бүдүү маңнап чеде берген мен. Мээң сеткил-сагыжымга ынчан чүү болуп турганын ам безин орта чугаалап шыдавас мен. Улус мурнунга ыглаптарындан коргуп, озалааш черден көрүп турганымны сактыр-дыр мен. Сөөлүндө билиримге, чанымга турган эжим уругнуң холун көгөрттир тудуп каапкан чораан мен. Ай-оолдун кадайы башкы кижини. Мээ көөрдө, кайызы-даа улуг улус-ла болгай. Амыдыралга чүү-чүү турбас дээр ону ой. Ынакшылда назы чок дижири-ле чөп чорбадыве оонар, эштерим. Мени олар эскербес боор деп бодаан мен. Ай-оолду көрзүнүп-ле, ырактан ооң караанын уун дозуп-ла тургаш, эскербейн барганым ол ыйнаан: ий-дадайым, ооң кадайы мээң чанымга маңнап келген, бир көөрүмге, бо тур-ла. Ам хос апарган бажыңынче мени чедип кири берген. Албаараан, муңгараан, корткан айы-биле кире бергеним ол ыйнаан. Бис ийини ол билип турган болбайн. Ындыг чүве ажыт чыдар эвес... Чок, ол менээ каржы сөс-даа

сөглөвээн, ужу-бажым-даа чулбарлаваан. Чүү дижик мооңар? Мен оон чылыг-чымчак сөстерииден шуут кайган калган мен. Элден сеткилдиг кижилер база чоруур чораан. Адыр... Ийе: «Силер ийини билир мен, дуңмам. Сени тенекомынак эвес уруг деп база дыңнаан мен. Езулуг ынакшылды канчагтар боор харын, чүгөннентер, дужагтар эвес аан. Дириг кижиге чаягтынган эртине, аас-кежик ышкажыл. Ынакшыл билбес кижиге эки кижиге-даа, ада-даа, ие-даа бооп шыдавас-тыр ийин, дуңмам. Ай-оолду: «Ол кижини хилинчектеве, чор» деп ойладып-даа турдум ышкажыл. Ынавады, ажы-төлүм дээр болду. Оларынга ынаа-ла чөп кижиге харын. Ону буруудатпайн көр, дуңмам. Көжөр дээрге, инее соонда ужук дег, оон аайынга кире бердим. Черле хоржок кижиге болза, ол сенче кайы-даа орандан эглип кээр-дир ийин... бажа. Че, байырлыг...» дээш, авам ышкаш мени куспактааш, хаваамче чыттаптарга, ам-на туттунуп шыдавайн ыглапкан мен... Хөөкүй угбайга кайы хире даржыктыг, берге үе турганын ам хүндүлөп бодап чор мен, өршээзин. Оон ындыг кижизиг мөзүзү дээш бо кижинин мөгейбес-даа аргазы чок... Ай-оолдун ажы-төлүнгө ол хире ынак чораанын, ам харын билип чор мен. Ынакшылдан артык үүле турары база чөп-ле хире. Амыдыралга чүү турбас дээр. Мен-даа база уум-бажым тыва-ла бердим. Оглум чаш турда-ла, менче чызаалап келген бо кижимнин сеткилсагыжын база биле-ле бердим. Ам өг-бүлө болган улуста — бисте чүү деп. Кым-даа эвес, чангыс классчы оглум-дур ийин. Шагдан тура-ла ынак чораан, оозун мээ сөглөп чадап чорда, ынча чылдар эрткен. Ашаам бүзүрелдиг кижиге. Кижиге экизи оон эртпес-ле боор. Ай-оолга ышкаш ынакшыл, карак-кулак чок бердиниг бүгү бодумну бүргей ап кел чыдарын база эскерип чоруур апардымна... Адырам, бо чүү болду бо? Канчап-ла эрткен-барганым коптарып оруп бердим ой? Дадайым ай! Өршээзин...»

* * *

Ол душга Швер-кыстың артында орукта чийик машина дагжап келгеш, доктаай берген. Чорумалдар үстүр эвес дээш, ынаар сагыш-даа салбаан. Эр кижиге ыыттай бээрге, харын, оон чүрээ палт кыннып, дыңзыг-дынзыг сога берген.

Серг дээш хая көрнүп келген. Өршээзинде, машина чанынга турган кижини — Ай-оолду ол дораан танып каан.

Ол уругларын, кадайын:

— Үнүнер че. Аржаандан ижип аар-дыр, суксанчыы аажок-тур. Че, уругларым — деп улузун далаштырып бо чугааланып турган.

Швер-кыс баарында чыткан солунун арнынче чоокшулады туда каапкаш, өскээр көрнү берген.

Олары оон чаны-биле эрткеш, хавак баарынче барып кире бергеннер.

Швер-кыс тура халыыр дээш чадашкан, дидинмээн. Сактырга-ла, туруп кээр болза, буттары ону угбас ышкаш кынныр болган. Ынчап олурда, аржаанче кирген улузу бо үнүп органнар.

Кыс улустун чүрээ черле эндевес дижир, Ай-оолдун кадайы эртип чыда тура дүшкен. Улам чоокшуладыр кылаштап келгеш, кезек көрүп туруп-туруп:

--- Сен сен бе, Шевер-кыс?!. --- деп кайгааны-даа, өөрээни-даа билдинмес айтырган.

Шевер-кыс ам-на удур көрнүп келгеш:

— Ийе, башкы, мен-дир мен — дээрден өске харыы тыппаан.

— А-а... мында чүнү кылып орарың ол?

— Мен бо суурда хевээр мен. А бо аржаан чанынга дыштанып оруксаар кижиге мен...

Ай-оолдун дедир кылаштааш, ооң артында тура дүшкенин, олче көрүп турарын Шевер-кыс ооргазының изинейни бергенинен билип орган.

Ол даяны аарак таваар тургаш, Ай-оолче көрнүп келген:

— Эки-менди-даа чок-тур силер але... таныш — дээн.

Оозу ынаар, бодунун дылынга оптуга-даа берген чүве дег, мендилээн хевирлиг болган.

Шевер-кыс Ай-оолду көрүп турарга, биеэкизи чок ышкаш болган. Ийи кастыы шуут агарып, кырымзай бергенин ол эскерген. Хөөкүйнүн амыдырал-чуртталгазы анаа эвес-даа бооп чорааны чадавас. Кеткен идик-хеви чеже-даа каас-коя, аянныг бол, иштики бодал-сагыжы эрээлиг болза, илдең-дир ийин але.

А ооң кайгаан, элдепсинген арын-шырайында, карактарында оон өске чүү-даа билдиртпээн. Шевер-кыстың чүрээ ажыш кылынза-даа, ол дээш аңаа кээргел одунмаан.

Шевер-кыс:

— Оглум, кайда сен? Чанаалы — деп хенертен далажы берген. Оглу маннап келгеш, авазындан четтинипкен: — Чанаалы, оглум, ачавыс манай берген боор. Ындыг үр чиде бээревиске кайын боор, че...

Ужурашкан улузу-биле байырлашкаш, Шевер-кыс тап-билээ базып чорупкан. Хая көрнүп, кылаштап бар чыда, Ай-оолдун, ооң кадайының кайгаанындан улуг-улуг апаргылаан карактарын эскерип четтигипкен: Шевер-кыстың оглунун Ай-оолга дөмейин чүгле согур кижиге-ле эскербес турган боор.

Элээн ырап келгеш, Шевер-кыстың тыныжы ажып, дескилежи, хөрээнден бир-ле аар чүвенин сөктүп бадып, чиигеш кынны бергенин ол билип каан.

Ай-оол-биле езулуг сөөлгү байырлажыг бо болганын база ооң мээ-медерелинде үе бурунгаар шимчеп чорупканын Шевер-кыс хөөкүй кайын билген деп. База ийи кижиниң сөс октажып, чүү дижип хүлүрежи чыдып калганын-даа ол дыңнаваан.

Александр Д А Р Ж А Й,
Тываның улустун чогаалчызы.

УЗУН ОРУУМ ЭГЕЗИ

Кара хевээм ытка берип,
Агын бодум өремелеп,
Анай чаштан өзүп келдим.

Мезил туткаш, ытка берип,
Бел тутгунза, аал тоттуруп,
Кара чаштан өзүп келдим.

Чайгы өйде сиген кезип,
Шала күскээр тараа теп,
Эр болгуже, дадыккан мен.

Эртен эрте тура халааш,
Эмдик аьтка мөгзү-мөгзү
Эрес соруум каңнаан ийик мен.

Сылдыс караан чивецнеди,
Сыгдыттыр кайгап турда,
Чындыр-карам ошкаан ийик мен.

2012, октябрь 23

ДЕНГЕРНИҢ ЧЫРЫҢЫ БАР

Кайыже-даа көөрүңгө,
Халыпталдыр тырттынышкан,
Карак дежип каар чыгыы
Кара дүмбей караңгы дүн.

Аът кулаа хачыланмас,
Ол хиреде мунган аьдың
Азарганчыг кокпалап
Орук часпайн челзип оар.

Сылдыс безин чивецневес
Шыпшың дүннүн сүртенчиин!..
Ынчалза-даа аалыңга
Ылгын аьдың чедире бээр.

«Дээр дүмбей караңгы-даа бол,
Денгернин чырыы бар» деп,
Мерген угаанныг кырган-ачам
Меңээ шагда сөглөп чораан.

2012, октябрь 24

* * *

Чаңгыс борбак үрезинден
Салбак тараа өзер болгай.
Хандыр бодап көөр болза,
Кара чаңгыс бир деп сандан
Каптагайга амыдырал
Хайнып, дойлуп үнген боор-дур.

Сая деп сан эге бажын
Кайыын алган? Бирден болбайн.
Ол чокка хамык түңнер
Олчалаары чүден берге...
Бирги базым кылбас болза,
Бичии чаш төл канчап кыштаар.

Чүү-даа чүвээ эге турар –
Чүгле чаңгыс мерген шиитпир,
Чүгле чаңгыс арыг сеткил,
Чүгле чаңгыс быжыг чүткүл...
Чаңгыс санны өкпелевес –
Чаңгыс дээрге күчүлүг күш!..

2012, октябрь 21

БОЛБААЗЫН ЧЫРЫК

Шагаа соонун аккыр хары
Саарылдыр чайынналып
Чырыды.
Чырык өртемчейнин
Чырыы-биле холужуп,
Карактарым чылчырыктай,
Харның чырыы аттыгып тур.
Кандыг кончуг хуулгаазын
Чырык боор?!!
Кайыын бээр чайынналып,
Черниң доң ханы каъдындан
Челээштелип үнүп турганзыг аан.
Шагаа соонун
Чаагай чырыы
Сактырымга, чүгле чаңгыс
Меңээ эвес,
Бүгү өртемчейге,
Бүгү кижилерге
Мерген угаан дээди чырыын
Хайырлап турар-даа ышкаш
Кандаай чоор.
Маңнай-кежиктин
Магаданчыг чырыы –
Бурганның бодунун
Буянның чырыы
Бо-даа болуп чадавас!
Болбаазын чырык,
Бодаралдың өндүр чырыы...

Шагаа соонуц аккыр хары
Саарылдыр чайышталып
Чырып-ла тур,
Чырып-ла тур.

2012, февраль 24, октябрь 21

* * *

Өөскүп кыпкан изиг одум дангаар эртен
Өжүп калыр – өле хүл бооп хуула бээр...
Ында кижиг коргуп сестир чүвө чок ийин,
Ыяш салгаш, суугумну одаптар мен.

Шыдал-күжүм кошкарарындан коргар-дыр мен,
Шылып келир аарыгдан коргар-дыр мен.
Эмнер чыды сиңип калган ханаларлыг
Эмнелгеден таан дыка сестир-дир мен.

Ынчангаштың халаданчыг аарыгны
Ыстап аарыыр эрээзинге чедирбейн,
Үстүү Дээрден дөстүг хам дег, мага-боттан
Үндүр хөөглөп, кыңчык бербейн, арыглаар мен...

2012, октябрь 18

* * *

Айның чырыгы бир-ле элдеп,
Аккыр сүт дег, агараннаан.
Дыңнавааным муңгак ыры
Дыжы кулаам дүвүретти.
Ээнзирээн кижиг аксы
Элени бербээн чоор бе?!
Айдың дүннүң ыржымынга
Аъттың дууу дадырады.
Мунукчугу көзүлбейн-дир,
Муңгак ыры куттулбушаан.
Кайызы боор? Ыраажы кыс,
Караам орта көстү каавыт!
Шыпшың дүне. Кижиг аксы.
Шывыраш дээр хөлеге чок...

Куьдум чайын каар чыгыы
Хуулгаазын, болбаазын дун...
Кударанчыг муцгак ыры
Кутгулбушаан, кутгулбушаан...

2012, октябрь 25

* * *

Кижиг багы кажырбас,
Хинчек черле халдатпас деп
Анай чаштан ада-ием,
Арат чонум сургап келген.

Сагыжыңга кирбес кижээ
Чатка, каргыш черле салбас.
Чуду-кара, кандыг-даа бол,
Чуртталганы чектеп болбас.

Чашкы шаамдан кырыгыже
Сагып чоруур чүвем-не бо:
Каржыланмас. Кижилерге
Камныг чоруур. Каргыш салбас.

2012, октябрь 28

* * *

Чап кадында
Чаяакчы бойдус-биле
Чаңгыс аай бооп
Тутчу бээр арга болза,
Хензиг када
Херии Делгем кырынга
Черниң тыртыын
Чеже тырткаш, чалгын хергеш,
Хостуг-шөлээн ужуп көрзе.
Амгы делегейниң
Аар-кадыг базыышкынын
Ажып эртер
Арга чок-тур.

Амгы кижилернин
Шокарын
Чоогундан-даа билип алыр
Аргам чогул.
Чернин тыртышкынындан,
Чеме-хала, нүгүл хоптан
Чештинип боштунгап,
Кудай-Дээрге
Кушталдырып ушса дээрге,
Хуулар илби
Менде чок-тур.
Хай-бачыттыг черимге
Кайгамчыктыг ынаам
Мени черле салбас-тыр.

2012, октябрь 20

* * *

Чаңгыс үе чажыт өөрүм чанымда чок,
Шагда чораан – аьдынын бажы хоя берген.
Эртен эрте, орай дүне эжик соктап,
Эргинимни кажан кезээ артавастар.

Эге чааскаан артып кагдым. Эш-өөр чок...
Ээнзиргей хову-шөлде кадар четкен
Чаңгыс терек... Өөрлерим – талыгырда...
Шак бүрүзү алдын-биле дөмей болду.

Ындыг болган чүвени ам канчаптар боор.
Ынаар хейде далашкаш-даа канчаар мен.
Шак бүрүзү, хүн бүрүзү үнемчелиг...
Сагыш-чүрээм ону эки билип туру.

Частын кээрин, ооң соонда чайнын кээрин
Шак бүрүде, хүн бүрүде бодаар-дыр мен...
Данны ам-даа хөй-ле чылда уткуур мен,
Даянган хүүрээмни талыйтыр шывадаптым...

Ындыг болур ужурлуг-даа! Хүнүм, хүнне!

2012, октябрь 30

Ужу-бажым дескинин,
Ужа-тура
 дашкаар үне халып келдим.
Эрип чадааш дошталган хар
Эң-не чымчак
 ширтек ышкаш сагындырды.

Шырым булут аразындан
Чылбыртып кээи,
 союп үнген хуннун чырыы
Хөг чок караам шона каапты.
Көзүн үре
 хөрлээлендир кыпсы каапты.

Ол-бо чүкче далашкан чон
Оруум орта
 эңмежок хөй таварышты.
Эге хары кижилернин
Эргиминге
 иштимде мен чассып турдум.

2013, март 23

ШЫРАЙ-АРНЫҢ КАЙГАП ОРА...

Шырайыңче дыка-ла үр сагыш амыр,
Чымаарартыр кайгап алгаш олулар мен.
Өртемчей-Чер шак ол өйде амыр-тайбың,
Өлүм-даа чок, халап-даа чок кыннып келир.

Чеди айнын кааңында аянарга
Четчип бышкан честек-катты сагындырып,
Чаактарын долбанналдыр чайынналып,
Чалыы чүрээм чымырады бергилээр ийик.

Дангыназын дүн-хүн дивейн соксаал чокка
Таалал-биле кайгап орап Өскүс-оол дег,
Салдык чокка сенче мөңгө кайгап орап
Салым турган чүве болза, чүү дээр ону!..

Шырым булут аржыыланган төгери ай
Чылбырты кээп, кудай-дээрге салдап үндү.
Шырай-арнын айдынналдыр көстүп келди –
Сени сактып кударадым.

Чыраа-хаактар шырыжынга удаан салгын
Сырбаш кыннып улаарааштын, бүрүлөрнү
Шылырады силгий каапкаш, эстеп үндү –
Сени сактып уярадым.

Чайгы дүне алаак иштин дыргын алып,
Сарынналган сыгырганың куюм үнү
Сагыш-чүрээм доюлдура хөлзедипти –
Сени сактып ындынналдым.

ЧҮГЛЕ БОТТУҢ

Чайык-чаьска өргелештир
Чагдыргаштын, чая кааптар
Чарлыг, дөстүг күштүг хам дег,
Чатчы салым менээ дүшпээн.

Хөйлөң болган чонум мени
Көктүг дөңче чедип каарга,
Эктим ажыр байывадым,
Элбер-самдар апарбадым.

Мерген угаанныг диртпээн-даа бол,
Мелегей деп шооттурбадым.
Боралгактыг үе-шагның
Моондаан бодум ажып эрттим.

Ол-даа эвес, сен-даа эвес,
Мен дээрге бодум-на-дыр.
Берт-кадыр, оңгул-даа бол,
Оюп эртпээн оруум-на-дыр.

Чүү-даа чүвээ чүгле боттун
Чүткүл, күзел, соруу-биле,
Чүгле боттун күжү-биле
Чүткүп үнүп чоргуладым.

Шедиргелиг боостаам-биле
Чевен-даа бол, чүгле боттун
Сеткил ырып аян тудун,
Черимге ынаам илереттим.

ДАМЫРАК СУГ, ДАЛАШ КҮСКЕ БАЗА БОДУМ

Дамырак суг,
 чүге ынчаар эшкедедиң?!.
Далаш аккаш,
 элезин-кум аразынче
Сицип киргеш,
 эстип кире бердиң ийин...
Силеннеп,
 чүге черле аскымнаар сен?..

Чолдак-Ой,
 ажырымнап канчаарын ол?!.
Чоонну бердиң,
 амы-тының артынга каап?..
Пашта сүтче
 харамдыгып, дыка далаш
Бажын супкаш,
 күстүгө кээн дүже бердиң...

Улуг-Хемче
 киир акнайн, черже синген
Дамырак дег,
 сүтке дүшкен күске ышкаш,
Угаан-сарыылдыг
 кижи бодум чалыы шаамда
Далаш чордум,
 кедергей-даа буу-хаа чордум...

Дамырак суг,
 харамдыккан далаш күске,
Таан дыка дөмей-дир бис.

Ийистер дег...

* * *

«Аас-кежиктиг силер бе?» деп айтырыгга
«Ийе!» деп мен илдик чокка харыылаар мен.
Ие-черге тыптып келген хүнүмден бээр,
Амыдырал авыралын көрүп келдим.

Авайымның чассыдыыңга эргеленип,
Ачайымның мерген чагыын дыннап өстүм.
Аал сынмас ажы-төлүм өткүт үнү,
Амыраамның чымчак караа өөртүп чору.

Ак биле караны деңге көрүп чорзумза-даа,
Амыдырал мени черле кыдыглаваан.
Оон хөйнү негеведим – хире шаанче
Олча-омак холум иштей актап чорду.

Чылыг чуртка кыштаан куштар чанып кээрин,
Тарааларның кулак тыртып ногаарарын,
Аяңнарны чечек шимей каастай бээрин
Таалааже чарашсынып көрүп чор мен.

Амыдырал аагын менээ көргүссө-даа,
Аас-кежиин көрбээн мен деп шыдавас мен.
Эрген эрте даңны уткуп, хаяа көөрү –
Эң-не дээди кежик-тир деп санаар-дыр мен.

«Аас-кежиктиг силер бе?» деп айтырыгга
«Ийе!» деп мен илдик чокка харыылаар мен.
Ие-черге тыптып келген хүнүмден бээр,
Амыдырал авыралын көрүп келдим.

* * *

Үе-биле
үжүүрлежир бодаза-даа,
Үе-шагны
кым-на эрттир чүгүрер боор.
Ажык шөлче
ыдып берген аскымчынын
Аксын тыртып
алыры дег эвес ийин.

Эрткен өйнү
 амгы хүнче хуулдуруп,
Эгидип аар
 харык-шинек кымда-даа чок.
Ынчалза-даа
 сактыышкыннын күжү кончуг –
Ылым чаш шаан,
 ынак аван дириг боду
Ыржым дүне
 аалчың болуп чедип келир.
Өндүр кудай
 ханызында сылдыс чедир
Өргөмчейниң
 бодун аадып чайгаан ышкаш,
Өпей ыры
 эргенге дээр куттулуп кээр.

Лидия ООРЖАК

МОНОЛОГ

(Чечен чугаа)

Бо дүне шагда калган авам дүжүмге кирди.«Эки чорууруңну көрүп чор мен, оглум. Эр хей, мен сеңээ черле бүзүрөп чораан мен. Сээң эриг сеткилдиңни база билип чордум. А харын бо багай дунмаңның аьдынын бажы хоя бээрге, бир муңгарадым. Сени кончуг-даа херекке албайн барды, кулугур» дээш, менче-даа удур көрбөс, туман аразында чүве дег, ыракта-ла бүлүртүң көстүп олур. Мен авамны көрүп кааш, амыраарым хөлчок, халып барып кужактаныптар дээримге, будум шимчевес. Харыылаар дээримге, үнүм үнмес, анаа буулаар ыыт үнер, чугаалап чадап-ла оран мен. Авам уламчылай-дыр: «Ол дунмаң дээш сагышсырап чеже сагышсыраар сен. Ооң халбактанып, эшсине берген бугун бодун база көрүп чораан болгай сен. Харын, ол чиктиг чуртталгаңны чонга чажыт чокка чугаалап бер, оглум,кым-бир кижиге херек сүме-даа бооп чадавас. Сээң бачыдың дыңнааш,чаңгыс-даа кижиге тамы дүвүндөн үнүп келзе, буян болгай, оглум».

Авамның үнү ынаар-ла ырап, чаңгы даажы-даа ышкаш,меңээ чоорту дыңналбайн барды. А мен авам-биле чугаалажыксааш, ам бир көрүксээш: «Авай!Ава-а-й, кайда бардың, электен ырава!Ава-аа-й!» деп алгырып чыда, оттуп келдим...Чүрээм шапкыланган, караам чажы чаактарымда бады келген...Ол-ла дораан тургаш, соок шай пактапкаш, дүжүмнү утпазы-биле катап-катап ылаптап, авамның чугаазын бодап чыда, удуй бергеш, база дүжей бердим. «Багай оглумну, мени сүрер дээш шааң төне берди бе? Даштын хойларың орайтаар дей бердилер. Тура халы, мээң кежээпейим» деп, авам чугааланмышаан,бажым чыттап кагды. Сеткилим ханган,сактырымга, хүлүмзүрүп алгаш, оттуп келген ышкаш болдум.

Бир-тээ, авам мээң улустан чажырып чораан төөгүмнү чажырбайн чугаалап бер дээн болганда, шынап-ла, ам сеткилим хозалзын, ажыттынзын,

амыдыралымның кезик-чамдык үелерин ажыт-чажыт чокка тоогун берейн. Та шын деп кээрген, уяран орунар, та меге деп кыжырын, кагтыржыңар.

Мээн харым ам чеден ийи. «Уё» дээр чырга амдызында менде чок. Оглумнуң оглунуң садик барбас хүннеринде ийи адашкы хемче углай, хаактаан улус оруу-биле агаарлап, кылашташкылаар-даа бис. Менден бичин назылыг кижилер тыныштап, чөдүрө бээр чораан, а менде ындыг чырга чок – хөрээм ишти харын улам хозай берген ышкаш апаар. Таакпы тыртар эвес мен, ынчангаш ындыг боор. Чүрээм чангыс-даа шашкылап көрбөөн, тьфу-тьфу, саргып аарывас-даа-дыр. Арага шууг ишпес-тир мен. Сөөлгү бежен чылдарда ону чангыс-даа амзавадым. «А ижип чораан силер бе?» деп айтырар боор сен. Авам мени шынын чажырбайн, чугаала дээн чүве, чажырбас мен – коргунчуг кылдыр ижип чораан үем бар.

...Ийи чылдың нүүрүндө барык-ла элгээр хүнзээн чүгле ийи хонуум турган... Эх, ону сактып келиримге, караам чажы ала-чайгаар сыстып келир-дир. Аныяк мен. Улай-улай уруум, акым, ачам чок болдулар. Менээ эргим чоок кижилеримни чок деп бодаптарымга, өртемчей ээн, аыш-чем амдан чок, сагыжым саарзык. Өгге-даа олуртунмас. Карактарым долгандыр чүү болуп турарын ожаавас, кымнын менээ чүнү чугаалап турары дыңналбас – кулактарым дүлей чүве-биле дөмей. Чангыс-ла менээ херек чүве – бир шил чүве, бир шыырак дугураан, ол-ла. А ону тып ижери чуртталгамның сорулгазы апарган. Чоок кижилеримден мени деткиир кижин кайда боор, а өгден бүдүү дезип үне бээримге, харын мен ышкаш эштерим аразынга чеде бээримге, чуртталганың хөлегези кезек када тайлы берип, хүннээркей каггылаптар. Шала кандай-даа бол, каткы-итким-даа карак чажы холуй төктүп кээр, хөңнүм шаа-биле частып, кожамыктаан-даа орап мен...

Күжүр авам мени көргөш, бажын чайр, суккуртунар. Чагыш чеже чагываан дээр – дүктүг чүве тазарган... «Оглум, бээр келем» дээш, чөгелде сургаар. А ол үеде мени авамның чагыын кичээнгейлиг дыңнап олурар дээр силер бе? Чок! Авамның сүмези-даа, кончуп хыйнаары-даа кулак дашгы-биле, чандыр дегген согун дег, сыыңайның эрте бээр. Сагыш-бодалымда чүгле — арага..., «Менээ бир дашка чүведен бериптер кижин болза, ам кайнаар кылаштазымза эки ирги?» деп авамче кээргенчиг карактарым көрүп алган орап мен. Чоок кижилерим араганың хоразының дугайында солунда парлаан суртаал-даа номчуп берген ораптар-ла, чыгып алган мени шутпу эмгележип кончаан, үттеп-сургаан-даа олурар-ла. Эки түңнел-даа чок! Оларымны кичээнгейлиг дыңнап-дыңнап, дөмей-ле даштын эштеримче сагыш тыртып аппаар. Өртемчейде чүү болуп турары билдинмес.

Кудумчуда эш-өөр кижини деткерип каар, кый деп алгаш, эвээш-биче чүвезин харамнанмайн, кудуп бээр. Сен чүвелиг болзунза, база ындыг – демгилеринни кый дээр сен, дашканы сунар сен.

Авам мени кый деп алгаш:

– Ам сенде чангыс орук бар, оглум. Өске өртемчейже чорупкан улузун соондан баарыңга белеткени бер, мен-даа шаам төнүп, чөгелим тоде бердим. Сактырымга, ынаар чоруптар болзунза, дыштаны бээр хире сен диди.

Авамның ол чугаазыңга кончуг хомудаан мен.«Барып-барып авам мени ынча дээр кончуун. Че харын, чорутканым-даа дээрэ ирги бе?»деп шугул боданыш, ожежиш, демги-ле менче ээ коор чонум аразыңга баар мен. Күжүр авамның оглу мени дээш кайы хире хилинчектенип, уйгу удуvain чораанын ынчан кайын ожаар турган дээр сен, харын оон сөстөринге мөгатыныш, кончуумну көр даан!!!

Чамдыкта садыгга кирип кээримге, садыгжызы мени эскерип кааш, кулак уюк алгырып, баш бурунгаар-ла сындырып каар:

– Бараан дүш соонда кээр, Кызылче орай чоруттулар.

Чаа, Кызылдан бараан кээрин манап, садыг кедеп хүнзээр бис. Орайга чедир манап алгаш, карманнар кактап тургаш, чогуруп алган чүвевис колдук аразыңче суккаш, чыгыр черивиске таваар кылаштажып кээр бис. Хөй чугаа-даа чок, элээн шыырак бергилепкеш, тарай баскылаптар.

...Бир катап садыгдан куруг, шала мунгак базып олурумда, хараган аразыңда эштерим хол булгай-дыр.

– Бээр-бээр!

– Бис база садыгга четтивис. Кежээге чедир кижиканчап шыдажыр. Кончуг чүвөң бо-ла болгай –дээш, көргүссө-ле, бир хааржак«Ландыш» деп одеколон көк кырында чыдыр.

– Хоржок мен, оонарны, оолдар. Черле шенеп көрбээн мен - деп чөрчүдүм.

– Ча, сени. Бээр көр — дээш, бирээвис шилди алгаш, кырлыг стаканга суг-биле холуп алды. Хымыраан ышкаш агара берген одеколонун сора-ла берди.

Көрүп орарымга, чаңгыс тыныш-биле, доктааш кылбайн, бичии шилде чүвени төндүр ээпкеш, демгим менче хүлүмзүрбүшаан, шилин хараганнар аразыңче шывадапты.

– Ма.

Холум сириңейнип-даа турар ышкаш, ындыг эвес-ле чүвө болгай. Сугга холуп каан бир шилди алгаш, аксымга чедирип чоруй, чүдексине бердим.

– А чөп көрүп алган ор сен. Пактавыт. Бажың аары дораан чиде бээр.

Шынап-ла, бажым аарың бодаптарымга, бергезин сактып келгеш, бичии күске соондан ылгалбас аастыг шилди бажым аткаар салгаш, ээп кириптим. Дыка-ла үр соруп келдим ышкаш. Чаагым безин шылай берди. Шилди караам дужунга эккелгеш, көрдүм. Көңгүс шимчевээн – олчаан.

– Ынчаар эвес, бээр көр, мынчаар аан. Дылыңны, камбет сорган ышкаш, дүрүп ал. Ам чүгле дылдың бажы-биле сорар сен. Ам шенеп көрөм.

Ынчаар кичээл алганым соонда соргаш, шынап-ла, төндүр ээптим. Иштим ынаар-ла кончуу дегет изиңейнип бады барды. Ынчап, Кызылдан бараан манап чадап каан хүнүвүсте бир аргазың тып, амыдыралымда амзавайн чораан, амзаар хамаанчок, сатпас, ажылавас «чемимни» ишкеним ол. Чүү деп чүү дээр, оон өске-даа кандыг аргалар көрбээн дээр!

...Оглум-биле ол чарыкта аалдар баар деп хем кежин бар чор бис. Дүүн элгэн апкан кижиг мен. Ам ол аалдардан хөрөңгилгээрим ол. Аалымда улзумга: «Мен изиг хан чугаалажыйн» деп каан мен. Оглум-биле хемге олурункаш, кайнаар углаарының дугайында маргышкан ышкан кижиг мен. Билбес мен... Бир миннип кээримге, хемде бажым куду баштаны берген, ийи холум ийи кыдыынче далбая берген салдап бадып чыдыр мен. Бажым көдүрүп келгеш көөрүмге, хемниң дап-дал ортузунда чор мен. Өлбээн кижидир мен деп билип кагдым. Суг иштинде кандыг эвес дээш, караам хере көрдүм – боралгактыг, дажып чыдар хемде чүү боор – чүү-даа көзүлбес. Бир-ла дааш дыңналы-дыр. Бажым ковайтып кээримге, оглумнуң хемезинин мотору дагжап, бо чоокшулап ор. «Оожум, оол, оожум!» деп алгырдым. Улаштыр чүү болганын база сактып чадап кагдым. Ам миннип кээримге, эрикте чыдыр мен, чанымда оглум олур. Ол-ла черге ийи адашкы хондувус.

Оглум:

– Сен шагга дээр, дөртөн хире минут, сугга салдап келдин, ачай — деп оожум чугаалады.

Менде ыт чок, «Канчап дөртөн минута иштинде кижиг сугга арнын суп алгаш чыдар чүвөл?! Өлүп-ле калгай».

– Кайынам.

– Шын ийин. Мен ам шуут корга берген мен, авамга кончударым ол-дур деп бодапкаш, бодум база сугже шурай бээр чоор бе деп олурдум. Оон ам канчаар, сени оода сугдан дүрген уштуп алыр-дыр кылдыр бодапкаш, чанынга чедир халды бергеш, моторум өжүрүп, сени ушта тыргарынга белеткени бээримге, сен чугааланы бээринге, мырынай чүрээм чайлып каг часты.

«Элдеп-тир аа, сугга ол хире чыткаш, кижиг өлбейн баар деп чүве. Таанда...Ындыг таварылга турган-даа чүве бе ынчаш. Мени бир-ле чүве хайгаарал, камгалап чорууру ол ирги бе?!»

Ийи адашкы оон чоруткаш, ол чарыктын аалдарынга четтивис. Чай ортузу турган болгаш, сүт-саан элбек. Чамдык аалдарда тыва чүвени тип каан турар, ижер кижиг чок.

Чуржум оол:

– Силернин ол чугаанар-даа коргунчуг-дур, бо бичии оолдуң адазы ам чок деп бодап, дүвүрээни-даа кээргенчиг-дир, честей — дей-дир.

– Ам ынчаарга бир сергеден честенге тудуп бер, чуржу, силернин араңарга ам-даа бажым караңайнып чоруур аксым-кежиг бар болганы ол-дур – деп аалда улзумга каш хондур тояп келгеш, куруг баарымдан коргуп, чуржумну көгүттүм.

Оом:

– Бербейн канчаар, честей. Катап төрүттүнген хүнүңде сенден мен чүве харамнаныр кижиг мен бе – деп, чуржум, бичии тыва чүве амзапканындан боор, хөөрей-дир.

Амыраарым хөлчок. Улзумга чеже кончудар, чүрек-даа өлүп турар апарган чүве-ле болгай.

Сугга дүжөр часкан деп сураам дыңшааны ол ыйнаан, суурум улузу менче шала чиктиг коор анарган. Ол үелерде дүш-дүлгө чүнү кирбес дээр сен, кезек албыстан каар-даа чыгы турдум. Удун чыдарымга, хөй-хөй шилдер кацгырткайны: «Мени ал, мени ал, мени иш!» деп истеп-сүрүп турар. «Кайызын-на агтар чоор?» деп бодапкаш, холун карбаш дээр – куруг. Ак халыыннаар дей бергенимни база билип турар мен. Ол хиреде – доктаай албас. Албаараан угааным мени катап-ла кудумчуже албадап аппаар, сунган дашканы «ыңай бар» дивес... «Ам черле ишпес-тир» деп эш-өөр, чоок кижилерим аразынга чеже аашкынмаан. Хей, дөмей-ле чылбыртып аар. Дашка келир-ле, хол боду чайгаар сегирип аар. «Че, чүгле чаңгысты» деп боданыр сен. Чок, ооң соонда ийи дугаары албан турар... Шаам төнгөн ыглап олуарарымны база сактыр-дыр мен: «Ам канчаар кижини боор мен, менээ дузалажып көрүңер!». Ынчаар кускуннап-курайлап-даа олуарарымга, менээ кым-даа дуза кадар харыы чок анарган. Дузалаар дээш эптеп-чөптөп, коргудуп-хойзуп, кылыктанып-кыжыктанып дээш... — чоок кижилерим, багай авам чүнү кылбаан дээр!

Авам күжүр чөгөл төтсө-даа, төлүн кагбас, чанымга кээр.

– Кончууцну оглум, ийи чыл дургузунда ижип келгениңни сактыр кижини сен бе?

– Ийи чыл?! Таанда, ол меге боор, авай.

– Сенден хор манаан херээ чок-тур. Долгандыр чүү болуп турарындаа эскерер хире эвес, довүнчүктөп барган кижини-ле-дир сен. Бир миннип кээринге, аваң кайда боор. «Көккүлештир үнүп-үнүп, хөлбеш кылдыр хадый бээр мен» дээн ышкаш, көзүлбейн баар. Сени иш-ишпе-даа дивес мен. Улуг ашак кижини болуңнун чуртталганы канчаар чурттаарыңны бодун болгаар кижини-дир сен ийин – дээш, авам бир катап бажындан шала муңгак үнө кылаштай берген чүвө.

Ол орта черле орта чоор бе дээш, чевегге кылаштап келгеш, ачамнын маанайындан ай-хүннү көргөш, санап оларымга, шынап-ла, ийи чыл ажа дүжүп турар чүвө чораан. «Бо канчап бардым, аза мен бе, албыс мен бе?! Канчап орталанып аар кижини боор мен? Чүнү канчалзымза, эки ирги? Эмнеткен улус катап ижип аар-дыр... Ажы-төлүм, алган кадайым түреди бердим. Багай авамнын хилинчээ, аарышкызы болу бердим. Канчаар ашак боор мен?» деп чевегге хөөңейндир ыглап ордум. Авам, мен чогулда: «Бо төл чок болза дыштаны бээр болза» деп орган деп дыннааш, кара баарым көгү сөктүп, мелегейимни сурап, бажым чеже соктаваан дээр!

Ачамнын хөөрүндөн шала чиктиим кончуг чаныш келген мен. Сактырымга, ишти-хөңнүмде бир-ле чүвө сөктү берген ышкаш. «Чүү дээш чурттап чоруур кижини боор мен?» деп айтырыгны бодумга салдым. Чааскаанзыргай чораанымны билип кагдым.

Чаактарны өрттендир чип турар хүннүн херелдеринден чайлап, бир-ле херимге чөлөнип алган, дискээм дужунда үнгүр каскан, үскүлөжип каг чазып ыңай-бээр девидеп маннашкан кымыскактарны көрүп боданып ор мен. «Харын-даа менээ бастырып албаан мелегейлер-дир бо!» деп хыйланыр

сагыштыг мен. Мелегейлер боор бе! Кончуг угаанныг кулугурлар ышкажыл! Бичии кара-каралары-даа бар, шала улуг каралары-даа бар – шугту-ла үнгүр каскан, ооң довураан ээлчежип дажып турар мындыг. Бир шала улуг кара кымыскаяк даштыыртан кара хавык хевирлиг чүвени уун чадай-чадай, үнгүрүнче киире берди. Чурттаар оран-савазы кургаг, шык чок болзун дээш кызып турар амыгтан ышкажыл! Ынчап кайганып, угааным орталандырып чадап олурумда, балдырымда аарышкылы кончуг кылдыр бир-ле чүве ызыра берди. «Бистин уявыс чанынга орба, тур, оон башка бо кылып ап турар өөвүстү үрөп кааптар сен» деп мени сывыра бергеннер-дир болар деп чаптап бодааш, тургаш, суурумче углай шагжок базыптым. Элээн кылаштап ораарымга, чүрээм саргып, шашкылай берди. Дыш ап аарын бодап, чаа-ла үнүп ораар көк кырынга кезек олура, шавыжып, чүрек талазын баспазын бодап, ийлендир чыдып алдым. Дээрнин аяс деп чүвези агтыг, чаңгыс-даа булут чок. Чаа чүве билип эгелээн чаш уруг дег, көк дээр чарашсынып, ында-мында эткилээн кушкаштар үнүн дыңнап, ховунуң чыдын эскерип, сырынның арнымны соолаңнадыр хап турарынга таалай берген чыдыр мен. Карактарымга өөмде уругларым, багай кадайым, авам көстүп, чаныксай бергеш, дүрген-не тургаш, кара-кара кымыскаяктар өөн оюп, оларны баспазын бодап дүрген чаныптым.

Бо удаа сайгарылдыр боданганым мени бир андарылдыр октапкан. «Моон сонгаар ишпес мен» деп кымга-даа ыгыттавайн, бодум бодумга дангырак бердим. Бодум бодумга ааш кынганымны кым-даа билбес болганы эки.

...Баштайгы ийи-үш хонуктуң бергезин чугаалааш канчааар, ону билир кижии билир. Дашка келирге, солагай холумну он холум-биле так-ла базып аар мен. Арай боорда: «Чок, оолдар, чок, ам хей боор» дээш, дүрген-не дезиптерин бодаар сен. А буттар дедир чүткүүр. Ынчаар беш хонук, он хонук... бир ай эрге берген. Чоорту ол халап сагышка кирбестеп эгелээн.

Авам база чыдыпкан. Ам авамны эгидип аар арга чок апарган болган. Ол-бо кара эмнер сурагланып, барбаан-четпээн черим чок. Эккээримге-даа, ооң ам авамга херээ чок болу берген. Мээң амыдыралымда кончуг-даа човулаң ол болган.

...Менче оожум шаг чок көрүп чыда, авам хүлүмзүрүп кагды.

– Авай, бичии тыва чүведен ижиптер сен бе? – дидим.

Авам чөпшээрешти. Бичии, чигир омаажыңга долбас чүвени ижипти.

– Бо угбаң канчап келбестей берди, оглум — дээш, эжикче шагжок көредир.

Үне бер деп турары ол-дур деп билип каан мен.

Эжикти ажыдарының кайызы чорумда, угбам бо уткуй келди. Амырай берген мен.

– Авам сени ам чаа-ла чугаалап чытты.

Даштыгаар үнүп келгеш, үш хире минута болган боор мен, угбам дораан үнүп келди:

– Ававыс өске оранче чорупту.

Күжүр авамны, мээң эки кижиге болу бээримни дыка-ла үр манап келдин, авай. А мен авам кадыын бодаар шаам чок турган, чөгөнчиг чордум. Ынчалза-даа бо чуртталгамда бир өөрүп чоруур чүвем: авамның сөөлгү шактарында оон-биле кады олурганым, авамны бичии-даа болза, карактап кааным деп бодап чоруур мен. Кады олуруп алгаш, эрткен-барган эки-даа, багай-даа төөгүлөр коптарарывыска, авам мени арагалап чораан сен дээш, чаңгыс-даа катап чемелевээн чүве. Авамның ол бүдүжүндөн кижини өлгүжө үттеп-сургаарында эвес, кижиниң сагыш-сеткилин чазамыктап, донгая дүжүп, доврак-даа пактап чыдырында, хая көрнү бербезинде деп чүвени бодумга илип алган мен.

Мээң авам дүжүмгө чаңгыс-даа катап кирбээн. “Ажыг суг амданнанып чоруур кижилерниң хөңнү, хөрээ база бар, ыглап чоруур сеткили база бар. Кандыг чораанынны чонунга ажыт-чажыт чок чугаалап бер» деп, авам дүжүмдө чугаалааш, туман аразынче чашты берген болгай. Оон бээр каш хонук эртти. Ам мен, шынап-ла, чаңгыс-даа кижиге дуза болу бээри чадавас дээш, мону төөгүп орарым ол. Авамның меңээ идегеп чорааны дег, мен кым-бир кижиге идегеп олур мен. Идегел. Идеге. Идегээр!!!

БЕЛЕК

(Новелла)

«Миллион, миллион, миллион алых роз

Из окна, из окна, из окна видишь ты,

Кто влюблен, кто влюблен, кто влюблен и всерьез

Свою жизнь для тебя превратит в цветы», мм-мм-мм, ля-ля-ля... – деп, чолаачы думчуктап ырлап чораан. Оон ындазында хөглүг деп чүвези аттыг. Даштындан көөрге, тенемиргей көстүр.

Хемер-оол – ырлап орар чолаачы ол. Эш-өөрү ону Чарбалаар деп шолалаар. Бир-ле черден бир-ле медээ дыңнап алган чоруур, а оозун кээп барык-ла кижиге бүрүзүңгө хөөрээр, хөөрээр-хөөрөөрдө, довок дег чүвени даг кылдыр чоорту хөөдүп, хөөредип аар чаңныг кижиге, даң хаязында бакылап келгеш, херелдерин өртемчейни долгандыр чажып үнүп кээр хүн дег. Кадайы оон шуут бужурганыр. «Бужурганчыг ашак, кадайлар-даа болза, моон дээре ыйнаан. Таанда, канчап шаа төнмес, чалгаарай бербес чүве ийик, аксы шылавас, кургавас. Бо кижиге хөй чүве чугаалаарындан бужурганыр, аас, чаак сөөгү-даа шылай бээр чүве-дир. Чажындан чазыыл чок өскөн чүве ыйнаан бо» деп эш-өөрүңгө чугаалаан орар. Хемер-оол шынап-ла чажындан-на чугаакыр, дөскөлчөк өскөн. Кырган ада-иези ону сула чаңнаар кылдыр кижизидип каан. Чок, ол багай аажы-чаңныг эвес, ол дег экииргек, ол дег чөпшүл, кээргээчел, уян кижиге чок. Бир улуска багай чүве таварышкан болза, бодунга болганы-биле дөмей карак чажыдаа саанайнып бадар, сеткилинден хүлээп аар, дүрген дузазын кадыксаар. Улуска эки чүве кылыксаар, улус сеткили өөртүкээр.

Бо удаада ол база бир-ле кижиниц, тодаргайлаарга, ортун оглунун төрүттүнгөн хүнүнге белектиг барып, оозун чассыдып каар дээш, белгээн белеткеп алгаш, ажыл соонда бар чыдары ол. Машиназында ынак аргизи Аллочказы кулак уюк кылдыр ырлаан, а ол боду ону эдерти, сөс-сазын чедир билбес бол, бар-ла шаа-биле бадырып чорууру бо.

Машиназының төгерик рулон долгап, чоон мойнунда улуг-ла монзугур бажын ол-бо чайгылап, бирде ырлап, бирде сыгырып халдып ора, ол хенертен хүлүмзүрүй каапкан. Ооң «чайык» бажында ам бир хөктүг бодал киргени-ле ылап. Бодунуң хыын хандыр шаанга киир хидиледи каттырган.

Шолбан-оол, Хемер-оолдун ортун оглу, ол төрүттүнгөн хүнүнче, 30 харлаанынче, хөй-даа эвес – школага, институтка кады өөренип чорааны эн чоок, эн бүзүрелдиг эштерин чалап алган. Чоокта чаа кудазын база эрттирип каапкан, ам база көвей кижича чалап шүүдээр эвес деп бодааны-ла ол боор.

Эштип өскени хеминиң эн-не чараш эптиг черинде аныяктар шашлык кылган, шахмат ойнаан, янзы-бүрү амданныг чемнериниң аразында ак-кара чок хөөрешкен, гитаралап ырлашкан – медээжок-ла байырлаан органнар.

Шолбан-оол ачазын дөзээн, база-ла эштериниң аразында олурупкан, шөлээ үезинде аңнап, балыктап чораанын, аксынче дагаа эъди суга каап, оон соондан огурезин кыйырадыр дайнай каап, ийи чаагы, үрүп каан сыңыйлар-ла, борбаннаар чүве, сула чаңнап хөөреп орган.

– Аннап чор бис де. Чааскаан өзен өрү үнүп орган мен. Канчангаш көрүптеримге, мурнумда даг-иргек бо де. Дезиптим. Оом мээн соомдан халып-ла каан. Улуг кырган дыт артынга турупкан мен – демгим дужумда, ам канчаар чоор деп бо мен. Туруп-туруп, дытты күш-биле чыттыр иде-ле бердим. Сүргүм чүвениң ужурун эки-ле билбээн хевирлиг, ол-ла черинде турза-ла тур. Черле шыырак болгай мен, дытты күженип-күженип идип-ле, идип-ле турарымга, оом божаш дээш, даг-иргээмниң кырынче-ле барып ужуп чыдыр. Улуг, шыырак аң кайын ынчаар дүрген шимченип аар, ыңайлап чытпыже, дыт ону чыпшыр базып алды. Ам-даа амырап, улуг олчалыг бол-дум деп бо мен. Дыштанып ора, дытка бастырган аңны көрүп олуларымга, күжүрүмнүн карааның кээргенчиин. Менче дуза дилээнзиг, аарзынып чыдар хевирлиг көрүп-ле чыдыр. А мен ону кээргевес-тир кылдыр бодап, кезин каяа азып аар чоор, дыргаан кымга бээр, бажын канчаптарын боданып ор мен. Ону кезек хайгаарап көрүп орарымга, хөөкүйүмнүн эмиинден сүт агып чыдыр. Баарым дораан ажыш дээн. Авамны сактып келдим. Мен авамны, школа баргыже, ээп келген кижича болгай мен. Эмиксей бээрге, таакпы тыр-тыксаан ашактар ышкаш боор чүве. «Моон бир-ле черде мен ышкаш төлү бар» деп бодаптарымга, иштим кижип, думчуум ажыңайны берген. Тура халааш, улуг кырган дыдымны көдүрдүм-не. Мажаалайым шимчеш дивес. Дадайым ай, өлгөн эвеспе бо дээш, дытты дедир аяар салгаш, өннүүмнү тепкиледим. Ол менче хорадаанзыг көре-дир. База-ла дытты көдүрдүм. Бир холум-биле дытты черже бада бербезин бодап тутпушаан, чанында чыдар чоонзумаар чудукту будум-биле чууктап эккелгеш, бир холум-биле быралай идип алдым. Ам мүн-не дыт адыгны баспайн тур. Ындынче, шала ырадыр,

кылангай берген, узун урук тудун алган. демгимни итжиледим. Арай ден-ле шимченип, ийи холу-биле чер дырбан чыткан, мажаалайым хосталып үнө берди. Үнгөш, ол мацнап-ла чоруй барбаан, холунуң адыжын кайган, дырбан оруп берген. Че, мен-даа, ол ынчан орда, караш дээн мен. Өзенни куду чуукталып мацнап бадынкан мен. Даг-иргээм мени-даа сүрбээш. «Эки-ле кижидир» деп болап каан боор – деп, эштериниң кулаан халбайты азып алган Шолбан-оол төндүрүп чорда, машина даажы дыңналган.

Чаа саткан «Мерседес» маркалыг машинадан Шолбан-на кара олчаан семис-шыырак ашак үнүп келген. Аныяктар-биле мунгаргай мендилешкеш, оожум сымыранып чугаалаан:

– Мен-даа багай, оолдар, уругларым. Чоруп ора, мурнумда өшкү чытканын эскербээн мен, ону бастыртыпкан болдум. Буду аскай берген чүве-дир. Ам канчаар чоор деп турумда, өшкүнүн ээзи арга иштинден бо-ла алгырып үнүп келди. Девидээн аайым-биле тудуп турганым ыяш-биле бажынче согарымга, кээп дүшкен. Та өлүг, та дириг. Кайызын-даа – өлүг өшкүнү, оон ээзин багажче киир каап алгаш келдим. Канчаптар бис, ийилдирзин маңаа хөөп кааптар бис бе, силер кымга-даа чүнү-даа ыттавас силер.

Ам чаа-ла каткы-иткилиг олурган аныяктар шимээн чок барганнар. Кым-даа чүнү-даа харыылаваан, ылым-чылым турганнар.

– Че, канчаар бис, ажыдып көөр бис бе, силер херечи болурун күзевейн тур-ла силер ыйнаан. Ынчалза-даа... Каям, кымда таакпы барыл? – дээш, Хемер-оол машинадан ырады базып чоруй барган.

– Шолбан, эй, аал, мен чаныштайн, кадайымга дораан кээр мен дээн кижидир мен – дээш, бир эжи машиназынче базыпкан.

– Бисти мана, бис база чоруулу – дээш, ийи уруглар барба-савазын белеткей берген.

– Хомудаваас боор сен, мени база манап турар – дизе-ле, үш дугаары каттышкан.

Шолбан кезек ыт чок туруп-туруп:

– Бир место хостуг-дур, кым олуруптарыл? – дээн.

Олуттун ээзи тыпты берген.

Машинаның даажы ырап чоруй барганда, Хемер-оолдун машиназынын чанында үш кижидир арткан: Шолбан-оол, чаңгыс классчызы уруг база институтка кады өөренип чораан эжи.

Хемер-оол оожум кылаштап баргаш, машиназынын багажын ажыткаш:

– Төрүттүнген хүнүң-биле, оглум! – деп өөрүшкүлүү кончуг ийи холун өрү көдүрүп алгырган.

Шолбан-оол кайгай берген. Ачазының арнынче элдепсинген шырай-биле көргөн.

Оон үш кижидир багажка дидим эвес чоокшулап келгеш, бакылап көөрге, ында бир кадыг картон хааржак долдур-ла кызыл розалар чаражы кончуг көстүп чыткылааннар.

– Мону меңээ бе, розаларны?! – деп, Шолбан-оол элдепсинип айтырган.

– Ийе, сеңээ болбайн канчаар, ашактың чаңгыс оглунга. Бичиинде кан-

дыг ийик сен, огул, «Мильон-милён алык роз, не акна, не акна индишь ты» дээш ырлаар, «Меңгэ чечектен» деп ылаар ийик сен, огул. Бөгүн мугур 30 харлааныңда ону сактып келдим. А эш-өөрүңден ёзулуг эш кымыл деп чүвени ам билип ал – деп сагыш ханганы аттыг, иштиң бурунгаар делгенкен, хидиледир каттырган, ак диштери чайыннаар чүве хүлүмзүррэн турган. Мен анаа баштактаныптым ийин, коргпаңар. Баштак белек.

ӨЦНҮГ КИЖИ

(Новелла)

Роберт миннип келирге-ле, ону улус «кара негр, кара негр» дээр турган. Эгезинде ону ол улуг дыка херекке албас чораан, чүге дээрге утказын челдир билбес турган. Бир катап кырган-авазынга чугаалаарга, ол: «Ону херекке алба, огул. Кара негр дээрге кежи хүрере берген, чайны өтгүр хүнге кадыр ойнап кээрге, ынчап баар, арны-бажы, харын бүгү мага-боду карарып каар кижини ынча дээр. Сээң ол даайыңны көр даан, Кудурук аан, арны мырыңай мат кара, ол база кара негр-дир» дээрге, Роберт оожургап калган турган. Даайы Кудурукка бир катап: «Даай, сени бичиинде улус кара негр деп турган бе?» деп айтырарга, даайы: «Сээң, мелегей языны, негр дээрге дуу кайда-чүде ырак Африка чурттарында шалдан кара кижилерни ынча дээр чүве-дир, мелегей, а мен тыва кижини ышкажыл мен. Мени чүге кара негр дээр чүвел. А сени ынча дээр. Ынча деп баарга, мынчаптар сен» дээш, чудуруун бокс шашкылашкан кылдыр көргүзүп каан. Даайын ол ынчан база билбээн. «А мени чүге ынча дээр ужурулуг чүвел? Мен база-ла даай ышкаш кара тыва кижини-ле-дир мен, шалдан халывайн турар».

Кажан Роберт школага өөрени бергенде, эштери ону шоолуг кыжырбастап калган. Чүге дээрге Роберттин өөренири кымдан-даа артык. Аңаа эште-ри оолдар ынак, ону дыңнаар, оон билбес чүвелерин айтырып аар турган. Даштыкы дылда суг сыылаар, орус дылдан артык билер.

Робертти авазы кажан-даа эдертпес, а чүгле кырган-авазы кайнаар-даа баарда, ону эдертп аар чораан. Ынчангаш оол авазын-даа шоолуг херекке албастай берген, ооң-биле барык-ла чугаалашпас. Авазы суурда чурттавайн турар.

Кырган-авазы хенертен аарый берген. Бир хүн өөрөнгөш кээрге, кырган-авазын эмчиже алгаш барган болган. Бажыңыңдан үнүп келгөш, ол суур куду, эмнелгеже, кара маң-биле маңнап бадыпкан. Суурнуң чангыс борбак «Скораязы» эмчи даштында турган. Роберт сактырга, кырган-авазы чок апарган ышкаш сагындырган. Ол халывышаан келгөш, эмнелгениң иштинче кире халып кээрге, ында сандай кырында кырган-авазын чыттырып каан болган. «Кырган-авай, канчап бардың?!» - деп оол кышкырыпкан. Шириин акый эмчи, олче көргөш, кончуттунмаан-даа: «Бо канчап эмнелге долдур алгырып турар кижини сен? Кырган-аваң удуп чыдыр ышкажыгай. Орунче чыттырып

каар дээн, соксан калдывыс. Бичии удун алгай аан дээш. Эм алган кижидийн» деп чонгүү кончуг чугаалап каан. Роберт ам-на тыныжын ажыдып, кырган-авазының чанынга олурун алган. Кырган-авазы оожум тынып удун чыдар болган. Эмчи акый: «Эртен кээр сен. Аваң таптыг дыштангаш оттуп кээрге. Ам маңнап чана бер. Орайтаар деп барды. Карангылай бээр. Улуска таваржы бээр сен, хоржок» дээрге, Роберт чаныпкан. Кырган-авазы эмнелгеге элээн үр чыткан. Кызыл эмчизинге база каш хонук эмнеткен.

«Мени дыштандырып үндүрүптү, оглум. Кандыг турдун? Сени сагын-гаш, ыглаар чыгыы турдум» деп бир өөрөнгөш кээрге, кырган-авазы чанып келген орган. Роберт амырап калган, кырган-авазы чокта, ону кым-даа херекке албас болган. Ам хөөрежип чугаалажыптар кырган-авазы чанып келген. Бажың ишти арта чырып, чылып келгензиг.

– Сени кижиди угаан кири сургап, чөптөп-даа болбас, халап болган чөрүү амытан-дыр сен – дээн кырган-авазының оожум чугаазындан Роберт оттуп келген.

– Анчыңны, ол-ла чугааңны катап-катап чугаалап-ла чоруур сен. Оон чүү үнөр чүвөл? – деп, авазының хорадаан үнү дыңналган.

– Бо кижиге өөрөнип калганы хөлчөк төл-дир ийин, оон башка мен кайын сагыш човаар кижиди мен. Хүнү-биле чоруй баар кижиди мен. А сен ол төрүп алган төлүң херекке албас деп чүвөң кончуг-дур. Чүгө оглунну эргеледип, чассыдып, чугаалажып орбас кижиди сен. Ам мырыңай өзүп калды шежил, оглун. Сеңээ ажык-дузазын көргүзө бээр үези келди. Оглун-биле таптыг чугаалажып көрөм сен – деп, кырган-авазы дыңналыр-дыңналбас чугаалаан.

– Бүгү назынымда ону, чон шоот кылдыр көөр оолду, азыраар кижиди мен бе. Анчыг сен, сен эвес болзунза, детдомга бериптер турдум чоп. Кижинин частырыы-даа турар-ла ыйнаан.

– Ийе, ол дугайында бо оол көстүп келгенинден бээр чугаалажып келдидис, а сен, оон төрөөн иези, чаш төлүннүн салым-чолунун дугайын бодаар-даа хире эвес, угаанында ирик күзелдер кире берген чоруур хевээр-дир сен. Сен кайын өскерлир сен, бодундан өске тогдунар чүвөң-даа чок, та кандай сагыжың бак болган төл сен, билбес мен. Мен ам, чажыргаш канчаар, эмчилер база чугаалады чоп, чоруй-ла баар мен, а бо оглумну та канчаар мен...

Кезек шимээн барган. Роберт чугааның утказын чоорту билип, кырган-авазының аар тынып чыдарын эскерип, ону кээргезе-даа, чугаа канчаар улам-чылаарын манап, ийи карааның чажы сыыңайндыр бадып, ылым чыдыпкан. «Эжик аксын дыңнаалаан кижиди бодунун дугайында багай медээ дыңнаар» деп бир-ле черге номчааны бе азы дыңнааны бе чугаа оон сагыжыңга кирип чыткан.

– Кандыг, чүү-даа болза, бодун төрүп алган төлүң-дүр. Азыравас, хайгааравас, ынакшывас кижиди ону чүгө чырык черге бодараткан сен. «Кускун кара-даа бол, төлүңгө ынак» деп чоннун чугаазы бар. Кускундан дора болган кижиди-дир сен. Оглунну бодунга ижиктирип, сеткил-хөңнүн чазамыктап чоруп көрөм. Улус-чоннун ону кыжырып кээрин көр, харын-даа чүвө тоовас төл-дүр.

– Кадыг-оолду, хоржок кижини, канчаптар мен, авай. Бажыңга экеп аалы дээримге, «Зоопарк тударын ол бе?» дээш, мени кыжырып шаг болду чоп.

Кырган-авазының улуг тынганы дыңналган.

– Адазы деп кижичерле бар чүве ыйнаан... Ам канчаар, оглум хилинчектени бээр, уруг-дарыг хайгаараар албан черинче оода чедип көр. Кызылда өскүстөр интернады бар болгай, ынаар кирип каайн. Мээң аарыг дугайында бижимни база тудуп алгаш, ол хамык херек документиленни чыып көр. Кижичеттикпейн баар. Болдуна бээр болза, башкылары-биле чугаалажып каайн. Чараш оглум түрөй бээр, кээргенчиг чүвем – деп, кырган-ава демгизинден оожум чугааланган.

Роберт ам туттунар хире эвес апарган, «Кырган-авам дыка аарый бергендир, ам удавас өлүп каар – деп бодапкаш, ол чоорган иштинче аяар союп кире берген, бажы артында даш дег аартап келген. Ам шуут хөөңейндир ыглап чыткан. Мени «кара негр» деп тургай аан, кырган-авай. Ам черле тоовас мен. Кудурук даайымның айтып бергени ышкаш, ийи чудуруум-биле уjur шашкылаптар мен. Сен черле өлбө, кырган-авай. Сени мен өзүп келгеш, эмчи апаргаш, эмнеп алыр мен. Мени кайнаар-даа аппарат, кайнаар-даа дужаава, кырган-авай. Мен сээң-биле чурттаксап тур мен...».

...Кежээки хыналда, перекличка, эрте берген. «Ам даштыгаа бичии агаарлааш, кирер, диштерин, арны-бажын чуур, уруглар» дээн кижизидикчи башкының үнү коридор ужунче ырап чоруй барган. Роберт Саша-биле даштыгаар үнүп келгеш, сад чанында сандайга барып олуруп алганнар.

– Сени өңнүг кижичерле дээрге, сен тоовас сен бе? – деп, Саша чугаа эгелээн.

– Чоп тоор мен, мен дээрге кара негр, цветной деп кижичерле мен, кончуг акын мен-дир мен.

Роберт ону ийи чудуруу-биле хүл далганнап каапсаазы кээп орган. «Таварышкан ийи далчыр карактыг пага дег, делбигир кулактыг элчиген дег, соок карактарлыг кокай дег, дазагар даваннарлыг мажаалай дег, робот баштыг чүвелер, кижиге таварышкан санында, мээң кежим сураар. Күске бажы дег, чудурук шаа сыныйында далган мээзин ушта шаапкаш, көрүп орза, боларнын кежи канчап баар ирги?» деп боданып орза-даа, хорадаанын чавырылдыр хөөрөп орган:

– Мен дээрге чүдек бай кижиниң оглу-дур мен. Миллионер, чери дээрге чер, делгем. Бажыңнары эндерик, а машиналары чүзүн-бүрүн марканың бар, тракторлары, комбайннары дээш – техника четчир. Мени ап алыр дээрге, кырган-авам бербейн турган... Ол аалда аъттар дээрге кизирт, чүгле шилип мунар сен.

– Сени чүге «өңнүг» дээрил?

– Мен өңнүг эвес, чаңгыс өңнүг кижичерле мен ийин. Төрүттүнүп келиримге-ле, кара өңнүг кижичерле мен, бүгү чуртталгамда кара кештиг бооп артып каар мен. А шынап өңнүг кижичерле сен-дир сен ийин.

– Канчап? Мегелеве, шак.

– Сен төрүттүнүп келгеш, шала кызылзымаар өңнүг турган сен. Доңа бергеш, көк өңнүг апаар сен. Корга бергеш, саргара бээр эвес ийик сен бе. Ха-ха!

– Ынчап турба, эй, аал.

– Ыяды бергеш, кызыл апаар сен, ындыг але. Хүн караанга хүрең-кызыл апаргаш, үр чыдыптар болзунза, мен ышкаш дирт кара апаар сен. Өңнүг кижиге сен эвес-тир сен бе? Ха-ха-ха!

Сашаның хорадаанындан арны кыза берген.

– Эй, өңнүг Саша. Ынча дээрге, кандыг-дыр? Чүгө мени үргүлчү одаар силер?

Саша доңуп эгелээн, диштери безин шаккыңайны берген. Ону Робертке билдиртпес дээш, Саша кызып туттунуп, ийи холун буттарынын аразынга кызып алгаш олурган.

– А сээң эриннериң көгерип олур, арның база...О, ак кижилер база өңнүг-дүр силер көрөм. Ха-ха, ха-ха – дээш, Роберт чаза-ла каттыра берген. – Чүгле мен өңнүг эвес... – Оон хенертен соксай бергеш, – Кудурук даай менээ: «Кижилерниң дашты өңнүг болуру ажырбас, ишти өңнүг болурга, коргунчуг чүве ол-дур» дээн чүве. Сен база ону боданып чор, оол.

– Шупту корпустарже кирер, оолдар кайда бардыңар, кирер шак келген! – деп интернатта дежурный башкы кый дей берген.

Оолдар кирип келгеннер. Залга кино көрүп олурган башкы:

– Роберт, кайда сен, бээр кел шымда, сээң дугайыңда телевизорда чугаалап тур! – деп алгырган. Чанында уруглар база:

– Роберт, шымда, бээр кел!

– Роберт!..

Роберт оларны тооваан, «Кезээде мени мегелээр, мени шоот кылыр» кылдыр бодааш, бодунуң өрээлинче эрте берген.

– Роберт, кырган-аваң бар бе?

Оол бажын дыка дүрген көдүрүп келген. Өрээлиниң эжииниң аксында дежурный башкы биле чангыс классчызы Надя турган.

– Ийе, бар. ...Бар чораан.

– Кырган-аваң «Жди меня» деп дамчыдылгаже чагаа бижипкен-дир. Сени сураглап турар ачаң бар-дыр.

– ...Ачам?!...

– Ийе, ам чаа телевизорга көргүзүп турду. Ачаң – улуг дарга, фермер кижиге-дир.

– Ча-чаа.

– Шын ийин – деп, башкының чанында Надя чугааланып үнүп келген. – Сени дыка үр дилеп келген, адреси аңаа, ол редакцияга, чыткан. Сени тыптып келген дээш, ачаң ыглап турар чорду...

Роберт хенертен алгыра берген:

– Башкы, анчыыңарны, менээ чүнү-даа ыттавайн көрүңер. Мен дээрге кара негр, өңнүг кижиге-дир мен. А негр кижиниң, цветной кижиниң чүзү-даа чок, ол дээрге клоун-дур, шут-тур. Че, барыңар, барыңарам че!

Чангыс классчызы уруг база башкызы үнө бергеннер. Башкы үнүн чыда: -- Роберт, оожурган ал, бичии болгаш чедип кээр мен -- деп каан.

Роберт сыртыкты алгаш, ууштан-ууштап, ону орун кырынче октапкаш, донгайты чыдыпкаш, ыглап-ла эгелээн. Ол сыртыкты шашкылап-шашкылап чыткан. «Кара негр», «адазы чок», «сурас», «цветной»... Оон шалага дис бажынга олура дүшкеш, ийи холун тейлей туткаш, өрү көрүп: «Кырган-авай, кайда сен? Кайда сен, кырган-авай? Кайда мени көрүп ор сен?» деп чугааланып ыглап-ла олурган. Чаактарын куду карааның чажы саагайнып бадып-ла турган.

БОДАЛДАРЫМ

(Чечен чугаа)

Мен бирде бодумга чоргаарланыр мен. Меңээ хептиң эң-не чаражын, эң-не чаазын кедирер. Модала бир-ле онзагай аян тыптып келирге-ле, мен ону бир дугаарында кедипкен, көөргөттинген турар мен. Мени, чок, мээн хевимни өттүндүр кеттиниксээн улус көвүдээр. Эскерип турарымга, кезек када бир дөмей хептиг, мөөнде куткан хан дег, кижилер хоорайга эңдерли бээр. Ынчан менээ ам бир өске хеп кедириптер. Кымга-даа дөмейлешпес апаар мен. База катап чаа аянын хевимни көөргөдип, бо хоорайда кымга-даа дөмей эвезимге чоргаарланып эгелээр мен.

Кижилер дыка элдептиг. Бир кижиде көргөн чүвезин өттүнүкээр. Ол кижиден артык хептиг болган болза деп бодаар ирги бе?!

А чамдыкта мен шугулдай бээр мен. Меңээ таарышпас, хөңнүм чок турда-ла, бир-ле хепти албадап дыгып тургаш, база кедире бээр. Ынчан ону улуска көөргөттинер харыым безин чок болу бээр. Аргажоктуң калындан чон мурнунга көстүр мен.

Чүгө ындыг чоор деп бодаар мен. Кижиге таарышпайн турда-ла, кижини хөңнү чок турда-ла, бо кижиден айтырып албайн чыда, чүвө сыгаар. Бодал-күзел-даа кижиге турбас чүвө ышкаш. Эрткен неделяда меңээ тар шортик, шаараш майка тырып кедирип каан. Аңаа хөңнүм чогуң канчаар боор. Харыктыг болза, ам бо дораан уштуп октаксаам кээр, а мээн ындыг эргем чок. Мен улустуң аайындан эртпес салымныг мен. Мээн чугаа-сөзүм кымга-даа херекчок, чугула эвес. Ынчангаш улуска көөргөттинерим-даа ындыг кончуг үнелиг эвес апаар.

Бодунуң кедиксес хевин «кетпес мен» деп, сонуургавас күзелин «солун эвес-тир» деп чугаалай албазының бергезин де. Кижини биле деннээр болза, ана бир-ле хулүдүп алган чалча-кул-биле, чурум үрээн хамааты-биле дөмей. Сактырга, аксында суг пактап алган-даа ышкаш азы кандыг-бир дидим бодал чугаалапканы дээш ажылындан халадып каапкан, ажыл чок арткан амытан дег. Азы удуртукчузунун аайы-биле, үнө-кире калбаннаан эжик-ле, дыннангыр, кулаа дүлей кижини дег сагындырар. Ынчангаш меңээ бир чүвө албадап кедире бээрге: «Мээн күзелдерим-даа бүтпес, кээргенчиим

кончуг-дур, хостуг эвес кончуумну» деп бодумну бодум кээргей бээр мен. Караның монологуна ышкаш «...Мынчап чоруурунуң бергезин. Мындыг бак салымныг, мынчап чоруурунуң орнунга хостуг чорза» деп өжештир боданы-даа бээр мен. Ынчан хостуг, кымдан-даа хамаарылга чок, кымга-даа авыяаставас хостуг кижилер дег болуксаам келе бээр.

Чон мурнунга бараан бооп кээр деп чүвениң бергезин. А кажан мээң күзээним ышкаш хеп кедирип каарга, сагьжымга өөрүшкү хайныгып кээр, мурнумда мени кайгаан кижилер шупту менээ эргим апаар.

Бо дээрге мээң чүгле бодалдарым-дыр, манекенниң, шил артында турар, чүнү-даа ылттавас, сактырга, ишти-хөңнү чок ышкаш, кезээде хүлүмзүрүп алган турар тураскаалдың аан...

А мээң карактарым дүне, хүндүс чүнү көрүп турарын чугаалаар болза, төнмөс төөгү-дүр. Ол дугайын соонда чугаалап бергей мен аан.

Мария К У Ж У Г Е Т

ЧЕДИЛЭЭН ОДУРУГЛАР

* * *

Хөлбөң, мөндүн хөрээмейден
Хөлдүг чайык үнер душта,
Хөйлең чонум эргип алайн.

Сарык, чиндиң сагыжымдан
Чайык чалгып үнер душта,
Чалбак чонум эргип алайн.

Чагыг-сөзүн илип алайн.

* * *

Хунукканым көзөп келир
Куюм ырым, мени кагба.
Кургап калза канчаар – хөрээм.

Кудук-хөңнүм сайгарып бээр
Кударалым, мени кагба.
Хугбай диртсе, талаар – чүрээм.

Дириг чораан назынымда...

* * *

Делегейнин хээрэк-багын
Телевизор хүшнүц чарлаар
Делбиц кулаам шылап калды.

Ынча ковей медээ-боктуу
Ынды-бертин сайгарар дээш,
Ыржы хөрээм хилеп калды.

Ыым келир кандыг аай чоор?..

* * *

Өйлеп-өйлеп чашкы шаамнын
Өңгүр чырык оранындан
Өөрүшкү өпейлеп кээр.

Арбын малдыг авам, ачам,
Анайлар дег дунмаларым
Аалчылар бооп четкилеп кээр.

Амыралга бүргедир мен...

* * *

Байыр-наадым хүннеринде
Багай дунмам сактып кээр мен –
Баарым ажып, хөңнүм кудуур.

Хайынган чон аразында
Кайгал дунмам аьдын мунган
Хартыга дег халдып турар...

Сактыышкынга чайгадыр мен.

* * *

Кижичетпес ораннарже
Кииский берген ийи дунмам
Хире-хире сактып кээр мен.

Омак-сергек демнежиткен,
Оглаа аъттар девиржиткен
Оолдар эжен чорулар боор...

Оран үстү делегейде...

* * *

Каптагайның, делегейнің
Каш янзы хууларын
Карактарым көрүп чоруур.

Алгы азы сымыраның,
Амытанның ыт-даажын
Адыр кулаам дыңнап чоруур.

Караам хаптап, кулаам кумнап албаан мен.

* * *

Чарашсынып, ыдыкшыдып,
Часкы өйнү алгап-мактап,
Сагышка киир ырлап ордум.

Казыргылың, ээргиштиң
Халалың хат хоме келгеш,
Карак-кулаам халыптапты.

Ыр-даа, ыы-даа холчуп калды.

* * *

Чам, чашпанга үглеткен
Чамбы-диптиң шырайын
Чаштар өттүр эскердиң бе, караам?

Чатка-хопка шыптырган,
Салымы ойлаан делегейнің
Чангы-ыыдын дыңнадың бе, кулаам?

Дыттып, шаарарбадың бе, хөрээм?

* * *

Ишти-баарым чиктии дегет
Изирнигип хайныгып тур –
Идээлээнде кандыг ийик.

Чүрээм саргыыр, сарыым хайныр,
Чүү-даа чүвээ турам чок-тур –
Чүдей бээрге, кандыг ийик.

Кадык бодум канчап бардым?..

* * *

Ачам ыткан тоолунда
Адыгыр-Кара мангыстан
Аажок-ла коргар чордум.

Амыдырал-чуртталгамның
Адыр-мыдыр оруунга
Амдыы маңгыска душпадым.

Аас-дылдыг кижиге кончуг-дур.

* * *

Көрүжүңге бектеттиргеш,
Хөөкүй бодум аайың-биле
Хөңнүм ажып берипкен мен.

Хөөннеривис катчы бээрге,
Хөрөк-чүрөк ырлай бээрге,
Хөөмейиңге коштунган мен.

Хөнелеткен анай ышкаш...

* * *

Сезингеним арылдырып,
Сээң ырың, ажык чаңың
Сеткилимни бектеп алган.

Челээштелген шак ол хүнден
Сээн чолуң сыдымынга
Четтирипкеш чорупкан мен.

Челелеткен бызаа ышкаш...

* * *

Көвүк сөстөр чулчуруурдан
Хөңнүн-биле сүмележип,
Көңгүс ыыт чок орза дээре.

Ынчан харын сеткилинге
Ындыкы бир делегейден
Ылап сүме чедип келир.

Ынчан түңнел үнмес деп бе?

МАЛЧЫН КЫСТЫҢ ЫРЫ

Алаак, шынаа шыва берген
Ааржы дег кодан сүрүүм
Хамнааракты эжеп алгаш,
Кадарчылап өскен кыс мен.

Чарыштарга эртип келир
Саяк, чыраа чүгүрүктү,
Хартыганы эжеп алгаш,
Хавытчылап өскен кыс мен.

Иштик, кедек одарларга
Инек, сарлыым доруктуруп,
Итпик кушту эжеп алгаш,
Итпек кылып өскен кыс мен.

Дыңгылдайлыг, дембилдейлиг
Тыным тудуш тыва черге
Тос-ла чүзүн эртинемни
Доруктурган малчын кыс мен.

САГЫНДЫМ

Черниң черинге
Чедип келге-ле,
Черим сагындым.

Черим сагынгаш,
Сеткилим дойлурга,
Сени сагындым.

Сени сагынгаш,
Сагыжым саргыырга,
Чажым сагындым.

Черим сагындым.
Сени сагындым.
Чажым сагындым.

ТЫВАЛАЖЫП ОРАР ЧОРДУ

Чогаалчынын сөөлгү турлаан
Чорук чорааш, эргип келдим.
Кандыг кижиге амыр-дыжын
Кадагалап турар дээрзин
Маны даштан кылып кааны
Маанайы “чарлап ” турду.

Чевег черни каастап шыпкан
Чечек-чимис мында өспээн.
Салгын челбип эстедирге,
Чашпан чыды чаагай тарап,
Сеткил-хөөннү айдызаан дег,
Сергедип кээп турар болду.

Бодум хөңнүм чазамыктап,
Бодалымда мендилештим.
Чечен-мерген чогаалчынын
Чечен шүлүүн сагындырып,

Дытчыгашта ийи хөкпөш
Тывалажын орар чорлу...

КЫЗЫҢ КӨРГЕШ...

Шаң-бус шыпкан кышкы өйде
Чайыр бүргээн делегейден
Чаа чылдың бүдүүзүндө
«Чанып» чоруй барбадың бе.

Кажыыдалдың, кударалдың
Карак чажы далайланып,
Улаан хатка, улуг соокка
Удур доңуп турбады бе.

Дожаңналган чажывыска
Доозавыс тайып ужуп,
Кезе келген чидиригден
Хөңмеленип калчык бис бе.

Аажың дөзээн кызың көргөш,
Атпаш кыннып оттуң чор бис.

ТӨРЕ-ХӨЛ ВАЛЫЗЫ

Төре-Хөлдүң чалгыы бырланнап,
Төнмес ырны чаяап чыдырда,
Хөлчүнүмнүң хөглүг чаңындан
Хөрөк-чүрөк хөөн киргензиг.
Төре-Хөл, Төре-Хөл,
Дөспөс чалгыың уткуп алды, хөлүм.

Хөлбөң дески хөлдүн кырында
Көвей янзы өңнөр солчурга,
Хуулуп хөлзээн сеткил тевиинден
Хуулгаазын күзел кыпканзыг.
Төре-Хөл, Төре-Хөл,
Төөгү шагдан буянныг сен, хөлүм.

Оожум ойнаан чалгыларыңның
Онза уян аялгазындан
Ынакшылдың, таалал сөцүнүн
Ындын ыры дыңналганзыг-дыр.
Төре-Хөл, Төре-Хөл,
Төнмес ырың мөңгө чалгы, хөлүм.

СЕСТЭЭН ОДУРУГЛАР

* * *

Кускан ыттың түрүн тырткан
Кудай-дээрниң кончуу дегет.
Хензиг черден дештир болза,
Кезек чайык кутку дег-дир.

Ийлээн кижичолун оштаан
Ишти-хөңнүм анчыы дегет.
Мөндүш кыннып дамды дүшсе,
Мөөрээрим мыяда-дыр.

* * *

Сеткилимниң ховузунга
Черлик-тараа үнгени дег,
Чевен сөстүг, чемдик хөөннүг
Чечен эвес ыры кирди.

Черлик-тараа кандыг-даа бол,
Чемиш сиген болур-ла ыйнаан.
Чевен сөстү селип-септеп,
Чечен ырже шилчидейн бе?

* * *

Челелиг бызаалар-даа болза,
Чештинип чоруткаш, ангы баар.
Сеткилдер хылынга коштурган
Сен биле мен кандыг бис?

Хөнелиг анайлар-даа болза,
Боштунуп чоруткаш, башка баар.
Болчагның донунга коштурган
Хөөкүй бистер кандыг бис?

Алдын-оол М О Н Г У Ш

АЖЫГ

(Чечен чугаа)

Кааң аяс хүн. Аржаан чону дүштеки кириишкин соонда кезек «ыржым шакты» эрттирикеш, кежээки кириишкинче чоруп турган. Өөм иштин адаккы шорга чанында орган кезек кадайлар чанынга каапкаш, бодум улаштыр үстүндө, бедик черде, аккан шорга чанында орган кезек ашактар чанынга келдим-не. Ээлчегниң сөөлүн айтырып алгаш, оларның чанынга олуруп алдым.

Аржаанга черле ыңдыг-ла болгай, үгек иштинде кижилерниң соок аржаанның кагыышкынындан алгы-кышкызы, шимээн-даажы үнер. Даштында ээлчег манап органнар анаа орарлар эвестер, оларның аразында хөктүг чугаа, хөөрем чугаа, кочу чугаа, хоозун чугаа салып, улустуң каткы-иткизин төп орар кижилер албан тыпты бээр. Бир эр хамык улустуң кичээнгейин хаара тудупкан хөөрөп ор. Ашактар каткы-иткизинден эгиннери өңдеңейнип орлар. Чүгле ийи кижича ажылдыр орган улгады берген, чеден хире харлыг кижича, чугааны дыңнавайн орар чүве дег, ханы бодалдарга алзы берген, куду көрүп алган муңгаргай ор ийин. Ол кижича биле бир-ле чүве болган дээрзин бодап ордум. Азы аарыының улуу ыңдыг ирги бе деп-даа.

Аржаанга кирип алгаш, бичии дамырак сугдан ап чораан савамны долдургаш, майгынче чоруптум. Кижим шагда чедип келген болду. Кезек дыштанып чыттым.

– Бурунгу хүн үнүп чораан бедикче ам база агаарлап үнер бис бе? – деп шай ижип, чүү-хөө чүве дайнап ора, чугааландым.

– Бодуң үнгөш кел. Мен чем кылып чыдайн. Телефон аптар чер чорбадыве. Уругларың-биле чугаалаш. Кандыг турарлар-дыр – дээш, чүү-хөө аайланы берди.

Аржаан чоогунда бедик черже таваар үнүп ор-ла мен. Чедер черим чоокшулап чорда, ынаар, орук кыдыында, кижн органын эскердим. Агаарлап олар кижн-ле ыйнаан дээрзин бодавыннаан, улаштыр чорунтум.

Даг эдээниц бичии оргулаан чери бо-ла болгай. Моон аржаан хоорайжыгаш адышта дег көстүп чыдар. Калбак даш кырынга олурункаш, долгандыр көрүп ор-ла мен. Кандыг-даа өннүг майгыннар бар, янзы-бүрү чечектерлиг аян-на. Бо назыда элээн каш аржааннарга кирип чордум ийин. Каш чыл бурунгаар-ла аржааннарга колдуу чангыс аай брезент майгыннар болур чүве. Чоогунга ожук даштары албан туар. Чамдык улус суугу-даа ап алган боор. Ында-мында ыяш чарган улустун дааш-шимээни үзүлбес. Майгын сууржугаштын кырын, кезек булут дег, ыш шыва алы берген боор.

Үе-шагнын сайзыралы шапкын-на-дыр. Ам көрбес бе, ыш үнүп туар майгыннар ында-хаая. Колдуу газ-биле чем кылып туар. Хөй өрээлди майгыннар мырыңай эндерилген. Та кандыг материалдан кылгылаан боор чүве. Майгыннар чанында машина-балгат. Кандызын чок дээр. Бисте базала өрээлдерлиг майгын бар-ла болгай. Аржааннар дээш ажы-төл садып берген. Кывар хей-биле аыш-чем кылыр бис.

Аржаанда ойнаан ажы-төлдүн шимээн-даажы моон тода дынналып тур. Оларны дыннап ора, уйнуктарым сактып келгеш, холдарым чайгаар-ла кармакта телефонда барды. Адыш иштинге чаштына бээр телефон-биле кайнаар-даа долгаптар апарган үе-дир бо. Хоорайда ажы-төл эки турарын дыннап, боттарывыстын эки турарывысты дамчыттым. Дужааштыр ногаан эзим аргаже көрүп ор-ла мен. Ногаан өң аразында арай карарты көстүр тооруктуг пөштер-дир. Ам тоорук ак-сай үези. Сес айда калдар-сай чеде бээрге, тооруктап болур. Аржаан улузу каттап, мөөгүлөп эккеп турлар. Магалыг бай оран-тандылыг чон-дур бис ийин дээрзин бодап, долгандыр бойдустан чаражын магадап ор мен ийин.

Мага хандыр кайганып алгаш, кудургайлап бадыптым. Элээн бадып орумда, хайызында демги-ле кижн орбушаан болду де. Тура дүшкеш, дыннаалаарымга, кижим чугааланып каап ор. Ындында менээ көзүлбес кижн бар-дыр деп бодап кагдым. «Болар-биле каш сөстен солчуптар-дыр. Үе ам-даа эрте ышкажыл» деп бодал-биле ынаар углай басыптым.

Орган кижинин чанынга чоокшулап келдим. Чоогунда кижн-даа чок болду. Ол менче көрнүп келди. Дүште аржаанга кирип турувуста, хөөрээн ашактар аразынга куду көрнүп алган мунгаргай орган улгады берген кижн-ле болду. Ам канчаар, дедир ээптер эвес. Чанынга олуруп алдым. Ол ыыт чок олур. Кыдыындан көөрүмге, оон караа ыжыксымаар болду.

– Агаарлап олур силер бе? – деп чугаа үндүрүп кагдым. Ол кезек ыыт чок ора:

– Ийе харын, бээр үнүп каап туар кижн мен – дээш, ам-на менче көрнүп келди. Чугаа арай шуудавазын билгеш:

-- Дыцнаарымга, чугаалажып орар ышкаш болдунар. Эштиг-дир дээш, хөөрөшсө деп бодал-биле келдим ийин – деп кагдым.

Кожам кезек ыт чок ора:

-- Чугааланып чоруур апарган кижидир мен ийин харын – дээш, ыт чок оргош, уламчылады: – Өөм ишти-биле бо аржаанга ийи чыл кирдивис. Бо чылын үш дугаар кирер деп турдувус. Күскээр алдын куда эрттирер деп ажы-төл сүмелешкен турду. Кайывыс-даа өскүс-чавыс өскөн улус кады чурттаа-ла, бежен чыл чедип турганывыс ол – дээш, кезек улуг тынгылааш, улаштырды: – Кадай ам чок. Чаа-ла ийи ай болуп тур. Хенертен барды. Хан базышкыны улгаткан. Медерел чок кижини эмчиге аппаарга, шыдашпады – дээш, кижим ыт чок барды.

Чонаада улуска сөс бербес чалчырааш бодум бо удаада чүнү чугаалаарын аайын тыппайн, харлыга берген ордум. Хөрээмде бир-ле кара чүве чыдыпкан ышкаш болду.

Кожам улаштыр чугаалай берди:

-- Улуг аарып-даа чорбаан кижидир. Сөөлгү үеде чүстери дээр апарган. Ынчангаш аржааннап турганывыс ол. Чогум чүстери экижип турган – дээш, адаанда майгыннарже кезек көрүп ора, уламчылады: – Кадай чокта чааскаан аржааннаар хөңнүм чок турду. Ажы-төл мени чоок улузумга кошкаш, бээр аржааннадып чорудупкан. Чоктанчы кончуг чүве-ле-дир. Эрткен чылын манаа база кадай-биле кады орган улус бис. Ынчангаш чанымда дег чугаалажып органым ол ышказыл – дээш, ол база-ла куду көрнү берди.

Чеже ыт чок ора боор, кижимни чазыктырар бодалдыг:

-- Ажы-төлүнер бар-дыр. Уйнуктарынар база хөй-ле ыйнаан. Олар дээш төрөл чон аразынга чурттаар апаар. «Өлгөн-биле кады өлүр эвес» дээр-ле болгай. «Назын өйлүг, амыдыралда өй чок» дээр ийикпе. Бистер ышкаш улгады берген улустун өйү кээр-ле ыйнаан. Бистиң ажы-төлүвүс, оларның ажы-төлү, оон ыңай салгалдар дээш төнчү чок амыдырал ышказыл – деп кагдым. Ажыгга туттурган, өйүп чоруур ишти-хөңнүн ажыдып орар кижиге хөй айтырыглар салып кадалбас, боду чугаалаар-ла ыйнаан деп бодап ор-ла мен. «Сагыжын ажыдарга – хөрөк чиигээр, сарыын кузарга – баар чиигээр»-даа дигилээр-ле болгай.

Кожам кезек ыт чок барды. Мен үзе кирбедим. Ол кезек улуг тынгылааш, уламчылады:

-- Өөдежок кижидир мен ийин. Кадайымны хомудадып-даа чордум. Чок-чо-ок! Бо кадып калган кара холдарым-биле кадайымче, ажы-төлүмче кажан-даа хол аннывайн чораан мен. Бурган билир. Хайлыг чүве, бо эш-өөр-биле ишкилептер кижидир мен ийин харын. Билир-даа, билбес-даа бажыңга кээп чоргуладым. Чүдөк чүве, эзирик келгеш, бажыңга чулчуруп, шуугап оруп бээр багай чанчылым ол. Даңны атсы-даа. Миннип кээримге, мээң идик-хевим ужулгаш, сыртык салгаш, шуглап каан боор. Эртенинде

кадайым мени уш-баш чок алгырып-кышкырып, ол-бо чүве-биле хап-соп-даа көрбээн. Чүгле угаанныг сөстери-биле шынгы чугаалаар. Ол сөстер менээ хап-соп турарындан артык хөрээмни шиштей бээр. Орта удуваан ажы-төлүмнү школаже үдеп, ооң кадында менээ изиг аыш-чем ижиртип, ажылче үдеп чорудуп чорду ийин – дээш, кезек ыыт чок барды ийин. Кожам кезек болгаш уламчылай-дыр: – Мени анаа-ла арагалап чораан деп бодай бербенер. Бодум совхозка хөй чылдар иштинде механизаторлап ажылдадым. Чазын чер андарып, күс боорга, комбайн-биле тараа ажаап, шаңнал-макталдыг ажылдап чораан мен. Совхоз дүжүп каарга, хаван-дагаа, мал-маган азырап, огород өстүрүп, анаа орбаан бис. Бо кижичи кайгамчык кызымак кижичи-ле болгай. Мал-маганга эитии-даа кончуг – дээш, кезек шимээн чок барды. – Шыны-биле чугаалаар болза, мен шагда-ла дуу оранче чоруй-даа баар турган кижичи-дир мен ийин – деп ыракче көрүп алган уламчылай-дыр: – Кадайым эвес болза. Бир кагап чыл түннели-биле шаңнал алган турдум. Белек аразында акша база бар. Кадайымга ол-ла чүвөлөрнү хүлээдип бердим. Кады ажылдап турган, база-ла шаңнал алган эжим бар чүве. Бажыны бистен элээн ырак. Мени: «Чедип кел, хөөрежир бис» деп каан кижичи. Ам канчаар. Ынаар чорупкан мен. Кадайымга безин ыыттавайн аан. Ында кезек механизатор эштер база орлар. Хөөрежип-ле эгелээн бис. Эзириим улуг. Чанар дээш чорупканымны билип турдум. Оон чок – дээш, ол кезек ыыт чок олур. Оон уламчылады: – Кыштың соогун. Өөм ишти манап чыткан. Эзирик-даа болза, калгып чедип кээримни ол билер. Сураг. Орай дүн. Соок дыңзыг турган. Ам дүвүрөп эгелээн. Кеттинипкеш, мээң баргы дег бажыңнарымны соктагылаан. Чок. Сөөлүндө демги мээң ижип турганым бажыңга келген. Улус эзирик, удугулаан. Мен чок. Оларның улуг уруу өске өрээлден үнүп келгеш, мени шагда-ла чорупкан дээн. Орук ара ол-бо дилээн. Чок. Оон чоок-кавы хамык улусту оттуруп, бут кырынга тургускаш, дилеп эгелээн. Харын-даа, ол өйдө ай үнүп келген. Хайыы бир бажыңның огородунуң херим кыдыында бир кара чүве чытканын кадайым, чүрээ эндевээн хевирлиг, эскерип кааш, чеде бээрге, мен дүрүжүп калган чыткан болган-дыр мен. Ол кедип чораан тонун, бодунуң чуга кеттингенин-даа уттупкаш, мени шуглап, хамык улусту кыйгырып, бажыңга эккелген. Ишти тынныг, көжүп калган кижичи болган. Дүне када суур эмчизиниң бажыңын соктап, контораны соктап тургаш, кожуун төвүнчө эмчи чалап хилинчээн көргөн.

Миннип кээримге, эмчиде кижичи болдум. Хол-будум, бүгү мага-бодум ыстап аарырындан шыдажыр арга чок. Эмчилер демисежип-ле турлар. «Хол, буттарының салааларын кезер хевирлиг кижичи-дир» дижип турдулар. Ону дыңнааш, хөңнүм карарып калган. Чүнү бодавас дээр сен. Ол үеде кадайым мээң хайым-биле улуг соокка алыскаш, дегдирээш, эмчиге берге байдалга чыткан. Ол чүгээртеп келгеш, эмчиде мээң орнум чанынга олуруп алгаш, бажың мээң хөрээмге салгаш, карааның чажы төктүп чытты ийин.

Мен шарыглыг холум-биле оон бажын суйбан, бодум база туттунуш шыдаваан мен, Чүгүл: «Мээң буруумну өрүгээни көр» дээринден өске сөс тышпас болдум. Эмчилерниң ачызы-биле кайывыс-даа сегип үнө берген бис. Мээң холум, будум-даа кеспээн. «Черге чыткаш, чартык шак хире болган болзунарза, дириг арттарынар берге турган» деп, эмчилер чугаалаар чораан. «Чедип-ле кээр ыйнаан» деп, кадайым чоорган иштинге чыткан болза, ынчан-на чок кижидир мен ийин але – дээш, кижим өскээр көрнү берди. Манап ор мен. Бодумга база берге апарды.

Ажыг-шүжүгге алыскан кожамның эктинге холумну оожум салгаш, ишти-хөннүмден каш сөстү чугаалаксадым:

– Бо аржаанга шагда база кирип чораан бис. Бо чылын кадай-биле база келгенивис ол. Өөм ишти-биле дөртөн ажыг чыл чурттап келдивис. Ажы-төлүвүс амыдыралдың оруун тыва берген, ажылдап чорлар. Уйнуктарывыс база хой. Амыдырал дээрге кайгамчык оңгул-чингилдиг боор чүве-дир ийин харын. Бо назында частырыгларны кылып-даа чоргуладым. Оорланып, кем-херек үүлгедип чорбааным шын. Силерниң ол чугаалап орарынар частырыгларга дөмейлешкек чүве-дир ийин. Берге байдалда кадай-ла өршээп, өрү тыртып чораан чүве-дир. Олар чокта, чалгыны чок куш, чакпазы чок балык дег апаар ышкаш-тыр бис ийин – дидим.

– Шын харын. Чанынга чорда эскерип, үнелевейн чорааны хомуданчыгдыр. Ийи кижиниң кайы-бирээзи черле мурнаар-ла ыйнаан. Кым мурнаарын кым билер боор – дээш, ол ыг чок олур.

– Хүн даг кырынче чоокшулап, удавас кызыл хүннээр дей берген-дир. Орайтап ор ышкаш. Хүн ашса-даа, эртен чөөн чүктен катап үнүп кээр. Ол төнчү чок. Назын хүнү бир ажар болза, кажан-даа үнмес. Бистиң хүнүвүс кудургайлап, ажарынче чоокшулап орар. Ынчангаш «ырык хүнүм, чылбай суум» дээш ам-даа кызып чурттаар бис – дээш, кижимниң ооргазынче часкагылааш: – улус манай берген боор, чоруулам – дидим.

– Шын боор – дээш, ол туруп келди. Кудургайлап бадыптывыс. Майгыннар чанынга келгеш:

– Кадайның чеми белен боор, майгынга баргаш, шайлаалам – дидим.

– Мээң улузум мени манап орлар боор. Үр болу бердим. Четтирдим. Ужуражы бээр бис – дээш, майгыннар аразы-биле ол доора чорупту. Адын, аал-чуртун безин айтырып албааным ажыгга алыскан ол кижиниң соонче кезек көрүп тургаш, улаштыр чоруптум.

Майгынга келгеш, кадайның белеткеп каан амданныг чемин чип каап, уруглар-биле телефонга чугаамны дамчыдып ор-ла мен. Демги ужурашкан кижим дугайында чугаалавадым-даа. Ажыг-шүжүг дугайында чугаалап-даа канчаар деп. Өөм иштиниң хайындырган шайы меңээ эн амданныг болдур ийин. Өске черге чорааш, чоктай бээр мен. Шайлап каап, чүге-ле ийик, бир дугаар көрүп турар чүве дег, кадайымче көрүп каап ор мен. Кижим ону эскерип каан хевирлиг:

– Па, бо канчап кижиге кайгаарың ол, чүм канчап барган чүве-дир?
– дээш, менче чиктиг көрдү. Бодум база эпчоксуна бергеш, будалдырып баштактандым:

– Харын, аныяк шаавысты сактып ор мен ийин. Дөртен чылдар мурнунда дег, чоп көнгүс өскерилбээн сен.

Каттыраңнаан шырайыңче
Дөртен чылда көрүп келгеш,
Карактарым эрикпес-тир

Канчап ындыын эскерип көр – деп билдингир бир ырнын сөзүн өскертпишаан, аялгалаптым ийин.

– Орта бе моозу – депкеш, боду база каттырыпты.

Удуур дээш чыдып алгаш, боданып чыттым. Уйгум-даа келбес. Демги журашкан кижим сагыштан ыравады. Ийе харын, кижилер хамаанчок, куштарда безин чарылбас эжеш куштар бар-ла болгай. Олар кажан-бир, өйү кээрге, дөмей-ле чарлырлар. Бир чайын чайлагда ада-иёмге чеде берген мен. Ынчан ачам: «Аалывыс дужунда шыкка эжеш ийи дуруяа бар чүве. Чылдың кээр. Чаптанчыг, чаражы кончуглар болгай. Ырактан чаптап оргулаар мен. Бир катап көөрүмге, чангызы эдип каап чоруп-тур. Каш-даа хонганда, чааскаан хевээр. Ол чоок-кавыга чорааш, өлген эжинге таваржы берген мен. Бо чоок-кавыда куш боолаптар хире кижиге чок-ла ышкаш чүве. Куш база аарып-даа, кырып-даа өлүр чүве ыйнаан – деп ынчан бодагылаан мен. Ол чайын арткан чаңгыс дуруяа эдип чайлаан. Кээргенчии кончуг. Келир чайын база келгеш, чайлады. Ооң соонда келбейн барган. Та канчалган. Шык ээнзиреп калган ышкаш апарган» деп орган ийин.

«Өртемчейниң үүлезин өртээр эвес, баглаар эвес» дээр-ле болгай. Эрте-даа бол, орай-даа бол, эргим кижизин оскунуп, эгиттинмес чидиригге, ажыг-шүжүгге кым-даа таваржып боор. Чырык хүн адаанга кады чорааш, бот-боттарын камнажып, деткижип-ле чорза дээрзин ынчан бодап чыттым.

Эдуард МИЖИТ

ОТТУП КЭЭР МЕН!

(Тыва улустуң Теве-Хая дугайында тоолчургу чугаазынга үндезилээн¹ ийи көжеселиг, алды көргүзүлгү, прологтуг болгаш эпилогтуг шии)

Киржикчилери:

Чүлдүм хелин, хүрээниң ловуң-ламазы, прологта – **Бичелдей**, сөөлзүредир – **Теве-лама**, эпилогта – **Теве-Хая**.

Долума, прологта – аныяк кыс, шии үезинде аныяк херэежен апаар.

Сотпа башкы, хүрээниң камбы-ламазы, 50 хар үезинде.

Ширнең башкы, хүрээниң соржу-ламазы, 60 хар үезинде.

Шыырап башкы, улуг хүрээден чалаткан шидичи лама, 60 хар үезинде.

Лопсан башкы, хүрээниң даа-ламазы, 40 хар үезинде.

Кенден башкы, хүрээниң кеский-ламазы, 30-35 хар үезинде.

Шавыраа чейзен, кожуун чызаанының дүжүмеди, 50 хар үезинде.

Сүгелдей чаңгы, суму чагырыкчызы, 50 хар үезинде.

Шидиирбей хүндү, суму бижээчизи, 30 хар үезинде.

Бирги мөге салыкчызы.

Ийиги мөге салыкчызы.

Ламалар, хуурактар, мөгелер, хүрээ чанында чурттап турар аныяк кыстар, бөдүүн чон.

ПРОЛОГ

Шииниң болуушкуннары Тываның Даа кожуунунуң бир-ле сумузунда болуп турар.

Сценада шала имиртиңнеп бар чыдар алаак кыдыы. Сценаның бир кы-

¹ Ук тоолчургу чугаа лама-башкыларның хуурактарны кижизидер угаадылыг чугаазынга үндезилээн.

дыында черге чоок кылдыр чавызадыр эгли берген тал уну костуну турар. Чоокта дамыраактың шудураажы, айлаң-куштун ырызы дыңналын турар.

Ыткыр эвес лириктиг аялга дыңналын эстээрсе, Долума биле Бичелдей ийи таладан бот-боттарыңга уткуй үнүн кээрлер. Олар кайызы-даа хын дээн чалыны назлыгы, бодуун тыва идик-хептиг. Оларның чугаазын лириктиг аялга оожум үдөп турар.

БИЧЕЛДЕЙ. Экии, Долума! Экии, сарыым!

ДОЛУМА. Экии, Биче! Ачаң-биле кады хүрээ барган соонда, менден ойлаксап турар боорунга, чүү болган чоор деп кайгап турдум.

БИЧЕЛДЕЙ. Кандыг турдуң, сарыым?

ДОЛУМА (*могаттынган аяныгы*). Кандыг турар боор, сени бодап-ла, чүзү канчап барганы ол деп элдепсинип-ле – бо-ла-дыр-ла! Сагыжың оскерли берген кижиге болзунза, кижиге дораан-на дорт чугаалаар-ла болгай.

БИЧЕЛДЕЙ. Долума, сарыым, дыка хедерленмейн, могаттынмайн көрөм! Харын, шыны-биле чугаалаарга, бодал-сагыш көвүдгээш, сенээ канчаар чугаалаар аайын тышпайн турганым ол-дур ийин.

ДОЛУМА. Ынча деп боладым-даа... Меңээ хоңнун калган болза, өске кижиге тыртыла берген болзунза, чаңгыс аай ам бо дораан чугаалап көр. Бүдүн-бүрүн, арыг бодум кайын-на сенден халбактанып туруп бээр ийик мен...

БИЧЕЛДЕЙ. Чок, чок, сарыым, ындыг багай сеткилим-даа чок! Чүгле сенээ ынак хевээр мен, Долум!

ДОЛУМА (*үнү өөрүшкүлүг чымчай бээр*). Ылап-ла бе? Дем-не ынча дээр ышкажыгай! Хей черге кижиге хөлзетпейн аан.

БИЧЕЛДЕЙ (*Долуманы кускактаар*). Чаптаңчыыңны, сарыым! Меңээ сенден өске кым-даа эргим эвес, кым-даа херекчок деп чугаалаар ийик мен чоп.

ДОЛУМА (*эргеленип*). А меңээ база сенден өске кым-даа эргим эвес!

Аныктар кускаптанчып алгаш, кезек кады ыт чок турар. Оол Бичелдей аары кончуг улуг тынгаш, кысты кускаптаан холдарын салыптар.

ДОЛУМА. Канчап бардың, Бичелдейим? Чүнү бодай бердиң, чүү дээш муңгарай бердиң? Сагыжыңда аар чүве бар болза, чажырбайн көр! Дуза кадып шыдавас болзунза, оода-ла аргалап, чазамыктап-даа шыдаар чадавас мен...

БИЧЕЛДЕЙ (*Долуманы белинден туткаш, чииги кончуг кодүргеши, чавызадыр эгли берген тал унунга олуртуп каар*). Харын аан, сарыым, сенээ чугаам бар... Адыр шүве... (*Ай-дедир кылаштаар*.) Чүгле оожум дыннап ап көр, Ону чугаалаары менээ база дыка берге-дир...

ДОЛУМА. Ол-дур, ол-дур... Черле харын чүрээм эндевээн-дир...

БИЧЕЛДЕЙ. Аравыста харылзаавыстан чүү-даа бүтпес аяңныг-дыр, сарыым... Чүгле үзе кирбейн көр! Мооң мурнунда элээн үе иштиңде хүрээге хуурактап турганымны билир-ле болгай сен. Мындаа хүрээниң камбыламазы ачамга: «Бичелдей дээр хеймер оглунну эдертип алгаш кел» деп сөс

дамчыткан. Оон чеде бээривиске, башкывыс менээ: «Төвүт кирип, улаштыр өөрөнгөш, сагыл четтирип, лама-башкы боор болзунза, эки-дир» диди.

ДОЛУМА (кезек ыт чок турар). Чүү дидин? Чүү деп харыыладың?

БИЧЕЛДЕЙ. Харын аан... Оон соонда... «Мен ындыг чүве бодавайн чоруур кижин мен» дидим. Ачам база эгезинде: «Хеймер оглувусту боттары-выстан ыратпас бис» деп турза-даа, чоорту башкының чугаазын дыннааш, ону деткий берди. «Оглунар ном-судурга салымныг, аажок кызымаккай кижидир» дээрге, ол чугаага өөрээш, ынчанган боор. Оон соонда үзе шиитпирлеп чадап турганым ол. Ынчангаш сенче чагдаарындан эпчоксунуп турдум...

ДОЛУМА. Ам канчаар шиитпирлеп алдың ынчаш?

БИЧЕЛДЕЙ. Дыка-ла үр бодандым... Бодаарымга, мээң оруум ол ышкаш-тыр...

ДОЛУМА. Оруун... А мен... мен канчаар мен?..

БИЧЕЛДЕЙ. Буруудатпайн көр, сарыым! Доп-дораан чугаалап, шынчы болганы дээр боор...

ДОЛУМА. Бичелдей!.. Кайы, бо-ла чоор бе?.. А мен бис ийиниң салымывыс адырылбас болур деп бодап чордум...

БИЧЕЛДЕЙ. Мен база-ла ынчаар бодап чордум... Ынчалза-даа чеже-даа берге болза, оруумну шилип алдым! Ол орук-биле чорзумза-даа, бүгү назынымда сен мээң чүрээмге эң-не эргим чылыг чырык херел болуп артып каар сен!

Сенээ... сенээ эки эштиг, хөй ажы-төлдүг, аас-кежиктиг чурттаарынны күзөп тур мен! Сээң чүрээни мынчаар балыглап кааным дээш мени өршээп көр, сарыым!

Аныяктарның чугаазы доостур чоокшулап турда, аялга кударанчыг апаар. Долума туруп келгеш, Бичелдейниң чанынче чоокшулап чеде бээр.

Аныяктар эргелиг болгаш муңгаргай куспактанчыр.

ДОЛУМА. Ам канчаар ам, салым ыйнаан... Сээң оруун шынап-ла ол бооп чадавас... Сээң оруунну дуй турбас мен, Биче! Ынчалза-даа сени черле утпас мен!..

БИЧЕЛДЕЙ. Мен база сени черле утпас мен, сарыым!

Кударанчыг аялга дыңзып кээр.

Караңгылаашкын.

**БИРГИ КӨЖЕГЕ
БИРГИ КӨРГҮЗҮГ**

Улуг өг ишти. Хүрээниң камбы-ламазы Сотпа башкы, соржу-ламазы Ширнең башкы, ловуң-лама Чүлдүм хелиң, даа-лама Лопсан башкы, кеский-

ламазы Кенден башкы олар Шавыраа чейзеңи, Сүгелдей чаңгыны, Шидиирбей хүндүнү өгөжө чалап кирип турар.

СОТПА БАШКЫ. Мындаагылар, бээр дөржө эртип, саадан көрүңөр!

ЛОПСАН БАШКЫ. Улуг номга олурган улус могол-шылаан боор силер, дээргилер. Аяк шайдан аартап, ноюрзан дыштанып көрүңөр!

Дүжүметтер хүндүлүг черлерге саадан олуруп турар. Оларның чанында хүндүлүг черлерге улуг эргелиг ламалар база олуруп аар. Хуурактар оларга шай-суксун, аъш-чем эккеп салып турар. Дүжүметтер болгаш ламалар аъштанып-чемненип, шайлап ора, чугаазын эгелээр.

ШАВЫРАА ЧЕЙЗЕҢ. Чаа, хүндүлүг башкылар, кончуг-даа эки номнал кылдыңар! Бо кижиниң сагыш-сеткили-даа таалап ханмас чүве-дир. Эртең даң баштап аъттангаш, хайырааты ноянывыска силерни мактап чедер мен.

СҮГЕЛДЕЙ ЧАҢГЫ. Ийет-ийет, дарга! Мындаагылар, дээрги Шавыраа чейзеңниң (*Шавыраа чейзеңге мөгөөр*) бо чугаазы-даа шын! Мен база ону деткип тур мен. Бистиң башкыларывыс-даа бис-биле бир баг улус бо, аъттың мурнуку ийи даваны дег улус-ла болгай бис. Ол дугайты кожуунувустун чызаан черинде олурар кижини – силер, дээрги, (*база катап Шавыраа чейзеңге мөгөйөр*) ону оваарып билип, хайырааты ноянывыска илеткеп чедип турарыңар-даа бистиң сагыш-сеткиливиске канчаар-даа аажок таарымчалыг-дыр.

СОТПА БАШКЫ. Улуг эрге-дужаалдыг даргаларывыстың бисти мактап, бисти хүндүлөп турарыңа кедергей-ле өөрүп тур бис! Силерниң, ам чаа сөс чугаалаан суму чагырыкчызы хүндүлүг Сүгелдей чаңгының-даа (*Сүгелдей чаңгының уунче мөгөөр*), силерниң, чызаанның улуг дужаалдыг дүжүмеди дээрги Шавыраа чейзеңниң-даа, улуг кожуунувусту эргелен башкарган хайырааты ноянывыстың-даа ачы-дузасы, деткимчези чокта, бис багай шавылар кайын шак мынчаар сайзырап шыдаар деп бис. Ол бүгү дээш силерни үргүлчү мактап, алгап-йөрөөп чоруур улус-ла болгай бис, мындаагылар.

ШИДИИРБЕЙ ХҮНДҮ. Боларның, хүрээвистиң камбы-ламазы Сотпа башкының, чугаазы кончуг-ла шын! (*Хөрээн өндейтип, мактанып.*) Бистиң, кожуун, суму дүжүметтериниң, байларының, бо башкыларга чедирип чоруур дузавыс, деткимчевис улуг-ла болдур ийин. (*Ламаларже көрө каапкаш, шала чавызааш дээр.*) А бо эгээртинмес эртең-билиглиг башкыларывыс биске база улуг деткимчезин көргүзүп чоруур улус болбазыкпе. Чамдыкта чүве ужурун билбейн баргаш, дойлуп, дүймөп туруп бээр албаты чонувусту томаартып, чагырып, чөпшүл кылдыр сургаар талазы-биле дээрим ол-дур ийин.

ШАВЫРАА ЧЕЙЗЕҢ. Ха-ха-ха-ха! Силерниң бо Шидиирбей хүндүңөр бүгү чүвени таптыг-ла кылдыр шидип каапты але. Ат-сывында ужур-ла бар амытан-дыр бо. Ха-ха-ха-ха! Тудуштур шидипкеш, доңнап каапты ышкажыл. Эр хей, хүндү! Ха-ха-ха-ха!

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Мындаагылар, хүндүлүг дээргилер, албаты чонну мырыңай-ла томаартын, чагырын чоруур деп баарга, кайын боор. Ол дээрге бистин ажылывыс эвес-ле болгай. Бистин сагыл-саңмаар четтирип, бурган-сагызын мурнунга хүлээнип алган ажылывыс дээрге чонга буян кылыры, кижилернин угаан-медерелин шаавыс-биле чырыдары боор чүве болгай...

СОТПА БАШКЫ. Ийет, бо Бичелдейнин, Бичелдейнин даадым, Чүлдүм башкының чугаазы шын. Ынчалза-даа улуг эртем-билигге четкеш, 253 сагыл четтирип, хелиң болуп чанып чедип келген-даа болза, назы-хары аныяк болгаш, чамдыкта чугааның утказын соора билип аар кижин боор. Ам хүрээвистин даа-ламазы Лопсан башкы чүү дээр ирги?

ЛОПСАН БАШКЫ. Ийет, башкы, ам чаа номга олургаш, хүрээвистин дерилгезинин кайы хире шыырак апарганын эскерген боор силер?! Ол дээш-даа, оон-даа өске деткимчези дээш бис шуптувус бо улуг дээргилеривистин мурнунга өөрүп четтиргенивисти илередип, мөгейип чоруур улус-ла болгай бис! Ынчангаш ам бо улуг дээргилеривис-биле сагыш-сеткиливис мынчаар чоокшулажып билчип чоруур улус мындаагыларны бар шаавыс-биле хүндүлөп көрээлинер! *(Хуурактарже көрүнгөш, «че» деп имнээр.)* Мындаагыларга белеткеп каанывыс көгээржиктерде хүндүлүг ак чемивисти күдүк базып, сунуп турунар, оолдар!

Хуурактар үнө халышкаш, көгээржиктер киширп эккелгөш, араганы аяктарга күдүп, дүжүметтерге болгаш ламаларга сунуп турар. Чүлдүм хелиңге дашка сунарга, ону тутпайн, холу-биле «ооң ырат» деп имнеп каар. Сотпа башкы Ширнең башкының мурнунга мөгейгөш, бажын «че» дээн янзылыг согаш кылып, имнеп каар.

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Чаа, мындаагылар, бо хүрээнин соржу-ламазы боорда, эң улуг назылы мен кижин-ле болгай мен, ынчангаш бистин аравыста харылзаавыс улам быжыгар кылдыр бо хүндүлөл дашказын нарыыдавайн чооглаарыңарны йөрээп турар мындыг-дыр мен! Силер бүгүдеге бүгү-ле кижик, хемнин суу дег, үзүк чок агып кээп-ле турзун, а бистин байдал-туружувус, долгандыр турар тайга-сынывыс дег, быжыг-ла болзун! Курай-курай!

ШУПТУ. Курай-курай! Йөрээл доктаазын! Ындыг-ла болзунам! *(Араганы ижип турар.)*

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ *(туруп келгөш)*. Бо чогу дүш-дүлүм-бе?! Бо ыдыктыг черге, хүрээ ишти эвес-даа болза, башкылар чурттаар өг иштинге олуруп алгаш, арага-хымыс ижип, дойлай бээрге, болур чоор бе, мындаагылар?! Сагыл-саңмаарывысты мынчаар чүдередирге, орта чоор бе?! Мен-даа бодум хуумда мону хүлээп шыдавас-тыр мен! Силер база чонга кандыг үлегер көргүзүп турарыңарны боданып, орталанып көрүңөр, мындаагылар! Улуг-ла дилээм бо-дур! *(Үнө бээр.)*

СОТПА БАШКЫ. Чаа, чоор силер ону, мындаагылар, амдызында ынчап турар ыйнаан. Төвүтгөн чанып келгеш, хүрээвистиң ловун-ламазы бооп каш-ла чыл болган амыгган-дыр ийин. Ажырбас, амыдырал ала-чайгаар өөредип каар.

ШАВЫРАА ЧЕЙЗЕҢ. Ындыг-ындыг, силерниң оонар шын, башкы! Харын, ам бо хайыраатывыс эрткен айда силерниң чалааныңар-биле бээр кээр дээш, чай албайн барган кижиге болгай...

СОТПА БАШКЫ. Ийет-ийет, улус-чон баштап-башкарып орар кижиге ындыг-ла ыйнаан харын. Ынчалза-даа хайыраатывыс бисти утпайн чоруур деп билир бис. А бис база-ла хайыраатывысты утпайн, ол дээш үргүлчү мөргүн чоруур улус бис! *(Лопсан башкыже көрүнгөш, имнээр.)*

ЛОПСАН БАШКЫ. Эй, оолдар, хайыраатывыска белеткен алганывыс суй белектеривисти бээрлединер!

Хуурактар үне халышкаш, хой-ле янзы-бүрү үнелиг эдилелдер, алдын-моңгун савалар, дүрүп каан торгулар эккелгеш, оларын Шавыраа чейзеңниң мурнунга делген салып турар.

КЕНДЕН БАШКЫ *(дойлап орар улустан хоорулдур кылаштай бергеш, бот дугайты чугааланыр)*. Че, бо-даа болбаан хевирлиг чүве-дир. Ловун-лама Чүлдүм хелинниң сөс-домаан база оваарып хүлээвейн бардылар. Мен-даа база моон ырап чорууйн. *(Үне бээр.)*

Чоорту караңгылаашкын. Эзирик улустуң ыргашкан, хоорешкен үннери дыңналып чоруй, шимээн чок баар.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Ол-ла өг шити. Ында-мында ламалар болгаш арыннары көзүлбес улус удуп чыдар.

СОТПА БАШКЫ *(бажын сыртыктан көдүрүп, ковайып келгеш)*. Эй, оолдар, кайда силер? Шай-суксундан бээрлединер!

ЛОПСАН БАШКЫ. *(Сотпа башкының ыдыындан оттуп келгеш)*. Башкы оттуп келген бе? Эки-ле удуп дыштандыңар бе?

СОТПА БАШКЫ. Удурун эки-ле удаан, оттуп кээри-ле кончуг бергедир. Ужу-бажым-даа угдунар хире эвес. Че, туруп шимченип, бо оолдарга шай-суксундан кылдырып көр.

ЛОПСАН БАШКЫ. Чаа, ынчап-ла көрейн. Бодум база-ла анаа эвес-тир мен. *(Дөжээнден туруп, хевин эде-хере тыртып турар.)*

ШИРНЕҢ БАШКЫ *(оларның чугаазындан оттуп келгеш, бажын ковайтыр)*. Силер-даа канчаар, меңээ бодаарга, аныяк улус чүнү тоор силер.

Лопсан башкы, дүүн кээн чораан улустун экжелген чүвези бичии артчык ирги бе, көрүү көрөм.

ЛОПСАН БАШКЫ. Ийет, арткан турар ужурлуг. Дүүн келген улус бай-шыырак-даа улус чорду, хүрээге кылган өргүлү база элбек болду. Че, баргаш кээн.

Лопсан башкы үнүп бар чыдырда, өгжө Чүлдүм хелиң уткуй кирип кээр. Лопсан башкы өгдөн үнмейн туруп каар. Сотпа башкы биле Ширнең башкы олургулап аар.

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Башкылар амыргын-на бе?

СОТПА БАШКЫ. Амыргын, амыргын. Хүрээде чүү-дур?

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Хүрээде чүү болуп турарын сонуургап айтырып турарынар элдептиг-дир, башкы. Бо эрген дургу улус-чоннун хомудаан чугаа-соодунун соок хат-салгынын дыннап эртеннээн – бо-ла.

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Ол чүү ындыг чугаа-соот апарды? Чечээргең тур-байн, таптыг чугаала!

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Ийе, харын черле ону чугаалаар дээш келдим. Дүүн силер ол чарыктан келген бай-шыырак аймак улусту хүлээп, номнал кыл-гаш, чединмес бөдүүн чонну баък чаннап, үндүр-киир сывыртап турган-дыр силер, башкылар. Ол черле өөредигге-даа, кижичи сеткилинге-даа тааржыр чүве бе моңар?!

СОТПА БАШКЫ. Ча, сен бисти өөредир, сен бисти сургаар сен бе?! Ол ужур билбес самдар чүвелерниң аас-дылын дыннап де!

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Шын чүве чугаалап турар болза, кижиниң яды-ядамы-даа, бай-шыыраа-даа дөмей-ле болгай. Мен-даа болза, карачал улустун оглу-дур мен.

СОТПА БАШКЫ. Ийе, ол-дур харын, түрөңги чүвени сени кым деткип, Төвүтче өөредип чоруткан ийик? Ону утпайн, сактып чор! Чүгээр угаанныг оол деп бодап чораан мен сени.

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Ийе, силер чоруткан силер, башкы. Ону билип чоруур мен. Ынчалза-даа силерниң оонар халас болбаан-на болгай. Мээн ада-иемни түрөткөн-не болгай силер. Ону база билип чоруур мен.

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Өөредилгеге сундулуг боорунга, сээң адыңны мен адап, мен деткээн болдур мен ийин. Шак ынчаар деткип каарга, ам кээп бисти чемелеп турар апарган сен!

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Сагыл-саңмаарыңар сагып, биез хевээр чораан болзуңарза, мен силерни чүү дептер мен?! Амгы үеде каракка көзүлдүр-ле үрелип, бай-байлакка саттынып, кижилер алалаар, ындында-ла чединмес чонну чулуп чиир, кожайларга, дүжүметтерге чашпаалаар чаң тып ап-тыр силер! Ону көрө тура, ыгытавас мен бе? Ыгытавас болзумза, силер-биле кады болуп турарым ол-дур.

ЛОПСАН БАШКЫ. Чүлдүм башкы, силер черле сөөлгү үеде хүрээнин

хүндүүлүг башкыларын бактаар апардынар. Азы ынчап тургаш, мээң орнумга даа-лама болуксап турарыңар ол бе?!

СОТПА БАШКЫ. Азы мээң орнумга бо хүрээниң камбы-ламазы болуксап тур ыйнаан бо! Сээң оон-даа кайын бүдөр. Хей чүве-дир! Улуг хүрээде башкыларга хоптанырыңга-даа, ында бистиң дөзүвүс быжыг деп бил! Оон-даа өске талаларда дазылывыс-даа, күжүвүс-даа күчүлүг!

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Ол-дур силер харын, бодунарны бодунар өчүп ор силер! Бодаар-ла чүвөңөр ол – ында-мында быжыг дазыл-дөстүг боорун бодап, чонга буян чедирерин шуут-ла уткан силер. Буян чедирер байтык, карачал чонну мырыңай-ла кижилер деп санаваc апардынар. Бо дугайты чон шагда-ла чугаалажып, килең-кылыын чыып чоруур болдур ийин. Орайтаваанда орталаныңар!

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Орайтаваанда деп, чүнү бодап алган кыжанып турарың ол?

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Кыжанмадым, шынын чугааладым. Чон караа көскү деп чугаа бар болдур ийин. Силерни көргөн чоннуң чүдүлгеге, өөредигге хөңнү калып, килеңнеп болур. Чон килеңи кончуг-ла болдур ийин. Оварныңар! Мындыг чүдек чорууңар соксадыңар!

ЛОПСАН БАШКЫ. Ынчаарга биске удур чон көдүрер деп турар ыш-кажыл силер?! Оон чүү үнөр эвес, көргөй-ле бис!

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Мен чогулда-ла, үези кээрге, чон боду чугаалап үнүп кээр! Чоннуң аныяк-чаш уругларын канчап турарыңарны улус билбес деп бодаар силер бе?! Ийет, силерге шуптуңарга сагындырып чугаалап турарым бо! Соксаваc болзуңарза, мен база силерниң эки-багыңарны чугаалап сойгалаарын соксатпас мен!

Ам-даа шуглак иштинде чыдар улус кыс үннер-биле сыйтыладыр каттыржыс бээр.

Бо чүү улус силер? Бээр тургуланар!

Чыткан улус шуглактарын ажыдыптарга, аныяк кыс уруглар боор.

Бо чүү кончуг чүдек, чүү кончуг самыыраан улус силер?! Бодунарнын арын-нүүрүңөр бодаваc болзуңарза, ада-иңерниң, аймак чонунарның арын-нүүрүн чоп бодаваc силер?! Моон үнүп чоруңар!

Үш-дөрт хире аныяк кыстар хевин шала-була эде-хере тыртынмышаан, сыйтыладыр каттыржып-каттыржып, үне халчыр.

Бужартаан улус-ла-дыр силер, башкылар. Буурап дүжер хүнүңерни богтарыңар-ла бээрледип тур силер! *(Үне бээр.)*

Чүлдүм хелиң үне бээрге, Сотпа башкы биле Ширнең башкы эде-хере тыртынгаш, таптыг олургулап аар.

СОТПА БАШКЫ (*Лопсан башкыга*). Че, сен база бээр олур. Ам дораан таптыг чугаа кылбас болзувусса, хоржок хевирлиг-дир.

ЛОПСАН БАШКЫ. Ийе, чүвениң байдалын билдим. (*Олуруп аар.*)

СОТПА БАШКЫ. Чаа, башкылар, Чүлдүм хелиң биске удур бир дугаар эвес мынчап тур. Силер билир силер. Канчалза эки деп бодаар силер? Кым чүнү болап тур?

ЛОПСАН БАШКЫ (*Сотпа башкыже үзеш деп мөгөйгөш*). Силер бодунарның «шыдамык чорук» деп адынарны бадыткап, дыка-ла үр шыдажып келдинер. Ам черле чеже болур, хемчег алыр үези келген-дир. Хүрээ чурумунун айы-биле шыңгыы хемчегден алза чүл?

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Эшкедевенер, башкылар! Чүү дээш хемчег алыр бис? Чурум үрэн деп буруудадып шыдавас-тыр бис. Чон мурнунда ооң аталдары-даа улгаткан кижидир. Кандыг-ла-бир өске арга херек-тир ийин.

ЛОПСАН БАШКЫ. Ооң дугайында чон аразыңга янзы-бүрү чугаа таратса, кандыг деп бодаар силер? Кандыг-ла-бир чамы, кошкак чери черле тыпты бээр-ле ыйнаан.

СОТПА БАШКЫ. Төвүтче өөренип чоруур бетинде, Долума дээр уруг-биле сорулдаалажып, өг-бүле тудар деп турган кижиде. Ам оозу кижээ барган, ажы-төлдүг чурттап чоруур. Бо таладан бир чүве тыптыр ирги бе?

ЛОПСАН БАШКЫ. Ол-дур, ооң ажы-төлүнүн бирээзи Чүлдүм хелинниң сурас төлү-даа болгай-ла. Оон эрткеш, ам-даа бүдүү холбажып турар-даа болгай-ла. Чугааны чүгле эгелеп каарга-ла, чедер. Чонувусту билбес эвес силер, ындыг-мындыг чүве дыннап каанда, амырай-ла бээр ийик чоп, ол чугааны улгаттырып, хөөктүрүп алгаш баар.

СОТПА БАШКЫ. Ширнең башкы, силер чүү деп бодаар силер?

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Ол база болур чүве-дир. Ынчалза-даа чүгле дамчыр чугаа-биле кызыгаарланып каар болзувусса, улуг түннел үнмейн барып болур. Улус ону чугаалажып-чугаалажып, чоорту уттуптар чүве болгай. Аңаа немей чон караанга көскү чүүл херек. Бир-ле аар аарыгга алыскан азы озал-ондакка таварышкан дээн чижектиг.

СОТПА БАШКЫ. Ийе-ийе, башкы-даа өзээнче кирип бар чыдыр. Нүгүлчү чаңы дээш бурган килеңинге таварышкан деп чоннуң кулаанга чедиргей бис. Шын-дыр, шын-дыр!

ЛОПСАН БАШКЫ. Бодалдың судалын билип кааптым ышкаш. Демги чугаага немээш, ону шуут-ла албыстаан деп чарлаар болза, бо мелегей чүвелер оон доп-дораан хая көрнү бээр болдур ийин.

СОТПА БАШКЫ (*Ширнең башкыга*). Силер, башкы, улуг шидичи кижиде болгай силер, ону силер-ле шыдаар боор силер. Шынап-ла албыстадыпса чүл, мону?

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Улуг хүрээде Шыырап башкыга кайын чедер мен. Ооң ады безин «кижи угаап четпес мерген угаанның судуру» дээн чүве болгай. Ону анаа эвес ынчаар адап каан болгай. Ол шыдаар боор.

СОТПА БАШКЫ. Ол башкыга канчаар тайылбырлаар бис? Бистин бодувусту каразый берзе, оон дора чүве үнүп болур.

ЛОПСАН БАШКЫ. Ийет, шын-дыр! Бодувус-ла хөдөлгөннивис дээрэ боор. *(Ширнең башкыга.)* Силер оон дора эвес шидичи-ле болгай силер, башкы, улуг идегел чүгле силерде-дир.

СОТИА БАШКЫ. Силерден башка кымга идегээр, кымга бүзүрээр боор, башкы. А бис бодувустун талавыстан силерге өөрүп четтириинкинивис кызыгаар чок болур, башкы.

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Чаа, ынчаарга кызар болган-дыр мен. А силер бо чугаанарны кажан-даа утпас силер! Силер тарадыр чугаанарны тарадынар, а мен элээн үе иштинде белеткенгеш, улуг шиди кылыр мен. Ам бээр дыннанар, чүнү кылыр деп бодап алганымны чугаалап бээн.

*Ламалар бот-боттарыңче бааштарың үзейтип алгаш, сымыранчып,
каттыржып олурар.*

Караңгылаашкын.

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ

*Хүрээ чаны. Сценаның бир талазындан Чүлдүм хелиң, оске талазындан
Долума бот-боттарыңга уткуй кылаштан кээр.*

ДОЛУМА. Башкы амыргын-на бе?

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Амыргын-на. Силер сол-менди-ле бе? Аалынар ээзи, ажы-төлүңер менди-ле бе?

ДОЛУМА. Менди-менди, башкы. Харын-даа силерге ужуражы бердим. Бичии чугаа кылыр бодаан кижичи мен ийин. Далаштыг эвес силер бе?

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Чок, улуг далаш-даа чок ийин, Долума. Оваа дагырының дугайында чугаа кылып, сумунуң аалдарындан улус маңаа, хүрээ чаныңга, чыглыр дээн чүве. Ынчангаш келгеним бо.

ДОЛУМА. Ийе-ийе, мен база ол дугайында дыңнадым. Мээн кижим база аңаа турар. «Бо чыышка кыс хиндиктиг кижичи турбас чүве болгай, ынчангаш дүрген чан!» – дээрге, бар чыдыр мен. *(Хенертен туттунуп шыдавайн, ыгламзыраан үн-биле чугаалаар.)* Ам черле туттунуп шыдавас-тыр мен. Черле чүү деп кончуг чүвөл бо?! Улус мени чүү деп-даа сөглээр апарды. Өөм ээзи база хыйыр-кылчан апарды...

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Чүү болу берди, таптыг чугаалап көрөм?! Чүнүң-даа утказын билбейн тур мен.

ДОЛУМА. Таанда-ла, дыңнаваан сен бе? Мээн ажы-төлүмнү сээң су-рас төлдерин деп чугаа тарап турар чүве-дир. Барган кижимге актыы-биле божуп-төрүп берген төлдерим чүве! Шуптузу-ла, ачазының бажын кадап алган чүве дег, дөмей-дөмей чүвелер. Ону билир хирезинде, бо кижичи база ыдының кежин аңдара кедер деп барды.

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Ол чүү кончуг чүдек-бужар чугаа боор? Кым ынча деп турар чүве-дир? Мен барып шынын чугаалаайн.

ДОЛУМА. Бүгү суму чонунга, кижиге бүрүзүңгө барып чугаалаар сен бе? Ооң соонда улус чүү дээрил? Үүлгедип алгаш, мегелеп агартынып турары ол-дур дээш, оон-даа артык хооктүрүп-ле алгай. Мен кижилерге багай чүве кылган эвес мен, анаа-ла хей канчап мындыг багай апардым? Азы бүгү чүве сенде эвес бе?

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Мен кижилерге шаам-биле буян чедирерден башка, багай чүү-даа кылбаан мен, сарыым... сарыым даадым, буруудатпайн көр.

ДОЛУМА. Мен-даа канчаар, багай карачал кижиге кулаам кызып алгаш, шыдажып чурттап чораай-ла мен. А сени мырынай албыстай берген кижиге дижиб турар чүве-дир. Ам бодунну көөрүмгө, анаа-ла кижиге-дир сен.

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Албыстай берген? Орта чоор бе? Адыр-адыр, ам-на чүвениң утказын, ол чугааның дөзүн билип бар чыдыр мен. Ыяткан кижиге ыдын кагар деп чүве бо-дур аа...

ДОЛУМА. Сени дыннаарымга, шын дээнде, тынын садар кижиге дээр чорду. Черле бичии-даа болза, оваарнып чоруп көр. Че, мен чоруптайн, улус бичиилеп чыгып эгеледи ышкаш. *(Чоруй баар.)*

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ *(чааскаан артып калгаш)*. Шынын чугаалаан кижээ кижиге өштүг, шывык туткан кижээ ыт өштүг... Чоп кончуг хоранныг чоор...

Чугааланып турган Чүлдүм хелиңниң чанынга Кенден башкы чедип кээр.

КЕНДЕН БАШКЫ. Башкы эки-ле бе?

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Эки-ле турган кижиге мен, ам арай-ла...

КЕНДЕН БАШКЫ. Башкы, силерге бо хүннерде чугаалаар дээш, эвин тыппайн турган кижиге мен... Башкы, силер бо чыышка киришпес болзунарза, эки боор.

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Чүге? Оваа дагыыры дээрге...

КЕНДЕН БАШКЫ. Ийе харын, ыдыктыг чүүл-дүр. Ынчалза-даа оваарнып көрүңер! Мен бо башкыларның аразында чугаазын каксы дыннадым, силерге бир-ле багай чүве кылып деп сүлчээлежиб турар улус-тур.

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Ийе, черле бодадым. Мээн дугайымда нүгүл-хоп тарап турар деп мырынай чаа дыннадым. Ол кайыын үнүп турарын даап бодап кааптым.

КЕНДЕН БАШКЫ. Нүгүл-даа канчаар, силер, актыг, арыг хелиң кижиге, анаа кайын алзыр силер. Оон-даа багай чүве болур деп турар-дыр. Силерге бир-ле багай чүвени кылгаш, бурган килеңинге таварышканы ол-дур деп чарлаар хевирлиг улус-тур.

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Менээ кандыг хора чедириптер деп.

КЕНДЕН БАШКЫ. Чогум кандыг дээрзин тодаргай билбес мен. Ынчалза-даа оларда күш барын утпайн көрүңер! Бо чыышка, хөй чон мурнунга көскү кылдыр кылып болур. Бир-ле чылдагаан-биле бээр келбейн көрүңер! Улуу-биле дилеп тур мен!

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Бурган-сагызын-даа мурнунга, кижилер-даа мурнунга буруум чок, актыг мен! Чүден коргар мен?! Багай чүве кылыр болза, харын эки ыйнаан. Өөредигже улам ханы киреримге, дуза боор ыйнаан.

КЕНДЕН БАШКЫ. Черле боданын көрүңер! Мурнуарга күдүк базын тургаш, дилеп тур мен! Маңаа көзүлбөңер!

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Мен дээш сагыш човап турарың дээш, четтирдим, башкы! Ынчалза-даа маңаа киришпейн баар болзумза, бо-ла хамык нүгүлдүшын деп бадыткап турарым ол апаар.

КЕНДЕН БАШКЫ. Шынап-ла дыка берге байдалда турар кижидир силер, башкы. Чыышка киржир дээрге, бир айыылдыг, киришпес дээрге, база бир айыылдыг...

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Ажырбас оң, шын черле тиилээр!

КЕНДЕН БАШКЫ. Чаа, ындыг-дыр. Улус-даа чыгып эгеледи.

Хуурактар улуг ламаларның болгаш дүжүметтерниң олурар олбуктарынын тудуп алган маңнажып келгеш, оларын бедидир чаткылаптар. Оларның соонда Сотпа, Ширнең, Лопсан башкылар, Сүгелдей чаңгы, Шидишрбей хүндү чедип келгеш, олуттарынга олуруп аар. Чүлдүм хелиң биле Кенден башкы база боттарының олуттарынга олуруп аар. Чыылган бөдүүн чон (шуптузу эр улус) дүжүметтерге болгаш ламаларга мөгейгеш, оларның ол-бо кыдыгларынга олургулап аар.

СҮГЕЛДЕЙ ЧАҢГЫ. Чаа, бээр шупту кичээнгейлиг дыңнаңар! Бистин сумунуң ыдыктыг оваазын дагыыр үе-хуусаавыс чоокшулаан чүве болгай. Ынчангаш ам ол дугайты чаңчыл езугаар дугуржуп, кым чүнү кылырын хуваап каар-дыр бис.

ЧОН. Ийе, чүүлдүг-чүүлдүг!

СҮГЕЛДЕЙ ЧАҢГЫ. Ынчалза-даа ооң мурнунда башкыларывыс албаты чонга чедирер чугаа-домактыг улус-тур. Хүрээвистин камбы-ламазы Сотпа башкыны дыңнаар-дыр бис!

СОТПА БАШКЫ. Хүндүлүг чон, дыка далашпайн, баштай бо ыдыктыг езулалга ном номчуур башкылар дугайында чугаалажыптаалыңар! Мындыг улуг езулал кылыр башкы кижиди бүрүзү бүгү талазы-биле арыг боор уjurлуг чүве болгай. Бо дугайты хүрээвистин даа-ламазы чугаалазын!

ЛОПСАН БАШКЫ. Албаты чон, силер бүгүдениң араңарда шагда-ла чугаалажып турарыңар кем-бачыттын шын-мегезин ам маңаа тодарадып албас болзувусса, улуг частырыг кылып болур-дур бис. Чугаа болза хүрээвистин ловуң-ламазы Чүлдүм хелинниң үүлгедииниң дугайында дээрзин билип ор боор силер. Бо башкывыс улуг сагыл-саңмаарын бужартадып, херээжок кижиди-биле холбажып, оозун бузурар дээш улуг башкылар дугайында шын-меге чугаа тарадып турар деп силер боттарыңар-ла сымыранчып турар болгай силер. Ол бүгү үндезин бар бе, чок бе?

ЧҮЛДҮМ ХЕЛИҢ. Хүрээ иштигге эвес, дүрүм хажыдып, маңа улус-чон мурнунга харыы пегеп турар болзунарза, менээ улам эки-дир. Байгыла сеткилимден шынын чугаалаайн! Чок, бо бүгү хоп-чугаа кандыг-даа үндезин дос чок! Бурган-сагыгызын-даа мурнунга, улус-чон-даа мурнунга, бодумнун нүүрүмнүн-даа мурнунга актыг, арыг мен! Бо башкыларывыстын частырыглыг чүүлдерин сойгалап чугаалаптарым шын! Ол дугайында чүгле мен эвес, а бүгү суму чону билир! Мээн дугайымда нүгүл кайыын, кымдан үнүп турарын база билип тур мен!

ЧОН. *Шын-шын! Башкывысты чажындан тура билир бис. Барып-барып Чүлдүм башкыны хир-бачыттыг дээрге, кайын боор.*

– *Та харын, кым билир боор, сайгарар ужурлуг херек-тир.*

– *Чок-чок, ындыг чүве турбас.*

– *Чанынга туруп алгаиш, бүдүү көрүп турган эвес, үүлгетти-даа ыйнаан.*

ШИДИИРБЕЙ ХҮНДҮ. Оожум-оожум! Улуг чырык угаанныг, сагыл-саңмаарлыг башкыларның чүү-даа чүвениң шын-мегезин тыптар аргалары бар-ла ыйнаан. Мындаагыларны дыңнаалынар!

СОТПА БАШКЫ. Ол дугайында хүрээвистин соржу-ламазы Ширнең башкы чугаалазын!

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Чаа, ам бо дораан тодарадып болур чүүл-дүр. Бо чугаалар шын болза, шуптунар көрүп билип каар силер. Башкы бачыттыг болза, тебе баштыг апаар эвеспе. А бир эвес бо дамчыыр чугаа меге болза, башкының арыг боду хевээр артып каар. *(Чүлдүм хелиңге.)* Чаа, башкы, бээр, улус-чондан ырадыр, шала кедээр олуруп алынар! Чүү-даа болуп болур, анаа эвес шылгалда-ла болгай, билбес эвес силер.

Ширнең башкы Чүлдүм хелиңни улустан шала ырадыр олуртуп алгаиш, ооң бугү бодун үш каът улуг шуглак-биле шыптар. Оон ону долгандыр кылаштап, салаалары-биле янзы-бүрү мудралар кылып, сымыранып турар. Хенертен Лопсан башкы аңаа аяк тутсунтар. Ширнең башкы аякты алгаиш, ооң иштинге турган кызыл өңнүг хоюг доозун хевирлиг чүүлдү Чүлдүм хелиңниң кырынче чажыптар. Чүлдүм хелиңни долгандыр чүү-даа көзүлбес кылдыр кызыл доозун бүргей бээр.

ШИРНЕҢ БАШКЫ *(хуурактарга).* Чаа, оолдар, башкыңарнын кырында шывыын ажыдыптыңар! Улус-чон көрзүн!

Хуурактар корга-корга чоокиулап чеде бергеиш, Чүлдүм хелиңни бүргей туруп алгаиш, ону шыпкан шуглактарны чаңгыстап ажыдыптар. Сөөлгү шывыгыны ажыдыпкаш, хуурактар кортканындан алгыржыпкаш, ол-бо чүкче тарай маңнажы бээр. Чүлдүм хелиң ам-на көстүп кээр. Ооң чүзү-даа өскерилбээн, чораан боду хевээр болур. Ынчалза-даа долгандыр турган улус сырбаиш деп, тура халыыры тура халып, кээп дүжери кээп дүжүп турар.

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Бо-дур, бодунар көрдүңөр! Теве баштыг-дыр бе?! Бурган-сагыгызын килени деп чүве бо-дур! Силер шуггунар база мону бодан, оваарнып, кичээнип чорунар!

КЕНДЕН БАШКЫ (*тура халааш, чонче көрүп алгаш*). Чок, бо бүгү шупту меге чүве-дир! Силерни мегелеп турары ол-дур! Шылгаар бис дээш, кара күш ажыглап, карак мегелээр илби кылыптылар! (*Ламаларже көрнүп келгеш.*) Бо үүлгедиинер дээш силерниң харыылай бээр хүнүнер келир! (*Катап чонче көрнүп келгеш.*) Маңаа черле бүзүревенер! Боттарының чудун чажырап дээш, эң багай чүве кылдылар болар!

ЧОН. Теве!

– Бажын көрөм, теве баштыг!

– Теве апарды!

– Таанда-ла, шын чоор бе?!

Чыылган чон коргун-сүртеп, тарай маңнажы бээр. Чүлдүм хелиң ол-ла хевээр олурар. Ламалар болгаш дүжүметтер ооң уунче дүкнүртүмүшаан чоруй баарлар. Кенден башкы Чүлдүм хелиңниң чанынга чедип келгеш, ооң бажын суйбап, ыглап турар.

Кударанчыг аялга.

Караңгылаашкын.

ИЙИГИ КӨЖЕГЕ БИРГИ КӨРГҮЗҮГ

Ламаларның өөнүң ишти. Суму дүжүметтери, ламалар болгаш бирги көжегеге көзүлгөн аныяк кыстар дойлап орап.

СҮГЕЛДЕЙ ЧАҢГЫ (*холунда дашказын өрү көдүрүп, дескиндир чайып ора*). Уваа, конгчуг-ла чүве болду! Оон мурнунда мындыг төөгүлөрни чүгле дыңнаар дээрден башка, карак-биле көргөн эвес, коргунчуг-даа чүве-дир, моонар. Силер, башкылар, езулуг шынныыңарны-даа, күчү-күжүнерни-даа көргүстүңөр! Башкыларга курай-курай!

СОТПА БАШКЫ. Богда-кегээниң шавылары-биле кайы хамаанчок месилдежип болбас деп чүвени ам-на бүгү чон медресеп билген боор. Ыдык-тыг күш деп чүве ол-дур!

ЛОПСАН БАШКЫ. Ийет, даш-даа болза, октаан кижиниң бодунуң бажыңга дүжер чүве болдур ийин, ынчангаш кым-даа болза черле оваарнып чорааны дээр!

ШИДИИРБЕЙ ХҮНДҮ. Харын денер даан, черле ынчаш, кижини амытан сөс-даа чугаалаарда, чүү-даа кылырда, соо-мурнун боданып чорбас болза, хоржок ийин. Чүвениң шыны дөмей-ле тодарай бээр, багай сөстүн, багай үүлгедигниң харыызы ыяап-ла чедип кээр дээрим ол-дур ийин.

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Ийет, Шидиирбей хүндү бистин өөредивисти
элгэн шингээдин ан-тыр бо...

Ол үеде көрткан-сүртээн хуурактар кире халчыл кээр.

ХУУРАКТАР (*сирпейини, алгырын*). Ии, дадай! Ында теве келди! Теве-
лама келди-ле! Ат-ла болдувус! Канчаар бис?

СОТПА БАШКЫ. Оожурганар! Бо чүү болду? Кандыг теве, чүү теве?

ХУУРАКТАР. Теве-лама! Теве-лама!

СҮГЕЛДЕЙ ЧАҢГЫ. Чүү деп турарлары ол боларнын? Таптыг
чугааланар!

ЛОПСАН БАШКЫ. Ширнең башкынын шиди кылганынын соонда, бо
чон Чүлдүм хелиңни теве лама деп адап алган улус-тур ийин. Оон коргуп
турарлары ол ыйнаан боларнын.

ХУУРАКТАР. Ийе-ийе, теве лама кел чыдыр!

*Хенертен Чүлдүм хелиң (ам ооң ады Теве-лама) кире халып кээр. Ол теве
ышкаш ыыттан, турган улусче теве ышкаш дүкпүртүнүп тура, дойлаан
улусту-даа ол-бо иткилеп, оларнын ширээзинде аяк-савазын-даа аңдара
тепкилеп, алгырып эгелээр.*

ТЕВЕ-ЛАМА (*ырлап, шүлүктеп тура, алгырып чугааланыр*).

Сагыл-саңмаарын чүдередип,
Самыырап аараан кулугурлар!
Алдын-мөңгүнге саттынып,
Адын баксыраткан кулугурлар!
Нүүрүн маңнык-торгу-биле шыпкаш,
Нүгүл-бузут көвүдеткен кулугурлар!
Улус-чонну бастып түреткен
Улуургак сеткилдиг кулугурлар!
Чинзелиг бөрттерлиг байлар ышкаш,
Чилбилээн, чазыйлаан кулугурлар!
Чонну уштап-баштаар улус-биле
Чонну өөредир ужурлуг улус,
Барып-барып силер төөрээринерге,
Базындырган багай чондан чүнү алырыл?
Чоннуң ийи эктинге олуруп алгаш,
Чоннуң күжү-биле байып ап чорааш,
Чемгерген холду ызырган ыт ышкаш,
Ческинчиг чүдек-бужар кулугурлар!

Ламалар, дүжүметтер орун-дожжек адаанче чааштына бээр, хуурактар болгаш аныяк кыстар өгдөн үнө халчын чоруй баар. Теве-лама оларның соондан үнө бээр.

СҮГЕЛДЕЙ ЧАҢГЫ (*орун адаандан бакылавышаан*). Бо чүү адам чүвө апарды? Томаартып калдывыс дидинер чоп! Биегизинден эртин, мырынай дам барган ышкажыл моонар!

ШИДИИРБЕЙ ХҮНДҮ. Чоп оонарның бажын көөрүмге, теве-даа эвес, анаа кижиге бажы хевээр ышкаш чүвөл?

СОТПА БАШКЫ. Ажырбас, мындаагылар, кортпанар! Ширнең башкы моон бажын черле билер.

ЛОПСАН БАШКЫ. Мен көөрүмге, база-ла анаа кижиге баштыг ышкаш кылдыр көзүлдү...

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Че, ам шынын чугаалаайн, мындаагылар. Мээн кылган чүүлүм дээрге шиди эвес, анаа бөдүүн илби-дир ийин.

СҮГЕЛДЕЙ ЧАҢГЫ. Илби? Ол чүү чүвөл? Таптыг тайылбырланар, башкы!

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Оон бажы шынап-ла канчанмаан-даа, биеэ хевээр. Ынчалза-даа мен улустуң угаанын эдередин илби кылганым ол-дур, ынчангаш улустуң караанга теве бажы көстүп турар апарган.

ШИДИИРБЕЙ ХҮНДҮ. А чамдык улустуң караанга чоп катап кижиге бажы көстүп турар апарганы ол?

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Илби үр бооп шыдавас чүвө-дир ийин. Кажан-на бир оон күжү черле төнер, улустуң карактары ажыттынып кээр.

СҮГЕЛДЕЙ ЧАҢГЫ. Ынчаарга силернин моонар, ховуда чиргилчин дег, эстип чиде бээр хоозун чүвө ышкажыл!

СОТПА БАШКЫ. Оожурганар, мындаагылар! Ам аравыста бактажыр үе эвес-тир! Оон орнунга бо берге байдалдан канчаар уштунуп аарын боданыылынар!

ЛОПСАН БАШКЫ (*коргуп, сирицейнин*). Ии, дадай! Ам канчаптар боор ону?! Оон орнунга Теве-ламаның, Теве-ламаның даадым, Чүлдүм хелиннин чугаазын дыңнап, шынап-ла эде-хере тырттынганы дээрэ эвеспе?

ШИДИИРБЕЙ ХҮНДҮ (*олурган улустан ырадыр, эжик чоогунче чылбышаан*). Шынап-ла, мындаагылар, боданыр болза эки-дир. Бо киживис мынчап тургаш, чон көдүрзе, канчаар бис?! Мен-даа, багай кижиге, ындыг-лайнаан, кижээ хинчээм-даа чок, хөй чүвө-даа ап чивээн амытан мен...

СҮГЕЛДЕЙ ЧАҢГЫ. Эрте дээрэ ыгланнаарың соксат, хүндү! Сээн саттынчаан аайлыг эвес, ам безин бистен ырадыр олуруп ап тур сен көр. Сээн ап чигенин хөй болдур ийин, хөй! Сагындыраптайн бе?!

ШИДИИРБЕЙ ХҮНДҮ. Силерге кайын чедер ийик мен, дээрги! Мен-даа азырганчыг-бичии улус аайы-биле калбанайнып чоруур амытан мен... (*Өгдөн үнө халыыр.*)

ЛОПСАН БАШКЫ. Мен-даа база улуг шиитпир хүлээп чораан эвес мен, бодум шаам-биле чорааннай, шаам-биле чорууйн! (*Үнө бээр.*)

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Уваа! Бо чүү кончуг коргар улус боор? Ам-даа аргалар бар болдур ийин! Ол сойлуктуң аксын дуй шааптар күш бисте ам-даа хой...

СҮГЕЛДЕЙ ЧАҢГЫ. Шыдаар болзунарза, көргүзүңер че! Ам база карак чаар илби болза, силерниң оонар херекчок чүве-дир! *(Үнө бээр.)*

Караңгылаашкын.

ИЙИГИ КӨРГҮЗҮГ

Оваа дагышыкынының байырлалы. Мурнунда ширээде аяк-сава, ағыч-чем, арага-хымыс делген каан хүндүлүг бедик черде Шавыраа чейзең, Сүгелдей чаңгы, Шидиирбей хүндү болгааш хүрээниң улуг ламалары олурад. Оларның ийи кыдыында – бөдүүн чон.

ШАВЫРАА ЧЕЙЗЕҢ. Чаа, арткан ийи мөгени чалап үндүрүңер!

Мөге салыкчылары мөгелерин алган-мактап турда, сценаның ийи кыдыындан ийи мөге девип үнүп кээр.

БИРГИ МӨГЕ САЛЫКЧЫЗЫ. Мөге девип үнүп келди-и! Көрүңер даан, улуг-шыраа улу-даа ышкаш, кашпагайы хартыга дег, кожуун чызаан мөгези түрлүг-сүрлүг-ле-дир бе-е!

ИЙИГИ МӨГЕ САЛЫКЧЫЗЫ. Девип турда, дээринде чоргаар эзир ышкаш, тудуп хүрежип турда, туруг-хая дег тендиш дивес хүрээ мөгези девип үнүп келди-и!

Мөгелер девип кааш, бот-боттарыңга мөгөйжип кааш, хүрежиринге белеткенип, ийи тарай кылаштай бээр.

БИРГИ МӨГЕ САЛЫКЧЫЗЫ *(мөгезин авансценаже эдертип эккелгеш)*. Чаа, дунмам, хайыраатылар сени дүжүп берзин деп турар чүве-дир. Хүрээ мөгезин октаптар болзунза, лама-башкылар хүрүм-чатка салза канчаар, олар-биле үрелдежирге, айыылдыг. Билдин бе?

Мөге «билдим» деп бажын согааш кылып каар. Мөге биле салыкчызы турган черинге дедир барып туруп аар.

ИЙИГИ МӨГЕ САЛЫКЧЫЗЫ *(мөгезин база-ла авансценаже эдертип эккелгеш)*. Башкылар мындыг чарлык болду, сактып ал! «Бо хүрешке дүжүп бер, соонда таптыг тутчүп тургай сен! Ам дээрезинде чызаан мөгезин октаар болза, биске багай апаар» – деп турлар.

Ийгш мөгө база-ла бажын согаш деп каар.

Мөгелер сцена ортузунга уткүжүп келгеш, хүрежин эгелээр. Үр-даа болбаанда, бирээзи кандыг-ла-бир арга кылган кижси бооп дан бергеш, мегеленип барып дүжсер. Ийгизи ол аргадан ушкан кижси бооп, биргизи-биле деңге барып дүжсер.

ЧОН. Хайым, хайым!

– Догааш, догааш!

– Канчап барган мөгелерил бо, чап оолдар ышкаш иткилешекши, барып дүжүп турар?! *(Кочулап каттыржып турар.)*

Мөгө салыкчылары мөгелериниң содик-шудаан кактааш, катан база хүреширер деп турар.

КЫДЫЫНДА УЛУС. Ии дадай! Келди-ле! Теве-лама! Теве-лама келди-ле!» *(Алгыржыпкаш, ол-бо дезип эгелээр.)*

Чыылган чоннуң орук чайлаан чери-биле Теве-лама маңнап кирип кээр. Ол демги-ле чаңы-биле алгырбышаан, долгандыр туруп алган чон мурнунга дескиндир кылаштап, ырлап, самнап тура, чугааланыр.

ТЕВЕ-ЛАМА. Кым-дыр мен, чүү-дүр мен?

Кызыл арным бо-дур, чугааланар!

Теве-дир мен бе, кижси-дир мен бе?

Дээп, тудуп-даа көрүңер!

Карак мегелээр илбиге

Канчап черле бүзүрээр силер?!

Чагырга бажында олуларларнын,

Сагыл-саңмаар четтиргеннерниң

Багын чугаалап, багын арыплаарымга,

Бажы теде апарган деп нүгүлдөп турлар!

Кажан, каяа бачыт кылган мен?!

Карактарынарны ажыдыңар!

Оон ламаларже, дүжүметтерже көрнүп келгеш, оларның мурнунда турар ширээлерни аңдара тенкилеп, самнап, маңнап тура, уламчылаар.

А бир эвес мен теде-даа болзумза,

Актыг, арыг теде-дир мен!

Чүвениң шынын чугаалаарын,

Чүү-даа болза, соксатпас мен!

Чон бажы төөредип,

Чон кулданып чоруур чүвелер,

Ческинчиг бужарыңарны

Черле чажырбас мен!

ЧОН. Бажы теве-даа эвес чүве-дир!
-- Анаа кижичи бажы хевээр-ле чүве-дир!
- Шынап-ла, канчанмаан-даа кижичи-дир
- Актыг кижини нүгүлдөн турар улус эвес бе бо?
- Шынын чугаалаан кижээ кижичи өштүг деп чүве бо-ла-дыр-ла!
- Боларнын үүлгедийн нояннын кулаанга барып чедирер болза, эки-дир!
-- Чаа, хупурай бер, чызаан даргазы боду бо тур ышкажыл
- Мындыг бужар чүвелерни бо сумудан үндүр хөөглээр ужурулуг чүве-дир!

Чамдык улус билектерин сывыртанып, чудуруктанып чоруй, ламалар, дүжүметтер уунче кылаштаптар. Ламалар, дүжүметтер ол-бо тарай маңажы бээр. Бодүүн чон Чүлдүм хелиңни долганып алгаш, ооң кылаштаан уунче эдерип чоруй баар.

Караңгылаашкын.

ҮШКҮ КӨРГҮЗҮГ

Хүрээ чанында чыыштар эрттирер чер. Эрге-дужаал аайы-биле Шавыраа чейзең, Сүгелдей чаңгы, Шидиирбей хүндү, Ширнең башкы, Сотпа башкы, Лопсан башкы, Кенден башкы олурарлар. Эң хүндүлүг олуттарда Шавыраа чейзеңниң чанында улуг хүрээден чалаткан Шыырап башкы олурар.

ШАВЫРАА ЧЕЙЗЕҢ. Че, хүндүлүг башкылар, чүү дугайты бисти чалап, кыйгырып алдыңар? Тодаргай тайылбыр-даа бербединер. Ам черле ужурун чугаалаңар!

СОТПА БАШКЫ. Чаа, хүндүлүг хайыраатылар, башкылар! Бажы эъттенген, калчаараан хейни томаартыптар аргавыс бар деп чугаалаан-на болгай бис. Ам ол сөзүвүстү күүседиривис ол-дур.

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Ону күүседире-биле улуг хүрээден чырыткылыг угаанныг улуг шидичи Шыырап башкыны чалап алганывыс бо-дур. *(Шыырап башкыга мөгейип каар.)*

ШЫЫРАП БАШКЫ. Кончуг берге чүве дилеп турар улус-тур силер. Мындыг шиди кылырга, сонгу назында багай боор чүве. Ынчалза-даа байдал бергедээнде, ам канчаар, кызар бооп-тур мен. Ындыг-даа болза, силер бүгүдеге сагындырып каар сөзүм бар. Байдалды өөренип көөрүмге, силернин бодунарда база улуг буруу, улуг бачыт бар-дыр! Менден чүве чажырып шыдавас силер! Таптыг өөренип көөрге, Чүлдүм хелиң шынын чугаалап турар кижичи-дир! Ынчалза-даа албаты чон көдүрүп, хүрээ-хиит божаннадып, төрө херээнге айыыл тургузуп турар болганда, хөңнүм чок-даа болза, хемчээн ап берейн! А силер сактып алынар, мооң үүлезин, аар чүгүгүн мээң-биле кады силер шуптуңар чүктээр силер! Угаап билип алдыңар бе? Ынчангаш бо шиди соонда шуптуңар эде-хере тырттынып, нүгүл кылырыңар соксадып, орталаныр болзуңарза эки!

ШИРНЕҢ БАШКЫ. Ийст, башкы, билдивис! Эде-хере тыртгынар бис! Чүгле бо удаада дузадан кадын көрүңөр!

СОТПА БАШКЫ. Билдивис, башкы, силерниң чагыыңарны күүседир бис! Ам силерниң күжүңерни бүгү чон көөр кылдыр суму чонунга чыып чарлап каан бис. Улустуң хөй кезии чыглып чедип келген тур. Оон ангыда бо улустуң Теве-лама деп адап алган кижизин база келдирткен бис. *(Ол-бо талазынче көргүлээш, холун «бээр» деп чаяр.)*

Хуурактар маңнажып кээр.

Че, улус-чонну бээрлединер, оолдар!

Хуурактар маңнажып чоруй барган соонда, чон чыгып келгеш, чаңчыккан айы-биле туруп аар. Чон аразында Чүлдүм хелиң база турар.

СОТПА БАШКЫ. Чаа, чыылган чон, силерни келдирткен ужурувус болза чүвениң шын-мегезин тодарадып, силерниң мугулай баштарыңарга суртаал кылыр дээн мындыг чүве бо! Чызаан даргазы Шавыраа чейзең безин чедип келген-дир, көрүп тур силер! Ам хайыраатының сөзүн дыңнаар силер!

ШАВЫРАА ЧЕЙЗЕҢ. Ынчаарга мындыг чүве туруп-тур бо! Дыңнаарымга, силер мында үен-даян шуугаазын үндүрүп, төреге удурланыр сагыштыг болдунар. Шын бе, меге бе?!

ЧОН. Чок ийин, хайырааты!

— Ындыг чүве канчап кыла бээр бис, хайырааты.

ШАВЫРАА ЧЕЙЗЕҢ. Силер, кодур өшкү эдерген хойлар ышкаш, ынчап баар болзунарза, талаар болдур ийин! Бөрттүг башты бөргү-биле, чеңниг холду чеңи-биле деп чүвени ынчан көре бээр силер! *(Ламалар болгаш дүжүметтерже көргөш.)* Ча, ам кылыр херээңер эгелеп турунар!

СҮГЕЛДЕЙ ЧАҢГЫ. Халыыдаан, сээденнээн, теве бажы эдилеп чо-раан Чүлдүм хелинниң шын-меге чугаазын дыңнап алгаш, үймээн-дүймээн үндүрер сагыштыг турар болгай силер. Ам ооңарның ак-каразын улуг хүрээден чалаткан, кижин бодап четпес улуг эртем-билиглиг Шыырап башкы силерниң мурнунарга көргүзүптер эвеспе! *(Шыырап башкыга, мөгөйбишаан.)* Чаа, башкы, бис-даа силерниң сөзүңерни дыңнап тур бис!

ШЫЫРАП БАШКЫ. Чүлдүм хелиң кайыл? Силер моон, чон аразындан, ырап, дөө ынаар, кедээр, чоруй баар болзунарза, эки-дир. Оон башка чаныңарга турган улуска багай чүве халдап болур.

Чүлдүм хелиңниң чаныңга турган улус, халдавырлыг аарыг кижин көрүп каан-даа дег, оон шала хоорулдур туруп ап турар.

А силер, албатылар, дискек кырынга олуруп алгаш, сөгүрүп тейлеңер!

Чыылган улус дискек кырынга олургулап алгаш, холдарын тейлей тутулап алгаш, «өршээ, өршээ» деп сымыранчып олурар.

Чүлдүм хелиң чонну бир кылдыр кээргээн шырайлыг одурту коргеси, Шыырап башкының айыткан уунче кылаштап, кыдыкы кожесге артымче чоруй баар.

Шыырап башкы база-ла, Ширнең башкы ышкаш, дескиндир-долгандыр кылаштап, салаалары-биле янзы-бүрү мүдралар кылып, сымыранып турар. Ооң илигээни-биле Сотпа башкы биле Лопсан башкы аңаа ийи аяк тутсунтар. Шыырап башкы аяктарны ээлчеглей алгаш, ооң иштинге турган кызыл болгаш куу оңнуг доозун хевирлиг (порошок) чүүлдерни Чүлдүм хелиңиң чоруй барган уунче чажыптар.

Хенертен, чаңнык дүшкен чүве дег «чыжырт» дээн соонда, караңгылаш дээш, катап чырып кээр.

ШЫЫРАП БАШКЫ. Чаа, ам көрүнер! Чүү тур ында?

ЧОН. Хая!

— Улуг хая-даг тур!

— Оргу хову турган чер хая-даштыг апарып-тыр!

— Ийи мөгенниг чүве-дир моонар!

— Теве-дир моонар, шынап-ла теве, бажын көрүнер даан!

— Өршээ хайыракан, Теве-хая!

Бөдүүн чон-даа, ламалар, дүжүметтер-даа доңгая барып дүжжер.

ШЫЫРАП БАШКЫ. Чаа, ол-дур, шупту көрдүнер! Мен ам могап-шылай бердим! Өгже мени чедиринер! Шай-суксундан белеткенер! *(Турган черинге барып дүжжер.)*

Хуурактар Шыырап башкыны камныы кончуг аргажып кодүрүп алгаш, чоруй баар. Оларның соондан дүжүметтер болгаш ламалар чоруй баар. Чүгле Кенден башкы чон аразынга артып каар.

КЕНДЕН БАШКЫ. Хүндүлүг чон, ол хая-дашты черле таптыг хынап көрээлинер! Ам база карак мегелээр илби бооп чадавас.

Кенден башкы турган улусту эдертип алгаш чоруй баар.

Караңгылаашкын.

ЭПИЛОГ

Теве-Хая чаны. Теве-Хаяны сценаның ханызында аскан пөске (задникке) чуруп каан бооп болур. Ооң чанында Долума, Кенден башкы, Лопсан башкы, Шидиирбей хүндү болгаш бөдүүн чондан каш кижги турар.

КЕНДЕН БАШКЫ. Өршээ, хайыракан, арыг-чаагай Чүлдүм башкы, Теве-лама, силерге ак чемивис чажып, ак-көгүвүстү сөннеп, чалбарып чедип келдивис. Хүлээп ап көрүнер, ыдыктыг Теве-Хая! *(Чалбарбышаан, ыглап турар.)*

ДОЛУМА. «Олар-биле үрелдешне!» деп сенээ чугаалап турдум чон!
Ол-дур сен ам, амыдырап-даа албайн, анаа-ла хорум, даш анарган турар!
Ол-ла хевээр ада-исенниң чанынга чурттан чораан болзунза көрөм! (*Ыглан-сыктан, барып дүжөр деп баар.*)

ЛОПСАН БАШКЫ (*Долуманы черге дүжүрбейн түдүп алгаш*). Ынча дивейн көрүңөр! Оон шын дээш туржуп чорааны халас барбаан, ам бо башкылар-даа, дүжүметтер-даа орталанып, часкан оруун катап тып ап турлар ышкажыл!

ДОЛУМА. Ийе, шын-дыр! Дыңнап тур сен бе? Сээң эгелээн херээн ара дүшпээн, сээң амы-тынын халас барбаан! Ынчалза-даа... ынчалза-даа... (*Катап база ыглай бээр.*)

Хенертен дагдан хорум даштар чулдул баткан ышкаш дааш үнер. Ол даашты дыңнап кааш, оон-моон хой чон чыгып кээр.

ТЕВЕ-ХАЯ (*ырлаар*). Ак чемиңерни,
Ак-көгүңерни хүлээп алдым!
Шын орукту тып,
Чырыкче көрнү бергениңер
Соок даш бодумну,
Шонган херел дег, чылыдыпты!
Ол-ла хевээр ам
Орук часпайн көрүңерем!

Хамык улус доңгая барып дүшкеш, чалбарып-тейлеп турар. Теве-хаяның ырының аяны бир өскерли бээр.

ТЕВЕ-ХАЯ. А бир эвес кажан-на-бир катап база
Арыг чараш сеткилиңер бужартадын,
Бачыт, нүгүл үүлгедир болзуңарза,
Багыңарны базып каар дээш, оттуп кээр мен!
Бачыт, нүгүл үүлгедир болзуңарза,
Багыңарны базып каар дээш, оттуп кээр мен!

Дагын катап нүгүл төрөөн чолуктарга
Даштан бүткен даваннарым хайыра чок!
Хову хадын таалап дыңнаан уйгум үскеш,
Хорум дажым коңгурадыр оттуп кээр мен!
Хову хадын таалап дыңнаан уйгум үскеш,
Хорум дажым коңгурадыр оттуп кээр мен!

Олурган улус тейлевишаан, шала аткаар чылып ап турар. Теве-Хаяның ыры ам бир өскерли бээр.

ТЕВЕ-ХАЯ. Чаяан-чолдуг тыва черим, тыва чонум
Чаагай чырык, буян бүргөн чоруур болзун!
Бурун чуртум, бурун чонум кезээ шагда,
Буступ дүшпес хая-даш дег, быжыг болзун!

*Бо ырыны дыңнааш, олурган улус чоорту ковайып туруп, сыннары чоргаар
кылдыр хөндүрлүп келгеш, залче көрнүп алгаш, ырлаар.*

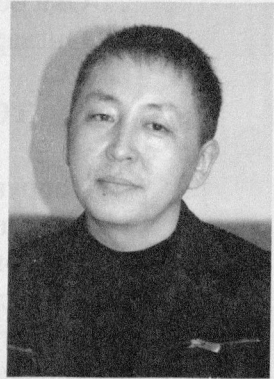
ЧОН. Бурун чуртум, бурун чонум кезээ шагда,
Буступ дүшпес хая-даш дег, быжыг болзун!

ТЕВЕ-ХАЯ. Каптагайга хай-халап-даа дүжүп келзе,
Ханныг-чинниг дайын-чаа-даа болу берзе,
Күжүр чонум сеткил-чүрээ кезээ шагда
Күчү-күштүг, чырык болгаш бедик болзун!

ЧОН. Күжүр чонум сеткил-чүрээ кезээ шагда
Күчү-күштүг, чырык болгаш бедик болзун!

Караңгылаашкын.

КӨЖЕГЕ.

Меңги ООРЖАК

АЖЫГ-СУГ АРЖААНЫ

Сүт дег аккыр булуттарга
Сүүр бажын шугладыпкан,
Сыын, мыйгак огургулаан
Сыннарыңны магададым.

Улуг-биче пөштеринде
Ууттунмас тооруун амзап,
Кашпалдардан Улуг-Хемче
Харап алгаш, чарашсындым.

Элбек дүжүт соондува
Көшкен дииннер сагындырар
Көвей чонун дыштаныр дээш
Элчип-солчуп шуужуп-ла тур.

Келгеш чанган буянныг чон
Кезээ шагда олчаан барбас,
Эмниг-домнуг сууңче катап
Эглип келир чаңчылдыглар.

Аржааныңның сүүзүнү
Алыс ботка төдү сиңип,
Күзел-чүткүл, хей-аъдым
Күштелдирип сорук киирди.

ЧУРУМАЛ

Оорганын эн-не бажы –
Оваадайзыг борбак тейде
Оваа-дошка карарып тур.
Она берген ийи кадак
Оңгаар-дескээр эстеп-ле тур.

ТООРУК САЙЫ

Тоорук сайы бышкыжеге «назы-харлыг»
Топтап көөрге, эгезинде харын элдеп –
Ийи бичии карактары үдүрер.
Ий дадай, чылан-караа үези ол.
Ынчагаштың улус оон-на сесгир хире,
Ынчан анаа дээр эвес дүжүт деп көөр.

Ак-сай чедип, хатка шору давий бээрге,
«Ам-даа элек, эки бышсын, мана» деп каар.
Сарыг-сайлап, сүтсүй бээрге, кижиге ам-на
Салдыкпайн баар, амданныг-ла!
Отка чугун өрттедир сен,
Оон чаагай чем-даа чок дег.

Калдар-сайны кандыг дээрил?!
Каш-ла хонза, кара-сай боор.
Чугу чидип, чийгей бээр.
Шуудап барган үези ол.

СЕТКИЛ СӨНҮ

*«Каш-каш чылда сеткилдерни идээледир
Кайгамчыктыг чогаалдар маа бижиттинген...»*

А.Үөржаа

«Сагыш ышкаш чүве болза...» дижири дег,
Салым-чаян чаңгыс хуузу бар-ла болза,
Чаглыг эъттиң бары-чогу хамаанчокка,
Чаагай дээн чогаалды-даа бижип болур...

Борбак бажым иштинге сөс быжып турда,
Бодалымның быдаазынче амдан кирип,
Тайга черниң согуназы – деннелгемни
Тап-билээлеп, өйүн бодап бызап аар мен.

«Эпитетти холүн эртгир ажыглава,
Э-эх, оглум, дузудан» деп, ачам чагаан.
Аас чогаал эртинези – рецептим ол,
Арыннарын ажыткаштың, номчуп аар мен.

Метафора күжү-биле диригжидип,
Мээн бижээн шүлүүм белең бусталып тур.
Койгун эьди дүлүп тургаш, хайындырдым –
Хонук-даа бол, «сеткилдерни идээлетсин».

* * *

Сенээ бөгүн
ужуражып, дужуп келгеш,
биеэги-ле чаңым-биле
сеткил хандыр чугаалажып,
хөөрежир дээш,

холум сундум.
Харыың чогул.
Чораан бодун
чанымда бо турзунза-даа,
угаан-кудуң өскээр «чанып»,
чочагай чок,
хоозун таалал «оранының»
албатызы болган-дыр сен.

Ээн чуртта
азып-тенип,
тояап чоруур
аза-бук дег,
чоогунга
Ээреңнеп,
шаараңнап,
чугаа эреп
чөгөл төттүм.

Кайда келдим?
Азы
дүжүм ховузунга
сээн-биле дужуп келгеш,
билчип чадап,
ара-соора
дылдажып-даа туру мен бе?
Буруудатпа ...

Уё-човуур, ыы-биле эстип турда,
Чангыс доң бооп, күжүн мөөңнөн бистиң чондан
Чалыы күдер маадырлар төрүттүнгөш,
Саргыланган дайзыннарны чуртувустан
Савааш-биле тоглады шаап, ырбадыпкан.

Диирен өртүн доза туруп, тынын берген
Дидимнерниң хөрээнден от чалбыыштаалгаш,
Амыр-тайбын магадылап, бистиң черде
Амдыгаа дээр Мөңгө от бооп кыппышаан ийин.

Тахир МЕКПЕР-ООЛ

Мекпер-оол Тахир Түлүшович 1969 чылдың декабрь 9-та Улуг-Хем кожжуунуң Эъжим сумузунга төрүттүнген. Авазының эге класстар башкызы болуп, чайжок ажылдап чорааны-биле, ол школаже өөренип кирер үезинге чедир, малчын кырган ада-иезиниң аалынга мал-маган аразынга чайлаг, кыштаг хонаштарга өзүп келген. Чааты ортумак школазынга эге класстан тура 1987 чылда доозаарынга чедир өөрөнгөн. 1988-1990 чылдарда Ыраккы Чөөн чүкке шериг албан-хүлээлгезин күүседип эрттирген. Тудугжу-техник тускай эртемниг. Амгы үеде Тываның тудуг техникумунуң өөрөдилге-бүдүрүлгө даргазы бооп ажылдап чоруур. Өг-бүлелиг, ийи ажы-төлдүг. «Ыры-шүлүк – кижини амытанның сеткилинин хөөнүн көдүрер база ол ышкаш амыдырал-чуртталгада өөрүшкү деп сеткил ханыышкынын оттурар чепсек. Оон чүгле кударалды, таалалды эвес, а янзы-бүрү хевирлер-биле угаан-медерелге дээп чоруур хуулгаазынарны ботка ап, өскелерге дамчыдып берип чоруур бис» деп, Тахир Түлүшович санап чоруур. Ам ооң чогаалдары-биле таныштырылганы эгелээрде, тоолдарын чырыкче үндүрүп, бараалгадып тур бис.

Редакция

ЫШКЫНДЫРТЫНГАН АМЫ АДЫРЫ

Шыян ам, эртенгиниң эртезинде эвес бол, бурунгуң мурнунда база эвес, ындыг болза-даа, ыдыктыг тыва черге, чээрбиги чүс чылдарның эгезинде орус чоннуң уурук-сууруктап кээп, турумчуп чурттап эгелээн шаанда чүве-дир эвеспе.

Ынчаарда ноян-хаан чагыргазы хевээр, а арат чон эрги езу-биле чурттап чораан. Келген орус чон тыва черге ижигип чурттап эгелээш, боттарынын янзы-бүрү билиг-мергежилдеринге тус черниң чурттакчыларынын аразында чамдык сонуургак, дидим кижилерни өөредип эгелээн турган чүвең иргин.

Бир-ле тыва ог-бүлениң чаңгыс оглу чораан. Эр анарган оглунуң келген улустан чаа чүүлдерни эскерип, сонуурган, өөренип, тудуп кылчы берген турарыңга бүдүүлүк ада-ис таарзынмайн турза-даа, хоруп шыдавас чорааннар. Оол-даа келген кижилерден чаа эки чүүлдерни өөренип ап, харын-даа болу оон-даа сайзырадып турган. Ынчалдыр бир-ле катап суугу кылып ажылдап турган черинге бичии када удуп дыштаныптар бодааш, чыдыпкаш, олчаан одунмастай берген кижичүе эвеспенер.

Ада-ие, төрөл чон ажилгыр-кежээ оглунуң хүннү бадыр, даңны атсы одунмастап удаанының ужурун билип алып дээш, Даа кожууннун Дээрлер уктуг хамын хооп эккелгеннер.

Дээрлер уктуг: делгем хөректиг, көк будук-биле будаан Буга ээренниг¹ хам даңны атсы хүрүмнеп² хамнааш, мындыг чүвени чугаалап, допчулап-тыр: «Оглунарнын сүлде-сүнезининге ужураштым, мында чоок-кавыда чүве-дир. Мындыг болганда, ам оон мага-бодун дөрт кончуг эр тудуп алгаш, оон кылып турганы орус суугузунуң дап-дал ортузун көрүп тургаш, Алдыы оран талазындан Үстүү оран талазынче хайыралдыг кара бажын дегзи аарак көдүрзүнерзе, суугу ийи чарлы бээр эвеспе. Шак ында оон ышкындырып чыдып калган амызының адыры бар-дыр. Бо мынчалзыңарза, чүве айылажып, оол деткерлип кээп болур-дур» диген иргин.

Ада-ие, төрөл чон амдыы хамның чугаазын кыдыра көрүп, бүзүревейн, «Канчап ыңдыг болду, оглувустуң хайыралдыг кара бажын суугу-дашка үстүрүп, халаңнадып турбас бис. Бо хамывыс чөнээш, чүве шиглеп албас болган эвеспе» дизи берип, оон сүмезин херекке албайн, Бээзи кожууннун Чер, Суг уктуг, ызыгуур салгаан хамын хооп эккээри-биле шапкынчы ытканнар. Бээзинин Чер, Суг уктуг, ызыгуур салгаан хамы, хүн мээс бажыңга олуруп чорда, келгеш, эрээн-шокар чакпазын³ эзиннелдирип, дүңгүрүнүн даажын даңны атсы соксатпаан. Кажан чер чырып, эртенги хүн хөөрөп чорда, белен эвес эрттирген дүнүнүн түннелин мынчаар допчулаан иргин: «Одунмастаан оглунар эмин эрттир кызымак, сонуургак, чүткүлдүг үрен туруп-тур. Кылып турганы суугузунга ол бүгү күжүн, сагыш-сеткилин, билиг-мергежилин салган турганы билдинди. Ында оон амызының адыры ышкындырып чыдып калган-дыр. Ам оон мага-бодун тудуп алгаш, кылып турганы суугузунуң дап-дал ортузун көрүп тургаш, хайыралдыг кара бажын аңаа дегзи аарак Үстүү оран чүгүнче углатсыңарза, ужур бар-дыр» диген иргин.

Ада-ие ам база дыңнап турары сүмени чүүлдүг дизи берип, ынчаарының кырында турда, «Хамнар аразында харылзаалыг, сүлчээлиг эвеспе, оолдун бажын хей халаңнадып турбас-тыр. Моон чер аразы ырак-даа бол, Моол Сенгил чуртта барып чурттаан Албыс уктуг хамны хоор-дур» деп, бир-ле чоок төрели кижичүе шиитпирлээн.

¹ Буга ээрен – хам кижинин ээрени. Эрткен векте буга ээрени чок хам турбаан.

² Хүрүмнеп – лама база хамнарның тускай ёзулалдары.

³ Эрээн-шокар чакпа – хамның хамнаарда кедер тону.

Чөгелин төдүү турар ада-ие канчаар боор, чөпсүнгөннер. Шапкынчылары, ша-даа четпээнде, аьтганыпканнар. Чүглүг куштар деп, чүгүрүк малдарының чоруу хат-казыргы-ла чораан. Оларның соонда чернин довураа дээрге чедир дээрбектелип турарындан оске, аттыккан деринин ак көвүү, далай чалгыы ышкаш, мөөрөп чыткан иргин.

Ол-ла хүнде, кежээки инек сааны четпээнде, эгиштеп турза-даа, бажын савап турар Элчиген-Доруг малдыг Моол Сеңгилде чурттаан Албыс уктуг хамны шапкынчылар хооп эккелгеннер. Моол Сеңгилден келген Албыс уктуг хам могоп-шылаанын чарбып, мойнун долгап олурбайн, улуг одун ужудуп, удаан оолдуң ужу-бажын тудуп суйбагылааш, ууттунмас чыгыы баар дүңгүрүн улдап-улдап, чоорту оозун оваарткаш: «Хараадаан, хомудаан үнү дынналып турар төл-дүр. Улам чоокшулаары болдунмайн тур. Эй, оолдар, тургулаңар-тудуңар, ынчангаш суугу чанынче болуңар!» дээш, чыткан оолче айтып имнээш, боду баштадыр базып-ла каан.

Ам улус-чон болгаш ада-ие-даа Моол Сеңгил чернин хамының Даа, Бээзи кожууннарның хамнарының чугаалап турганы-биле дөмей угаадып турарын «ужурлуг-дур» дижи берип, оолдуң мага-бодун суугу чанынче эккелгеш, дап-дал ортузун көрүп тургаш, кара бажын аңаа дегзип салып алганнар иргин.

Хам-даа хаайын эдистир тынмышаан, бир-ле чүвени химирени каапкаш: «Мээң медээм-биле оолду Үстүү оран чүгүнче көдүрүп эгелээр силер» дигеш, ам бүгүдеге дыңналып турар кылдыр алганып эгелээн.

«Кудай-дээрим, ээреннерим!
Кулааңарга кыйгым четсин!
Оолдуң тынын оваарыңар,
Ортаа черже бээрлеңер!
Пызыр-пызыр, алас-алас!
Былаашпаңар, чоргулаңар!
Алас-алас, пызыр-пызыр!
Адылагар⁴, бээрлеңер!
Аза-шулбус, четкерлер,
Алыр-ла деп амдашпаңар!
Аалдың өдээн каггаш чоргар!
Ажыг-шүжүг болдурбанар!
Пызыр-пызыр, алас-алас!
Бырашпас деп көгүөңер!
Алас-алас, пызыр-пызыр!
Аштырар деп амдашпаңар!
Кылыым орта дегзиңерзе,
Кызыл кымчым кээргевес.

⁴ Адылагар – болгааныңар.

Аагымга дегзинерзе,
Аргыш, күжүм салганым ол!
Пызыр-пызыр, алас-алас,
Пызыр-пызыр, алас-алас,
Пызыр-пызыр, алас-алас,
Пызыр-пызыр, алас-алас,

Пызыр-пызыр, алас-алас... – деп чоруй, үнү оожур-гап доктаагаш, тейлеп олурган улус чанынга келгеш, – чыткан оолду өрү утлуг оожум көдүрүп эгелеңер» деп, медээлепкен хам иргин.

Улус оолдуң бажын суугуга оваарымчалыы кончуг дегзи аарак көдүрүпкеннер. Ынчан суугу шынап-ла ортузундан чарлы берип, ийи тарай шимчеп чыла берген. А ооң иштинден ак көгө-буга ужуң үнүп келгеш, чыткан оолче углап ужуң орда, хенерген эмгежок хөй шимээн-дааштыг кара кускуннар тыптып кээп, көгө-буганы кыңчыктырбайн, ынаар, хаялар артынче, сывырып алгаш ыңай болганнар.

А оол онгарлып-деткерилбейн барган. Манаан улус оолдуң онгарлып кээрин улуг идегел-биле шыдажып манап турарга-даа, чүве өскерилбээн. Удаан оолдуң улуг карактары-даа ажыттынмаан, уран-шевер холдары-даа ходуш кыннып шимчевээн. Каттырымзап чорааны кадыр хавактыг арнының кежи ивиргей кара апарып, имистелип өшкөш, отта хөөлүг кара пар ыяш ышкаш апар чыткан. Кара чаңгыс ажылгыр-кежээ оглуңуң ковайып туруп кээриниң кандыг-даа барымдаазы чок болуп келгенин ада-ие медресеп кээп, хамга чарбы кылганнар:

– Орта чүве боор бе бо, хам, бисти куруг черге ынандырып турганыңар ол чүве боор бе?

– Сонуургак, кежээ оглуңар суугуну кылып тургаш, амыр-дыжын хамаанчок, сагыш-сеткилин безин аңаа берип, кызып кылып турган төл-дүр. Бо дугайында силерге тыва черинернин Бойдус чаяанныг хамнары кичээндирип турган. Оларның чугаазын херекке ап, дораан шимченген болзунарза, ужур турган-дыр. Ам байдал бергедеп келген чүве туруп-тур. Эрлик-Ловуң хаанның шулбуустары, оолдуң амызының адырын кыңчыктырбайн сывырып алгаш, четтирбейн бардылар, көрдүңер. Амдыы ол чаңгыс ак көгө-буга дээрге оглуңарның амызының адыры ол-дур! – дигеш, хам катап база химиренип алганмышаан, хаялар баарыңдан бээр карак чивеш аразында халааш келген.

Оон келгеш, чыткан оолдуң чаныңдан ыравайн, хүнзедир хүрүмнөп, Чоорат ораныңче⁵ «Амдыы оолдуң амызын адылагар» деп ак сүдүн сержимнөп⁶, дүп чок дээрниң дүндүүн долгуже, дүңгүрүн улдап чоруп турган. Ол ынчап турда, кыска чайгы дүн эрте берип, эртенги хүн херелдери даг артыңдан бакылагылап кээп, чер чыраан.

Оолдуң чаныңдан ыравайн, тура хонган улус эртенги хүн чырыыңга хамны көөрге, ол хаялар уунче көрүп алган, аът шалбадаан кижидег, холуң

⁵ Чоорат ораны (Суурту ораны) – Эрлик оранының бетинде аш пириттер деп азалар ораны.

⁶ Сержимнээр – чажыг чажар.

карбан кылын каап турган. Ынчалза-ла, ол кара хаялар артындан дааш-ла эвес дааш үнгөн соонда, чүнү мурнай чаргырашкан кара кускуннарнын кыпсынчыг үннери дыңналып, оон улай богтары көстүп келгилгээ. Оларнын мурнунда чаңгыс ак көгө-буга бар-ла шаа-биле оолдун чыткан уунче ужун чоруп олурган. Кускуннарнын чидиг дыргактары болгаш шиш хаайларындан частыра каап сылдырадыр ужуп келгеш, чыткан оолдун хөрээнче чара үзүп кадалып кире бээрге, оолдун хөрээ ол-ла дораан бүдүп, экирий берген.

А кускуннар база-ла оолдун хөрээнче шуужуп кирер бодаарга, хам оларнын оруун доза дүңгүрүн дуй тудупкан. Бир көзүлбес күш кускуннарны эрттирбейн барган. Кускуннар шак ол көзүлбес күшке үскеш, дедир тырыкыландыр чаштагылап, ыңай болуп турза-даа, катап база шуужуп кээп-ле турганнар.

Хам тудуп турганы дүңгүрүн салыптарга, оозу ол-ла хевээр агаарга астындыр артып каап, кускуннарнын чүткээн уун моондактап турган. Хам эрээн-шокар чакпазынын хойнундан кызыл сөөскөн сыптыг кымчы ушта соп келгеш, кымчыланмышаан чайып эгелээрге, ооң холунун аайы-биле казыргы тыптып келген. Кажан ооң казыргызы улгадып кээп, чоок-кавыга турган улусту безин ужур таварып турар апаарга, кымчызынын аайы-биле дүндүүштелген казыргыны кускуннарже шывадапкан хам иргин. Казыргы кускуннарны бөле-хаара таварып алгаш, биеэги-ле кара хаялар артынче ынаар дүвүленип чоруй барган.

Аал коданынга хамык чүве оожургап кээп, чүгле кырганнарнын чалбаараан үннери дыңналып каап турган.

Хам-даа оолдун кырында астына берген дүңгүрүн барып ап алгаш, суугу дооразынга салып кааш, мындыг чүвени чугаалап-тыр:

– Силернин оглунар дыка-ла шыдашты. Бо шулбустар ону барык-ла алгаш барган турдулар. Ындыг турбуже, ол дүжүп бербейн турду. Мооң чылдагааны ийи дакпыр-дыр, бирээде, ооң амыдырал-чуртталгаже чүткүлдүү, ийиде, оглунар чаңгыс эвес кижиге туруп-тур.

– Өршээзин-өршээзин! Авыралдыг хамывыс, багай оглурус чоп ам-даа чыдар хевээрил инчеш? Чаңгыс эвес деп кандыг аайлыг апарды, допчулап көрүнерем – деп дүвүрөп айтырганнар.

– Одунмайн чыдарын, ол ам-даа чыдып кээр апаар. Ынчалза-даа мөңгези-биле эвес, удавас деткерлип келир. А чаңгыс эвес кижиге дээрим болза мындыг – ол ийи чоок кижиге амытан-дыр. Олары аңа эң-не эргим. Оглунар оларынын амдызында чаңгызын билир. Билир кижиге дээрге оон эргим ынак кызы, силернин келир үеде кеннинер-дир. Бо дугайын силерге чугаалаваан хевирлиг, ындыг болза-даа, ам билип алдынар... – деп чорда, оолдун иези шыдашпайн үзе кирген.

– Мени, кырган кижини, хилинчектевейн көрүнер. Багай чүрээм чүвенин ужурун билип албайн, ушта халый бер чазып тур.

– Кеннинер болур кыс бар. Бар болурда, иштинде оглунардаг толдуг кижидир. Ынчангаш ийи кижилиг деп тур мен. Дораан эвес-даа бол, аалыңарга адап-сурап чедип келир.

– Күжүр оглумну. А кенним чедип кээрге-даа, чыдар болур болза кончуун аа. Оо, өршээзин, авыралап, аңгартын⁷ көрүнер!

– Мынчаар орайтатпаан турган болзуңарза, дораан деткерлип кээр турган оол-дур ийин. Ам үш дүн-хүннүң үүлезин оранчок эрттир чыдыпкан кижидир, кончуун көрбөс силер бе. Ындыг болза-даа, чугааладым – удавас туруп келир. Удавас дээним, кажан кенниңерниң иштинде төл чырык черни көрүп, төрүттүнүп келгеш, чүвени угаап турар апаарга болур. Ынчан ооң чүрээ адазынче тыртылыл, ала-чайгаар тып алыр. Ам болдунмас, чүгө дээр-ге, оглунарның амызы болуп турган ак коге-буга чежемейиниң-даа ээзинче эглип кире берген болза, ооң мага-бодунда судалы үр чытканындан доңа берген-дир. Бо доңа берген судалды эргизер күш – оглунарның төлүнүң аңаа эргеленген чоргааралы база кенниңерниң ону эриннеринче ошкаашкыны. Мону билип ап, утпаңар! Чүглө мананар! – деп, ужур-чөвүн чугаалааш, эмеленип эгелээн хам туруп-тур. Ада-ие, чыылган чон, чүвениң ужурун билип алза-даа, мындыг чүвени хамдан айтырганнар:

– Оглувусту манаарын манаар-ла ыйнаан бис. А бо хаялар артынче барган кара кускуннар, силер чогуңарда, катап база хөмө таварып келзе, коргунчуг-дур. Ынчан канчаар бис?

– Хаялар артынче сывырып чорудупканым кускуннар дээрге олар Эрлик-Ловуң хаанның ыткан шулбустары-дыр. Олар ам Эрлик-Ловуң хаанга хүлээлгезин күүсетпейн чедө бээрлери ол. А ол килеңнээш, кускуннарын ойладыптар эвеспе. Ынчан хүлээлгезин чедир күүсетпээн кускуннар улчул чоруп бээрлер. Оруунга таварышкан-на чыдар кижидир бүрүзүн тегерип шинчилээрлер. Анаа удаан кижилер хамаанчок, мал сегин безин чандыр көрбөс болурлар. Кажан чыткан секте оолдун амызының адыры чок болурга-ла, хорадаанындан соктап чип кааптып болурлар.

Өске черге бир кижидир төрө аралчыыр⁸ деп барган болза, олар анаа баш бурунгаар чедө берип, четтикпейн манаарлар. А бир эвес манаа келзе, «Оран-Тандым улуг кужу, улуг аксың ыңай кылып, узун кудуруун бээр кыл» деп чалбарыыр силер. Мылчалзыңарза, ажырбас. Ам оглунарны кускуннар болгаш кевин-херекчок чүвелер көрбөс кылдыр караңгы куйга аппарып суп калыңар! – деп, чагып сургааш, Элчиген-Доруг аьдын мунупкаш, Моол Сенгил чуртундува арлы берген Албыс уктуг хам иргин.

Ада-ие, төрөл чон ам канчаар боор, Моол Сенгилде чурттаан Албыс уктуг хамның айтып бергени ханы караңгы куйга оглун чыттырып кааннар.

Үе шөйлүп эртип турза-даа, ада-ие болгаш амырак кыс, шыдамыккайы аажок манап-ла чораанар. Амырак кыска үе-шак ам биеэгизи дег эвес, бил-

⁷ Аңгартыр – мында сегидер дээн уткалыг.

⁸ Төрө аралчыыр – катап төрүттүнер.

диртпейн эртин турган. Чүгө дээрге төрүттүнүн келген төлү ону хүн бүрүдө часкарбышпаан, өөрүшкү-маңнайлыг өзүн олурган. Адазының адын аксындан дүжүрбейн адап-суран, манап чорза-чорза, алды хар чеде берген.

Ава кыс төлүнүн кырган ада-иези-биле сүмөлөшкөш, ханы карангы куйда ачазынга чедип келгеннер. Чаш оглу корга бээр ирги бе деп бодааннар, а оозу коргардан, харын өөрүшкүзү диргелип, чоргааралы, тура-соруу хайнып, одунмайн чыдар-даа болза, адазынга эргеленип, бичии холчугаштары-биле ооң арнын суйбап, хөрээнге бажын салып каап, «ачамайлап» чоргаарланып шаг болуп турган. Ол өйдө чаш төлдүн өөрүшкүзүнүн карак чаштары сыстыгылап кээп, ачазының хөрээнге дамдылап, сиңип кирип турган. Шагда-ла шимчевейн чыткан кижинин арнының кежиниң өнү баштай-ла чырып, чылып келген. Ооң соонда шимчеп, туруп кээрин оралдашса-даа, чадашкан. Оглунун чанынга турган ава кыс, элденсинип корга бээр туржук, амыраанындан ынаа оолду кужактап алгаш, эргеленип эриннеринче ошкапкан. Ынчан харын чыткан кижини карактары ажыдып, ынча үр үе эртпээн-даа чүвө дег, ынаа кысты болгаш чаптанчыг чаш оглун кужактап туруп кээп-тир.

Оглунун канчаар өзүп-доругуп келгенин болгаш авашкыларнын канчаар чурттап чораанындан бээр ол билир болган. Тыныш, тын чок удуп чытса-даа, шупту чүвени көрүп-билип чыткан бооп-тур. Туруп кээр дээш оттуп чадап каанындан бээр чугаалап турган иргин.

Ам чүү боор, оглу биле ынак кызын эдэртип алгаш, төрөөн аалынга чанып кээп, орус чондан шингээдип алганы ажыктыг мергежилдерин ам кочулуг, хоруглуг эвес апарганынга өөрүп, улай сайзырадып, ада-иезинге, төрөл чонунга бараалгап, оюн оя, чигин чире чурттай берип-тир оо!

ХАРТЫГА

I

Кашпалдыг хемнер унунда кадыр хаяларга Хартыга өзүп-доругуп келген-дир эвеспе. Ол уязындан ужуп үнүп, улуг оран-девискээрин сонуурган чоруп турар апаргаш, бир-ле катап шынаада хөлде чиилешкен хөй куулар чоогунга хонуп алган иргин.

Эштип-самнаан кууларнын бирээзи бирээзинден чараштарын магадап, харын-даа оларнын аразынче шуут-ла кирип, кады хөглексээн, ынчалза-даа ырактан бараадап олуруп каан мындыг Хартыга туруп-тур.

Бажында алдын-сарыг чүглери-биле эштеринден ылгалып турар хуулгаазынзыг чараш Кууга ооң карактары доктаап, эр чүрээниң согулларынын бир янзылыг апарып турарын эскерип эгелээн-даа Хартыга эвеспөңөр де. Ол-ла ынчаар таалап, дүвүрөп каап олурда, хүн даглар артынче ажа берип, дүн дүшкен.

«А ол хуулгаазынзыг Куу-биле ужуражып, көржүп көрзе – деп, чүткүлү хайнып турза-даа, – бо-ла бора Хартыганы мени аккыр чараш хуулгаазын Куунун тооп көөрү-даа кайда боорул» деп алаң кайгап, ара соксап каан чүвө-дир.

Ынчалдыр хүннер-дүшөр эртин турган, а Хартыга биеэги хөлгө келген, чүлө сеткили өйдүгүн олурун-олурун, ужуу чана-ла бээр мындыг.

Бир-ле эки хүнде ол хөл чоогунга кезжээлээш, чанын чоруурунун кырында турда, магадаары оор куулар аңаа уткуй бөкнөрлежин алган бо келгеннер де.

«Анаада дистинчип алгаш, дээрниц хиндинге безин четкеш кээрлер ийик, а ам канчап бардылар?» деп элдепсинзе-даа,

– Хуулгаазын чараш куулар, сол-менди бе ыңар? – деп эштеп чугааланып-тыр.

– Тайгадан дастар четкилеп келген, уг-башчокталып чоруп турлар. Сен топтуг-ла болгай сен, үен бар болза, үдеп каап көрөм, кашпагай Хартыга! -- деп, куулар мындыг болганнар.

Ол кезек девискээрлерге хииктелдирип чоруп турар апарган хартыганы көрбээннер чок болгай. Турлаг хонаштарны-даа ол эки билир апарган. Мындыг болганда, өөр кууларны үдеп каар бооп өөрүшкү-биле чөпшээрешкен Хартыга иргин.

Дужуксаза-даа, дидинмейн чорааны Куузунга ынчаар таваржып келген Хартыга чүве-дир. Ужу-кыдыы көзүлбес делгем хөлдүн эрийн дургаар кууларны турлагларынга чедир тус-тузунда үдегилеп каап чораан. Шылап-могаар туржук, эрези хайныгар мындыг.

Хеп-хенертен бир-ле черден олча хайдынып чораан Инек-Сокпа салаа-сайгыдын сарбайтып алган хөме таварып кээп-тир. Хартыганың хан-дамыры чым-сырт кыннып кээп, халдап келген Инек-Сокпаның хаваан орта тепкеш, чидиг дыргактарын ооң эьдинче киир кадагылапкан. Оозу багайтыр алгы-рыпкаш, ойлап чоруптарга, мырынай дидимненип, чугаа-сооду үнүп, сонуур-гаары хуулгаазынмайны соннадыр үдевишаан, хөөрөшкен-даа Хартыга-дыр. Куу ону манап чораанзыг, ооң аайынга кирип, харын-даа бот-боттарынга хамаарылгалыг-даа апарганнар иргин. Ынчалдыр үр-ле үе эргигэн ышкаш болганда, күс дүжүн, куштарның чылыг чурттарже ужуу чоруур өйү келген. Хартыга биле Куунуң чедер черлери ийи аңгы чүкте болганда, олар чарлып чоруур апарганнар. Катап база душчуп келир бооп даңгыраглашкаш, хаарып келген соок өйнүң хараазындан изиг-чылыг чурттарже ийи тарай ужа бергеннер...

II

Часкы хүннүн херелдери чайнап турда, чалыы чүректер чараш бойдустуг делгемнеринге катап база ужуражып келгеннер. Хартыганың өөрүшкү, тура-соруу хайнып, бүгү-ле чүве кайгамчык кылдыр сагындырып, туруг-хаяның кадыр какпаанда уязынче душтуу Кууну эдертипкеш чоруурунун кырында турда, оозунун карактарын Хартыгаже чиге көрбөй, чалданып турары, бир-ле овузунну оштап эгелеп-тир.

Моңу Хартыганың сеткили эскерип кааш, дораан айтырып сонуургаан.

– Хуулгаазынмайым, ам мээң кадыр хаяларымче кады барып, турлаам-биле таныштырар болгай мен. Канчап өөрүшкү чок тур сен?

Өске чернийн хөлдөрингө мөн дыш чок чуртгай чордум. Турумчун алган турган хөлүвүске менээ амыр-дыш бербестер хөй турду. А мен?! Мени энн хуузу-биле бир шилен өскелерден артык хайгаарап эгелээн. Ынчачан чоруй, аравыска ынакшыл чоорту төрүттүнүп келгенин билбейн барган мен. Шиленге сенээ ышкаш ынак эвес мен, ынчалза-даа оон-биле дүвүрээр апарганымны сенээ чугаалап чадап, диттикпейн турдум – дээш, куду көргөш, олуруп алган-даа куу иргин.

Хартыганың тос өклезидоозазы туруп, хорадап турган-даа бол, куунун сөстөрингө бүзүрөвейн, ылавылап айтырып шаг болган.

А кажан ынакшылдын одунун өже бергени ыяк билдине бээрге, ала-чайгаар ындынналып эгелээн-даа Хартыга иргин:

– Хөлде куулар төнгөн эвес,
Хөрээм ыстаар, ол-ла кончуун,
Хөңнүм үнү төнгөн эвес,
Хөмүрерген ол-ла кончуун.

Үнер хүнүм херели дег,
Үем-чергем бар-ла болгай.
Үер сугнуң шапкыны дег,
Үзел-соруум күштүг болгай – деп ырлап чоруй, хөңнүн чазамыктап алгаш, кашпал, хемнер уну кадыр хаяларда уязынче ужуп чанып келген иргин.

III

Хартыга бодунун турлаанга чедип кээрге, айтырыглар оон-моон саарлып-ла эгелээн.

– Онза Кууну моорладың кээр болчук сен, ооң кайыл? – деп, кынчыктырбайн сонуургаарлар-ла хөй болган.

– Ол-даа бүтпээн ийин. Куум өске амытан-биле доңнажы берген-дир – деп, хөрөк-чүрээ ыстап турза-даа, чоргаар харыылап турган Хартыга иргин.

– Богда, орта сен бе, канчап мынчап көрүп эрттирип ап болур боор, чүңде кашпагай амытан ийик сен. Хуулгаазынмайыңны барып хунаап алгаш кел! – деп, кызыдыр негээрлер база бар деңер даан.

Шынап-ла чоонган деп шырбайып тургаш, хуулгаазынзыг Куузун дедир былаап алыры-биле, күжүр Хартыга окталдырып-ла каан.

Ша-даа четпейн, хөлге ужуп келирге, ону өөр куулар уткуп ап, алдын-сарыг чүглерлиг эжиниң аксы-сөзүнүн быжыг эвес болганынга буруузунгаш, аразында ооң чогуң чугаалааннар.

Кайда барган дээрзин Хартыга айтырын сонуургай бээрге, Шиленнин турлаанче чорупкан Куу болуп-тур.

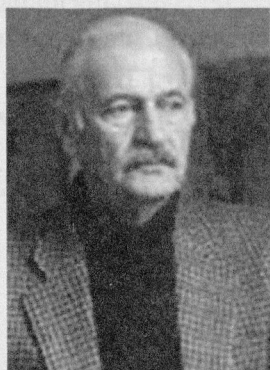
Бо орга Хартыга чежемейнин-даа экер-эрес болза, база катап аймаарай берип, уян сеткилинин ханызындан мындыг одуруглар шуужуп-ла эгелгэн чүвөң иргин:

Чаражынга караам доктаап,
Чалыы чүрээм часканын ай.
Чанынайга кады-ла чорбаан,
Салымымның дошкунун ай.
Шаа келип өскенин боор
Шалбаа Куузун көрбээним кай,
Шалың-хыраа, соок-ла дүшкеш,
Чарылган өйнүң халалыын ай.

Күжүр Хартыганың төөгүзүн тоолдап ыдып ора, бодум хуумда сагыш-сеткилди оожургадып, хире-шаамда мынча диксээр-дир мен:

Ындызы-даа ындыг-ла ыйнаан,
Ыглаар эвес, сыктаар эвес.
Ынакшылдың оду кыппаан,
Ындыг-даа бол, көзү арткан...

А Хартыга күжүр Шилен-биле дүвүрээн Кууну хире-хире бодап-сактып кээп чорза-даа, шаа-биле кайгамчык эки кылдыр амыдырап-чуртгай берген иргин...

Октай Р И Ф А Т

Октай Рифат – Турцияның улуг шүлүкчүлериниң бирээзи. Ооң ады Назым Хикмет, Орхан Вели суг-биле кожа турар. Ооң чогаалдарын «чаа турк поэзияның көрүнчүү» деп санап чоруур. Чаа турк поэзияның таваан тургускан улуг шүлүкчүлерниң бирээзи. 1941 чылда чогаалчы эштери Орхан Вели, Мелих Вели суглар-биле кады чаа турк поэзияның манифестизин үндүрген. «Шүлүк кижиниң угаан-медерелин дүвүредир ужурлуг» деп, Октай Рифат чугаалап чораан, ынчаар бижип-даа чораан.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИН

Мээң тонум, идиктерим,
Хатта эстээн харжыгаштар,
Силерге четтирдим.
Карак чылчырыктаар ак дүмбейде хүн,
Сеңээ четтирдим.
Черде кылаштап чоруурум дээш аас-кежиктиг мен,
Ынчалза-даа хову-шөлдүн кырында дээрге-даа,
Аттарын билбезим сылдыстарга-даа,
Сугга болгаш чалбыышка-даа, силерге өөрүп чор мен.

ХЛЕБ БОЛГАШ СЫЛДЫСТАР

Бичиилеп шымчывышаан,
Хлебти чип каап,
Дүнеки дээрже көрүп ора,
Хандыр боданы бергеш,
Өйлөп-өйлөп
Сылдыстарны, хлеб тогланчылары дег, ажырып ор мен.

ТИИЛЕЛГЕ

Ыяштар бистин талавыста,
Чаьс биле булуттар-даа бис дээш.
Дөрт караа-биле хүн көрүн,
Тиилелгени четтикпейн манап тур.

Кара чангыс медээ келир –
Өөрүшкү далай дег чаттыла бээр.
Сылдыстар шуптузу дойже чалаткан.
Фонарьларның чаңнаашкыны оларга чүү-даа эвес!

«Тиилелге шагы келбээн шаанда,
Кээп дүшсүмзе-даа, ышталбас мен!» деп,
Суугунун хоолайы даңгыраан менээ берди,
«Чазын чечектелбес мен!» деп, сад база аазады.

ХАЛДААШКЫН

Эй, дайзын самолеттар, халданар-ла.
Хензиг-даа кортпас мен.
Мээң саазын корабльдарым,
Чес солдаттарым
Тулчуушкунга бслен турлар.
Үрелип каар болза,
Ачам менээ ам-даа садып бээр.

ЧЕЧЕКТЕР

Сонгамның мурнунда – бажың сады:
Ак-көк өң-биле чугдунган чечектер турар.
Көөрүмге, мээң кыйгымга өң-баазын зонтиктиг
Чечектерниң эң-не кайгамчык чаражы
Изиг-чарны өттүр менче далажып кел чор.
Кымны-даа сагынмайн, кым-даа дугайында
бодавас мен!
Ынчалза-даа боостаамны борбак чүве
катап-катап дуглаптар-дыр.

БАЛКОНДА ХЕРЭЭЖЕН

Херээжен – бүгү боду ак хептиг – балконда.
Дээрлер оон мурнунда мөгөйип тур.
Кызыгаар чок делгемниң чүрээ –
Алдын оваадайын кеткен хүн.

Херээжен бүгү боду ак хептиг – балконда.
Эн-не дээди үлегер дег, чараш чүүл боду.
Ооң эгиннеринден үе саарлып бадып турар.
Өөрүшкү ханылап-ла, дүп чок апар чыдыр.

ОТТУҢ ЧАЙЫНЫНГА

Дүне хеп-хенерген чалбыышка алыскаш,
Бажымдан будумга чедир хып тур мен.

Өөрттен чайлаар аргам чок-тур:
Хоорайда оттуң чалбыраажын өттүр бар чор мен,
Бүгү бодум оттуң чайынында,
Бодум база чалбыышта, чалбыышта.

ХОСТАЛГА ХОЛДАРЛЫГ

1

Аъттарывыс – шупту көвүктүг –
Көжүп калган далайже хап бар чорду.

2

Кушту ужудуушкунче сен сорук кирип турар эвес сен бе,
Хосталганың өөрүшкүзү?

3

Олар шупту чүвени хоруп чорду,
Ошкаашкыннарны болгаш бодалдарны,
Күш-ажылдың камгалалын безин – хоруп чорду.

4

Бяштың чимистерин чыып алган.
Ону улуг өртекке саарып турар.
А күш-ажылдың будуктарын
Үзе тырakash, хирже киир базып каапкан.

5

Хосталга силерни согурартыңтар -- биске ону чугаалап чорду.
Ол частыышкын чажырып чоруур -- биске ону чугаалап чорду.
Чуланы өжүрүп кааптарындан эрткеш,
Хосталганың дугуюнче доора ыяш сунтулар.

Чыдып аарывыска-ла, «Өлүп калыңар!» деп алгырар.
Кыва бээривиске-ле, «Өрттенип калыңар!» дээр.
Хову-шөлдерни миналап каапкан.
Хлеб биле суг – караңгыда.

6

Хосталга холдарлыг:
Ханныг дерни олар чодуп чоруур.
Хосталга карактарлыг:
Даартагы хүнче –
Шупту дең эргелиг хүнче – көрүп турар.

7

Мен клетка мен, сен орааштынып үнер үнүш сен.
Одура шаппаанда, ам-даа орааштынып үн.

8

Хосталгага ынакшаан кижиге –
Мөңгедеге ынакшыыр.
Ындыг идик-хеп элевес.
Ындыг дүш чүден артык шын.

9

Төөгүнүң чиңчилери
Өртемчейниң ажилчын арылары-дыр.
Ажилчын акы-дунма
Делегейивиске хосталганы эккеп берип чоруур,
Ынчангаш удумзураан угаанывыс оттуп чоруур,
Чырык чок дүн дан хаязында
Чырып кээр.

Идегел хосталгаже,
 Аас-кежиктиг даартагы хүнче эжик.
 Келир ойнүн чайыны, өөрүшкү
 Чүректерни сести-сести долуп тур.

Төрээн черин оглу, черле көстүп кел!
 Үр манаанывыс хосталганың хаалгазында будук-тур сен.
 Сээң артында –
 Дээрниң акы-дуңма көгү.

КЕЖЭЭЛЕРДЕ

Кежээлерде шак эн-не шын ажылдаар.
 Шупту куштар удуп оран. Будуктар шимчеш дивес.
 Чиңгир көк көрүнчүкте
 Кудумчуларның өңнери чаартынып турар.
 Мен, ама саазын, аяк шай –
 Шупту чалгаарап ор бис.

СИЛЕРГЕ

Силер-биле кады ыыт чок аштап тур мен.
 Шупту номнарны силер бижип каан эвес силер бе?

Ыяштар силерге дээш ногаарарып турар эвес бе?
 Даштар силер дээш борбак-борбак эвес бе?

Хүн көк ээремге эжинмишаан,
 Силерже-ле чырыын чорудуп турар эвес бе?

ЫЫ

Будуктан чимисти каржы холдар-биле үзе тырткаш,
 Дагалап каан ээжектери-биле таптап каапкан.
 Даглар артында чалбыыш дам-дам кызыл, дам-дам кызыл,
 Сээң чаш чок карактарыңда – ханның чайыны.

Мээн холумну тудун алам, кызыл чечээм, –
Онуп калган сеткилимде оорүшкү курган калды.

ЧАЙГАНЫЫШТА БИЧИИ УРУГ

Чайганыышты чайгавышаан,
Хензиг куштан-даа чиик ужуп тур.
Дээр – ооң оруу.
Буруттар – ооң эштери.

– Тенээн аа, мооң! – деп,
Эрткен улустуң бирээзи чугаалангаш, –
Оюн тып алдың бе?!
Дыка күженме, айыылдыг! – деп алгырды.

Мерген угаанныгларны безин тулдуруптар
Берге чүүлдер эвээш эвес!
Ону чүгле чаштар биле
Ыраажылар билип шыдаар.

ХОЙЛАР

Дагларда одарындан бадып келдилер.
Хандыр боданы бергени – кижилер-ле.
Оът бе, суг бе –
Оларга чүү херээ
Карактарындан билдинмес.
«Чай», «кыш», «оът», «чер» деп сөстөр
Оларның дылында чок.
Оларның алдынып чоруурунда
Ынакшылга дөмей чүве көстүп чоруур,
Ынчалза-даа олар ону илередип шыдавас.

Эдуард МИЖИТ очулдурган

ЧАЯАЛГАНЫҢ ОРУУ-БИЛЕ

(График Чечек Монгуш дугайында очерк)

Сөөлгү үеде республиканың культура амыдыралында чаа болуушкуннар удаа-дараа бооп турары өөрүнчүг. Советтиг чазак-төрениң дүшкенинин соонда кезек чылдар иштинде бистин чурулга уран чүүлүвүстүн хөгжүлдөзү шуут-ла турупкан ышкаш сагындырган. Ынчалза-даа сөөлгү каш чылдар дургузунда Тываның чурукчулар эвилелинин ажил-чорудулгазы көңгүс чаа деңнелче херии базымны кыла берди. Оон херечизи кылдыр тыва чурукчуларның барык-ла чыл санында кылып турары персоналдыг делгелгелерин адап болур. Чурукчуларывыс чүгле республика чергелиг эвес, а зоналдыг болгаш Россия чергелиг делгелгелерге киржиپ чоруп турары билдинип эгелээн. Оон аңгыда тыва чурукчулар боттарының күжү-биле даштыкы чурттарже үнүп, аңаа болуп турар делгелгелерге киржир арганы база тып ап турар.

2013 чылдың май база июнь айларында Тываның шапкынчы ийи чурукчуларының делгелгелери Алдан-Маадыр аттыг национал музейинде ажыттыңган. Май 16-да тывада чаңгыс-ла херээжен график Чечек Монгуштун, июнь 13-те живопись-биле ажилдап чоруур чурукчу Чурук Шойнуң персоналдыг делгелгелери ажыттыңган. Мен ол ийи делгелгелерни көрүп алып аас-кежиктиг болдум. Ынчангаш бо удаада график Монгуш Чечек Кызыл-ооловнаның дугайында кыска очеригим силерге бараалгадыйн, хүндүлүг номчукчу.

ТЫВА ӨГГЕ ЙӨРЭЭЛ

Чечек Кызыл-ооловна Монгуштун чаа персоналдыг делгелгезиниң ады “Тыва өгге йөрээл”. Ук темага чурукчувус “Тыва өгге йөрээл-1”, “Тыва өгге йөрээл-2” деп ийи бөлүк чуруктарны чураан. Делгелгеге келген көрүкчүлөр ылаңгыя ол бөлүк чуруктарның баарыңга үр үеде доктаап турары анаа эвес.

Ынчангаш кандыг-бир чылдагаан-биле делгелтеге кээп шыдавааннарга ол чуруктарның кезик-чамдыызы-биле таныштырарымны оралдажып көрейн.

Тыва өг ишти. Кижиге бажы кизирт... Чалаткан, чалаттырбаан аалчылар кээп-ле, кээп-ле турар. (Сеткүүлдүн 116 дугаар арнында чурук.) Ак-көк кадан, аякта сүдүн холунда туткан тыва идик-хептиг аныак уруг эжик аксында келген чонун эвилең-ээлдек уткуп ап турар, өгнүн барыын талазынче эр хиндиктиг аалчылар чолукшувушаан өскеп, аыш-чем делгээн хүндүткелдиг олуттарын ээлеп ап турар, а кыс хиндиктиглер өгнүн чөөн талазынче эртип, база-ла амырлажып-мендилежип турар. Дөр бажында, эн-не хүндүткелдиг черде, назы-хары улгады берген хевирлиг кижиге ширээ артынга саадап алган, чиң шайын ижип, чигир-боовазын чип, оң талазында олуттап алган хөгжүмчүлөрдүн хөөмей-сыгыт, ыры-шоорун келген аалчылары-биле улуг таалал-биле дыннан орат. Өгнүн херээжен ээзи чаа шайының дээжизин дүндүк өттүр ак-көк дээринче, оон ыдык одунче өргүп, чалбарып олурар. Шупту кижилер каас-коя кылдыр кеттинипкен база үнелиг болгаш ховар диген каасталгалары-биле шиметтинип алгаш чолукшуп турарын көргөш, тыва кижиге дораан-на бо ыдык байырлалывыс Шагаа үези-дир деп дораан-на биле кааптар. Кижилерден аңгыда, өгнүн хаязы-биле 12 чылдарның ээлери болур дириг амытаннар шуужуп турары, Шагаа байырлалы бооп турарын шуут-ла бадыткап турар. Өгдө кижилер эрги чылды үдеп, чаа чылды уткуп, моорлап келген чыл, шак бо хүн дег, өөрүшкү-маннайлыг, каас-коя, чажыг агы дег, арыг-чаагай болзун деп йөрээп турар. Чурук боду кезек-кезек ханы утка синирген символикалардан тургустунган. Өгнүн хаязында 12 дириг амытаннарның шимчээшкини үе-шактың болгаш амыдыралдың эге база төнчү чогуун көргүзүп турар, өгнүн ширтээ – Черни, дүндүк – Мөңгө көк дээрде Хүннү демдеглеп көргүзүп турар. Өгдө олурар кижилернин эвилең-ээлдээ, хөглүг чоруу, Мөңгө көк дээр адаанда амыдырал дайын-чалбак, хай-халап чок шак мындыг амыр-тайбын, аас-кежиктиг болур ужурлуг деп чүүлдү көргүзүп турар...

Чурукче көрүп турарга, чайгаар-ла мээң сактыышкыннарым ада-иемниң чурттап чораан хонаштарынче, туң ак өөнче, авамның чаа эскен чаагай сүттүг шайынче мени чалап, «сээң ук-дөзүң, кавайың мында, ону кажан-даа, каяа-даа утпа» деп турганзыг. Чуруктун композициялыг тургузуу мырыңай шуут онзагай: кара өннүг дөрбелчин иштинде өгнүн төгерик иштин чырык кылдыр чуруп көргүскен, а композицияның дал ортузу – дээрде салдап чоруур хээленген булуттар көстүп турар өгнүн дүндүү ол. Чурукче көргөн көрүкчүнүн кичээнгейи бир-ле дугаар ол дүндүккө баар, чүгле оон соонда ол дүндүк долгандыр чураан детальдарны эскерип эгелээр. Ол база чурукчунун улуг тывыжы. Тыва кижиге дүндүк чүгле арыг агаар эвес, ол Улуг болгаш Биче октаргайны харылзаштырып турар өгнүн ыдык кезээ. Өгдө чурттап чоруур кижиге ол харылзаа кажан-даа үзүлбес. Оон аңгыда тыва өг – октаргай тургузуунун майысы, шуут тодаргайы-биле октаргай мандалазы дизе, хөөредиг болбас. Ынчангаш дүндүк – Хүн деп сылдыстың ыдык

демдээ. Ынаалар - хүннүн херелдери. Өг октаргай ышкаш база 10 чүктүгү: Эр (барыын), кыс (чөөн) талаларлыг дээш өг дугайында оон-даа ыңай ханы сайгарылганы кылып болур. Чурукта автор өгнүн ортузунга ожук чурувайн, дээрни чуруп көргүскен-даа болза, чурукта аалдың херээжен ээзи чеминиң дээжизин одунче өргүн орары шуут-ла илден көстүп турар. Ону көрүкчү шак ыңчаар билип хүлээп ап турар...

Тайылбырлап дооскан чуруумнун ады “Шагаа байырлалы”. Ук чурук “Тыва өгге йөрээл-1” деп бөлүк 5 чуруктуң бирээзи. Ол чурук өске дөрт чуруктуң дал ортузунда туруп турары-биле композициянын чугула кезээн – оон өзээн тургузуп турар. Чуруктарнын ниити туружун көөрге, база дыка ханы уткалыг. Өгнү долгандыр турар 4 чурук 4 чүктү көргүзүп турар. Чөөн чүкте чуруктуң ады “Амыдырал хүртүзү. Час”. Ол чурукта аъттыг элээди оолду долгандыр мал-маган чаш төлүн эдертипкен, самнаан-даа дег шимчээшкинде турар кылдыр көргүскен. Ол чуруктуң символиктиг демдээ – амыдыралдың эгези база оон төнчү чогу. Бо чурукта база бир онзагай чүүл – тыва чоннун мал-маганынын чурттап турар девискээрлерин база көргүскен: чавыс хову-шынааларда – теве, бедик тайга-сыннарда – иви, сарлык дээш о.ө. Мурнуу чүкте чуруктуң ады “Будданын ыдык ыяжы. Чай” Ол Тывага делегей шажыны буддизм мурнуу чүктен келгенин херечилеп көргүзүп турар. Буддизмниң уран чурулгазынын тускай дүрүмү ёзугаар бурган хүрээлелиниң ыяжын (тиб. Цог-шин) чуруурда, бурганның азы лама башкының хүрээлели кылдыр бурганнарны чок болза ыдык башкыларны чуруп көргүзөр. А Чечек Кызыл-ооловна бо чуруунда бодунуу-биле бир өске, Бурган башкы Будданы долгандыр бөдүүн арат чон олуар кылдыр чурааны онзагай. Барыын чүкте “Амыдырал хүртүзү. Күс” деп чурук. Ол чуруктуң бир онзагай талазы – Тываның девискээринде бар аң-меңниң чурттап турар девискээрлеринден тура көргүскен. Мурнуу чүкте чээрэннер, сонгу чүкте сыын, мыйгак дээш о.ө. Аннарны чуруурда, эрте бурунгу скифтерниң аң чуруур стилин ажыглааны база онзагай. Оон аңгыда өгнүн барыын талазы эр хиндиктиг кижиниң талазы боорга, аңнаашкын сценазын ол чүкке чураан. Сонгу чүкте амыдыралдың мөңгө одун камгалап орар хам башкыны чуруп көргүскен. Ол чуруктуң ады “Хам ыяш. Кыш”. Хам ыяштың будуктарынга ээрэннер чаларап келген, алганып орар хамга дузалап, амыдыралдың мөңгө одун камгалажып берип турар. Чурукчу ай биле хүннү чуруурда, база бир янзы кылдыр көргүскен: хүн – алдын-сарыг өннүг ээргийиш, ай – үш-булун ээргийиш. Те-чунманы чуруурда, эрте бурунгу хая чурумалынын (петроглифтер) стилин ажыглааны база онзагай...

ЭГЕ БАЗЫМНАР, ЭЛДЕП УЖУРАЛДАР

Чечек Кызыл-ооловнаның боду-биле чугаалажып, оон чогаадыкчы ажыл-ижи-биле чоок таныжып алыр сорулгалыг, кабинетимче чалаарымга, ол күзелдии-биле аалдап кээп, меңээ бодунун дугайында делгеренгейи-биле чугаалап таныштырды.

Ол Барыын-Хемчик кожуунуң Эрги-Барлыкка 1968 чылда башкы өг-бүлеге төрүттүнген. Ооң ачазы Монгуш Кызыл-оол Сүктерович физика-математика башкызы, авазы Тинаида Аковна эге класстар башкызы. Сөөлүндө барып Кызыл-оол Сүктерович «Улус өөрөдилгезиниң тергиини» деп хөрөк демдээниң эдилекчизи апаар, а авазы Тинаида Аковна «Россияның алдарлыг башкызы» деп бедик атка төлептиг болур.

Чечек төрүттүнген соонда, олар Эрги-Барлыкка үр чурттавааннар. Ажыл-агыйының аайы-биле ооң ада-иези Улуг-Хем кожуунче көшкен. Бичии Чечек эрги Чаа-Хөлге 1975 чылда эге класстың эргинин ажа базып, школачы апарган. Ооң бир дугаар башкызы бодунуң авазы Тинаида Аковна болган. Авазы бажыңыңа-даа анаа орбас, бо-ла кыдырааштар хынаан, кичээлдер планнарын тургускан, янзы-бүрү өңнер-биле көргүзүг материалдарын боду-ла чуруп, бижип ораар. Авазының ол көргүзүг материалдарын бичии Чечек дыка сонуургаар турган болгаш, ындыг сонуургалының тевиинден-не боор, ол чурулгаже чайгаар-ла тыртылып эгелээн. Ынчан Чечек бодунуң дагааларын, Шарик деп ыдын, инээн чуруп эгелээн. Шак ынчаар бодунуң үлегери-биле Чечектиң авазы уруунга уран чурулгаже орукту ажыдып берген дизе, хөөредиг болбас. Ооң ол чаяалгазының оруу солун болгаш бир-ле тывызык.

Чечек 3 класска турда, ооң амыдыралыңа база бир солун болуушкун болган.

– Бир хүн суурувустуң ном садар үгек садыыңа кире бергеш, бот-боттарыңа чыпшыр-чыпшыр салгылаан хөй номнар аразында картында аъттыг маадыр чураан “Каңгывай-Мерген” деп номну көрүпкеш, ооң каасталгазының хуулгаазыныңа шуут-ла шындаладыпкан мен. Бедик прилавоктуң артындан будум бажыңа бедиктени-бедиктени, ол номче кайгап-ла турган мен. Оон, кинолаар дээш шыгжап чорааным көпеектеримни-даа харамнанмайн, ол номну садып алган мен. Чаңгысты эвес, а үштү – деп Чечек чашкы үезинде болган бир ужуралын сактып, каттырып ораар.

Бажыңыңа халып келгеш көөрге, садып алган ному дыка онзагай каасталгалыг болган. Номнуң иштинде чураан чуруктар бичии Чечектиң сагыш-сеткилин доюлдуруп, ол тоолду номчуурунче ону чайгаар-ла чалай берген. Ук тоолду сураглыг тыва чурукчу, график Макаар Чамбалович Монгуш каастап чураан болган. Ынчан Чечек ол улуг чурукчу-биле бир катап ужуражы бээрин кайын билир боор. Ынчалза-даа шак ынчаар чуруттунуп өөренип алган болза деп күзел ооң сагыш-сеткилинге ынчан төрүттүнүп келгени чугаажок.

**Чечек авазы-биле.
Тожу, 1969 ч.**

1979 чылда Чечектин ада-иези эрги Чаа-Хөл суг дүвүнче кирер деп баарга, Кызылче көшкен. “Кызылга ачавыс профтехөөредилге черлеринин инспектору бооп ажылдай берген киж. Владимир Ильич Ленинниң ачазы ышкаш” дигеш, ол үени сактып, Чечек Кызыл-ооловна база-ла хөглүү аажок каттырып орап.

Пионержи Чечек.
Чурулга школазынга
өөренип турган үези

Кызылга көжүп келгенинин соон дарый дораан-на бичии Чечекке база ооң акызынга кандыг бөлгүмче кирип алырыл деп айтырыг тургустунуп келген. Чечектин акызы Орлан уругларның чурулга школазынче бижиттирип алган, а Чечек авазы-биле элээн черлерни кезип шилилге кылганнар. “Радуга” деп танцы бөлгүмүнге, оон музыка школазынга-даа барганнар. Олар шилилге кылып чоруп турар үеде, Чечектин акызы шыдыраа клувунче чоруптарга, Чечек акызының орнунга чурулга школазынга өөрени берген. Шак ынчаар келир үениң чурукчузу бодунуң салым-чолунуң база бир төөгүлүг базымын кылган.

Чурулга школазын чүгле бештерлиг дооскан. Доостурган башкызы амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада Вера Никтична Теодорадзе. Башкызы Чечекке школаны дооскаш, уран чүүл училищезинче ыяап-ла дужаап кирерин сүмелеп турган. Чечек чурулга школазынга өөренип турда, башкызы ооң чураан чуруктарын көрүп ора, бо-ла: “Сен алдарлыг чурукчу болур сен” деп мактап, сорук киирер турган. Улуг дуржулгалыг башкының өөреникчизинге ындыг хамаарылгазы үре түннелдиг бооп турганы чугаажок. Чурулга школазының өөреникчизи Монгуш Чечек бодунуң чураан чуруктарын Тыва АССР-ниң салым-чаяанныг чаштарының мурнундан Москвага база Сибирь регионунга болуп турган делгелгелерге кириштирген. Оон школазының адын камгалап Кызылга болуп турган делгелгеге база киришкен. Делгелгелерден ооң чураан ажылдары шаңнал-макталдыг ээп кээр турган. Ниити школаның 7-ги клазынга өөренип тургаш, Чечек доозупкандаа болза, дөмей-ле чурулга школазынга барып, башкыларындан арга-сүмеап, улаштыр өөредилгезин уламчылап турган. 1984 чылда Чечек Кызылдың №2 школазының 8-ки клазын дооскаш, Кызылдың уран чүүл училищезинин чуруп каастаар салбырынче шылгалдаларны чедишшинниг эртип, өөренип кирип алган.

1988 чылда Кызылдың уран чүүл училищезин дооскан аныяк специалист Монгуш Чечек Кызылдың Н.К. Крупская аттыг хоорайның каттышкан библиотекалар төвүнге каастакчы чурукчу кылдыр күш-ажылчы намдарын эгелээн. 1990 чылга чедир тура-соруктуг, уран-шевер аныяк чурукчу ол библиотеканың 13 салбырын дөгerezин чаартып дерип каастаан. Ооң соонда 1990 чылда Красноярск хоорайның күрүнениң уран чурулга

институдунуц графика салбырынче өөренип кирген. Аныяк чурукчу шак ынчаар чаяалгазының база бир бурунгаар базымын кылган. Ооң-биле чергелештир база бир тускай демдек ышкаш солун ужуражылга чурукчувусту мапап турган. Чечек чурулга институтунче кирип алганының соонда, оон ачазы Кызыл-оол Сүктерович бодунуц чаңгыс чер чурттуу чурукчу эжи Монгуш Макар Чамбаловичиниң бажыңынга уруун аппарып таныштырган. Ачашкыларның келген чери чурукчунун мастерскаязы болган. Чечек 3 класска өөренип тургаш, садып алганы “Каңгывай-Мерген” деп тоол номун каастап чураан чурукчу акызы-биле шак ынчаар ол танышкан. Улуг чурукчу-биле таныжып алганынга Чечек аажок өөрүп, мастерскаяда бар чуруктарны көрүп ора, ында чуруктар парлаар офорт станогу турарын эскерген...

АК-САЛ БИЛЕ КАРА-САЛ

Мурнумда шилип алганым үш чурук. Бирги чурукта болуушкун хүннээректээн аяс хүнде хевис дег ногаан шыкта бооп турар. Хүндүткелдиг дүжүлгезинге чаларап саадап алган Маадыр төрээн чуртунче шаап халдаан дайзыннарын тиилеп басканынга тураскаадып ара-албатызын чыып алган улуг найыр-дой эрттирип турар. (Сеткүүлдүң картының 1-ги арнында чурук.) Маадырның ийи талазында улуг эрге-дужаалдыг беглер, сүлде-туктар адаанда шөлээн олулар. Чуруктуң мурнуку планында хөй чон чыгып келген, хүреш көрүп олулар. Мөгелерниң кежегелери агаарга киискип турарын бодаарга, олар ачыр-дачыр тутчуп, кончуг изиглени берген үезинде ышкаш. Шак ындыг шимчээшкин чуруктуң мурнуку планында турза-даа, ооң кол болуушкуну хүрежип турар кижилерниң ындында, ширээ баарында, болуп турар. Херек кырында кижиниң караанга чоок турар чүүлдер улуг көстүр, а ырак чүүлдер бичии көстүр болгай. А бо чурукта сыр дедир – бетинде чүүлдер бичии, а ырак чүүлдер улуг. Чурук чуруурда мындыг органы ажыглаан болза, ону дедир шугумнуг перспектива дээр. Бо органың онзагай чүүлү – чуруктуң бүгү-ле шугум шыйыгларының кол өзээ, ооң төвү көрүп турар кижиниң иштинде ышкаш болур. Чурук боду ону көрүп турар кижиниң бодундан бодарап үнүп келген дег болур. Шак ындыг дедир шугумнуг перспективаны византияның, эрте бурунгу русьтуң база бистин буддизм шажынынын бурган чуруктарын чуруурунга шагдан бээр ажыглап келген болгаш, ам-даа ажыглап турар. Ам катап чуруувусче эеп кээли. Маадырның оң холунуң адаанда ширээ баарында бажы-даа, салы-даа агарып калган, хөйнү көргөн мерген карактарлыг, чазык-чаагай, буянныг шырай-арынныг Ак-Сал ирейге баштаткан кижилер Маадырга хүндүткелин илередип, сүүзүннүг хымыс-сүттү база белек-селээн өргүп бараалгап турар. А Маадырның солагай холунуң адаанда ширээ баарында калчан баштыг Кара-Сал ашак кижилер артынче шала чаштына аарак туруп алган, оптуг, кажар сыпыгыр карактарын шиер чыгыгы бүдүү катгырып турар. Ооң ийи холдары куруг, мырай оларын ченнеринче чажырып алган турар. Кара-Сал ашакка азыг-дизи шаарарган диирен чыпшыр туруп алган, Кара-Салды бир-ле бузуттуг херекче ыдалап, деткип турар. Кизи бүрүзү Маадырга ол хире хүндүткелин илередип турда,

чүгө Кара-Сал хол куруг келгенил деп айтырыг чайгаар тургустунуу кээр. Эки коор болза, хамык чүве билдине бээр - Кара-Сал куруг келбээн, ол эккелген өргүлүн Маадырга кымны мурнай сөннөпкөн. Маадыр ооң берген соңун четтирер бе, четтирбес бе деп канчаар айын тыншайн олулары карактарындан иле көстүп турар.

Ийги болуушкунда демги тайбың болгаш аяс көк дээр чок, ында кара-кара куштар имилеме, (Сеткүүлдүн картынын 4-кү арнында чурук.) Маадырның мага-боду киленниң чалбыыжыңга бүргеткен, боду туруп алган, карактары коргунчуу аажок, арын-бажы хан кызыл, бажының дүгү агбай-тыр туруп келген, оң холунда селеме аннып алган, солагай холунда серээ туткан, Маадырның ийи кыдыында азыг-диштери шаарарган араатаннар туткулашкан турар. Маадырның чанынга турган ара-албатызы чок, чүгө диге килеңнээнинден ол чонун безин көрбейн турар. Ооң баарында демгиле Ак-Сал биле Кара-Сал иелээн турар. Кара-Сал ашак демги-ле дииренин эдертипкен амырап, Маадырны багай аажылалче ыдалап, каттырып турар, чүглө Ак-Сал ирей холун көдүрүп алган, Маадырны оожургадып, мерген угаанныг чагыг сөстөрүн сөглөп турар. Бирги чурукка деңнээрге, мында Ак-Салдың бажы бурганнарның чырыы-биле херелденип турар. Ынчангаш ол ыдык, арыг-чаагай сеткилдиг буянның кижиги кылдыр көстүп турар.

Үшкү чурукта болуушкун катап-ла амыр-тайбың байдалче кирип кээр. (Сеткүүлдүн 115-ки арынында бирги чурук.) Дээрде хоюг ак булуттар оожуум көшкөн, ай, хүннүн херелдери тамчык чыргалдыг черже саарлып турар. Маадыр бадмаа дүжүлгеге саадапкан, солагай холунга чечек туткан, а шагжаа¹ туткан оң холундан куштар бодарап ужуп үнүп турар, Маадырның оран-чуртун чечек-чимис бүргээн, ооң баарыңга аныяк-өскөннөр аян туткан турар. Маадыр алдар-аттың хайлыг тевиинге алзып, Кара-Сал ашактын оо-хоранын ижер часкаш, буянның Ак-Сал ирейниң мерген сөстөрүн дыннааш, угаан кирип, ак таланы шилип алганы-биле ак биле караның мөңгө демиселиниң чөптүг төнчүзүн шак ынчаар автор шүлүглелдин төнчү кезээн чуруп көргүскөн. Чуруктарны көрүп оргаш, шүлүглелди номчуп орарга, шүлүглелдин болуушкуннарын чурукчу олчаан көргүзүп шыдааны чурукчунуң улуг чедишкени болуру чугаажок. Аңаа бадыткал кылдыр ук чуруктарның дөзү Тываның улустуң чогаалчызы Александр Александрович Даржайның “Мерген угаанныг Ак-Сал ирей” деп шүлүглелинден одуруглары номчуп көрээли:

...Саарыгланып шуралыктаан аржаан суглар
Ой-чүк санай хаялардан агып үнген.
Онза чараш чүзүн чечек, алма чимис
Сагланайнып, эрик дургаар айыраңнаан.
Оранының мөңгө каазын чарашсынып,
Оолдар-кыстар аян-ырын бадырыпкан.

¹ Шагжаа (тиб. Чаг-гья) – холдуң ыдык демдээ. Бурганнар шагжаа туткан олулар. Шагжаа бүрүзү гускай уткалыг болур.

ШЫЛГАРАҢГАЙ ДИПЛОМ АЖЫЛЫ

Танышканывыс ол үш чурук Монгуш Чечек Красноярскиниң уран чурулга институтун доозуп тургаш, чурааны диплом ажылы бооп турар. А. А. Даржайның “Мерген угаанныг Ак-Сал ирей” деп шүлүглелиниң сюжеттеринге пластикке оюп тургаш, нарын парлалганың гравюразынга хамааржыр клишелерни белеткеп кылгаш, 8 чурукту ол парлаан. Аңгы-аңгы өңнөр негетинип турар черлерин автор бийир-биле чедир өннөп тургаш, дыка нарын ажылды кылган. Диплом ажылынга баштай база-ла А. А. Даржайның “Игил ызы” деп шүлүглелин шилип алган турган, ынчалза-даа элээн үе эрткенде, “Мерген угаанныг Ак-Сал ирейге” шилилгезин доктааткан. Диплом ажылын кылып эгелээр бетинде, буддизмниң уран чурулгазының тускай дүрүмнерин, аргаларын өөренир ужурга таварышкан. Ылангыя төвүт, моол уран чурулгаже эң улуг кичээнгейни салган. Шак ындыг бот-өөредилгениң ачызында үстүндө танышканывыс кайгамчык чуруктар төрүттүнгөн.

Диплом ажылын чурукчуvus 5 демдекке камгалааш, “Шылгараңгай диплом ажылы” дээш доозукчуларга тыпсып турар Красноярскиниң күрүнениң уран чурулга институтунун профессору, Россияның чурулга академиязының вице-президенти Юрий Павлович Ишхановтуң премиязын база чаалап алган. Оон-биле чергелештир кандыг-даа шылгалдалар чокка чурулга академиязынга өөренир эргени база Монгуш Чечекке тывыскан.

Шак ынчаар салым-чаяанныг чурукчуvus чогаадыкчы амыдыралының база бир улуг базымын кылгаш, 2002 чылда чурулга академиязының дипломун холунга база алган.

– Институттуң 3 дугаар курузундан эгелээш, Герман Суфадинович Паштов башкының өөреникчизи апарган мен. Ону мен амыдыралымга база бир чаа үе-чаданың эгези кылдыр санап чоруур мен. Чүге дизе башкым менээ графиканың янзы-бүрү чажыттарын айтып берип, ол эртемниң улуг далайынче мени эжиндирип кирип, мээң чогаалдыкчы оруумнун өскелерден аңгыланып турар онзагай угланышышкынын айтып, мээң салым-чолумга ол бодунун улуг үлүг-хуузун киирген. Башкымның ачызында бөгүн мен Сибирьниң ксилографтар студиязының кежигүнү мен. Герман Суфадиновичиниң өөреникчизи бооп чоруурум менээ улуг чоргаарал. Мен ам-даа башкым-биле харылзажып, башкымдан өртээ турбас арга-сүмелерни ап турар мен. Ынчангаш башкымга өөрүп четтиргеним илередип, узун назынны, быжыг кадыкшылды хүн бүрүдө күзөп чалбарып чоруур мен.

ЧУРУКЧУНУҢ МАСТЕРСКАЯЗЫ. ТӨӨГҮЛҮГ СТАНОК

Бистиң ужуражылгавыс мээң кабинетимге эгелээш, Чечек Кызыл-ооловнаның мастерскаязынга уламчылаан. Шыны-биле чугаалаар болза, бодум графика чуруп турар чурукчу кижиниң мастерскаязынга черле кирип чорбаан болгаш, сонуургап турганым аажок чүве. Мастерскаяда эң-не тускай черни офорт станогу ээлеп турар. Ол станокту ажылдадыр бетинде, тускай клише белеткээр. Өскээр чугаалаарга, тускай таңма-дыр ийин. Ол клишени

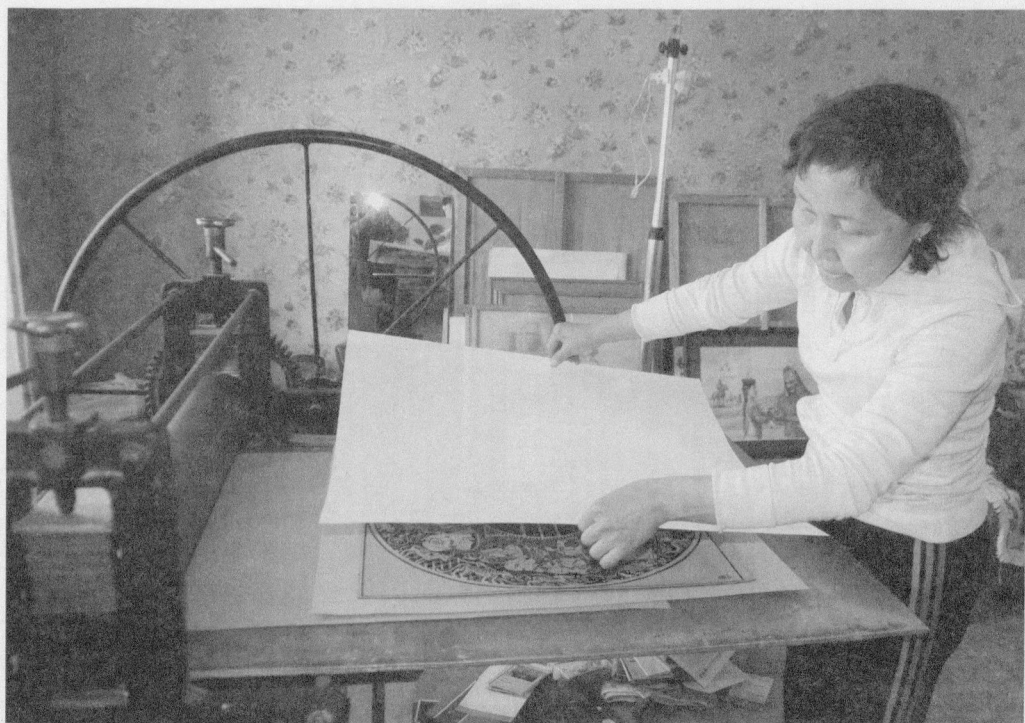
ыяшка бе, чок болза линолеумга, азы болза демир пластинага, чок-ла болза пластикке оюн белеткээр. Ыяшка кылган клишени – ксилография, линолеумга ажылды – линогравюра, демир пластинага кылган ажылды – офорт, а амгы үениң материалы пластикке ажылды – пластикте гравюра дээр. Оларның аразында ксилография эң-не бурунгу кылдыр санаттынар. Кыдатта эң баштайгы парлалга кылыр ыяш таңмалар VI-гы векте-ле турган деп төөгүчүлөр санап турар. Амгы үеде Британиянын күрүне библиотеказында кадагалаттынып чыдар Доржу-Чотпа судурунун ыяшта клишези IX-ку векте кылган кыдат гравюра бооп турар. Тывага судурларны база шак ындыг технологияны ажыглап парлап турган.

Чечек Кызыл-ооловна боду канчаар ажылдап турарын меңээ күзелдиди-биле тайылбырлаарга, улуг сонуургал-биле көрүп таныштым. Баш удур белеткеп алган турганы бир клишеге кара булукту чаап-чаап, станоктуң шимчеп турар столунуң кырынга клишени салгаш, оон кырынга саазынны кезип салгаш, станоктуң улуг демир дугуюн далаш чок долгаарга, белеткей салыпкан турган саазын биле клише станоктуң бир талазынче узун валдар аразы-биле өде халып эрте берди. Оон саазынывысты көдүрүп көөрүвүске, кайгамчык нарын чурук чуруттуна берген болду. Шак ынчаар бир чурукту каш-даа катап көвүдедип болур. Чечек Кызыл-ооловна гравировка техниказынын (ксилография, офорт, линогравюра дээш о.ө.) кайызы-даа-биле дески ажылдап шыдаар, оон ангыда карандаш, акварель-биле база ажылдап, тыва, орус база даштыкы литератураның сураглыг чогаалчыларынын чогаалдарынга графиктиг ажылдарны кылып турар дээрзин оон ажылдары-биле таныжып ора, билип алдым.

«Ам эн солун чүве – бо станок Макаар Чамбалович Монгуштун станогудур. Меңээ ону ол улуг чурукчувустун өөнүң ишти берген» деп, Чечек Кызыл-ооловна улуг чоргаарал-биле чугаалады.

Чечек Кызыл-ооловнаның чогаадыкчы ажыл-ижинин оруу дээрге-ле, сураглыг тыва графиктер Салчак Иван Чамзоевич, Саая Сарыг-оол Шожут-оолович, Торлук Гавриил Лопсанович, Монгуш Макаар Чамбалович, Чооду Мартый-оол Чыргалович сугларның эгелеп кааны буянныг ажыл-үүлезинин уланчызы-дыр.

Чечек Кызыл-ооловна 2003 чылда эрги турган Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге баштайгы персоналдыг делгелгезин эрттирген. Ам бо 2013 чылда бодунун 2 дугаар персоналдыг делгелгезин ол-ла Алдан-Маадыр аттыг национал музейинин чаа улуг өргээзинге бодунун 45 харлаан юбилейинге база педагогиктиг ажылынын 10 чыл болганынга тураскаадып эрттирип турар. Бо делгелгелерден ангыда, Чечек Кызыл-ооловна Бүгү-делегей база Россия чергелиг, база регионалдыг делгелгелерге үргүлчү удаа-дараа киржип келген. Оон чураан чуруктары Кызылдын, Красноярскинин, Дивногорскинин база Новосибирскинин музейлеринде кадагалаттынып турар. Оон ангыда чурукчувустун элээн хөй ажылдарын Американын, Моолдун, Кыдаттын, Казахстаннын, Хакасиянын, Бурятиянын база Тыванын хууда коллекционерлери садып алган, эдилеп чорууру чоргааранчыг. Чурукчувустун ажылдарын искусствоведтер тыва ёзу-чанчылар,

Сураглыг график Монгуш М.Ч.-ниң офорт станогу ам-даа ажылдавышаан

тыва уран чүүл база тыва литература-биле быжыг харылзаалыг болгаш, бир тускай национал колориттиг деп үнелеп турар. Шак ындыг бедик шынарлыг, ханы уткалыг чуруктарны чуруптары ындыг-ла белен эвес. Оларны чуруур бетин, Чечек Кызыл-ооловна ханы шинчилелдиг ажылды кылып чоруткан. Ол тыва чаңчылдарны өөренип, оларның эдилекчилери-биле харылзажып, тыва этнограф-эртемден, Делегейниң дириг эртинези, Тываның улустуң чогаалчызы Монгуш Борахович Кенин-Лопсан-биле ужуражып, ооң хөй санныг эртем ажылдарын өөренип көргөн.

Шак ынчаар амгы үеде алдар-ады хөйге билдингир апарган график, А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжиниң чурулга салбырының башкызы, Россияның чурукчулар эвилелиниң кезигүну Чечек Монгуш бодунуң тывызык чаяалгазының тускай оруун уламчылап, келир өйже херии базымнарын кылып, бистиң аравыста амыдырап-чурттап чоруур. Ол амгы үеде Красноярскиниң уран чурулга институтунуң аспирантызы, тыва өгнүң угулза каасталгазын шинчилеп, ол ажылга эртем-шинчилел ажылын кылып турар. Ук ажылды кылырда, Чечек Кызыл-ооловна тыва аал бүрүзүнүң өглеринге кирген дизе, хөөредиг болбас. Оон аңгыда тыва база моол угулзаларның ылгалын шинчилээри-биле 2009 чылда ол Өвүрдөн Улан-Батор хоорайга чедир тыва, моол аалдарны кезип тускай аян-чорукту кылган. 2010 чылда араб күрүне Туниске чедип, ол чоннуң угулзалары-биле база танышкан. Чурукчувустуң келир үеде планнап алган ажылдары хөй. Ооң эн кол сорул-

График Чечек Монгуштуң каастаан номнары

газы – уран чүүл эртеминге кандидат атты камгалап алыры база бичии чаш чораан үезинде таварышканы “Каңгывай-Мерген” деп тоолга Монгуш Маркар Чамбаловичиниң чураан чуруктары дег тыва тоолдарны аныяк-өскенге чуруп бээрин күзеп чоруур.

Чечек Кызыл-ооловна 2 оолдун, 1 кыстың энерелдиг иези. Улуг оглу Мөңгө Новосибирскиниң күрүне университетиниң 4-кү курузунун сургуулу, келир үениң маркетингологу. Ийи дугаар оглу Эртине – Красноярскиниң космос институтунун информастыг-техниктиг салбырының сургуулу. Хеймер кызы Азияна 5 харлыг. Ол авазы дег чуруурунга ынак болгаш, келир үеде ат-сураглыг чурукчу болу бээринге идегелди авазынга берип турар. Ынчалза-даа ол боду ыраажы болурун күзеп турар.

Ам чурукчувусту келир үеде та кандыг-кандыг солун ужуралдар манап турарын баш удур чугаалаары болдунмас. Ынчалза-даа Чечек Кызыл-ооловна бодунун кызымаккай чогаадыкчы ажил-ижи-биле бисти ам-даа хөй чылдарда өөртүп, өлүм чок чаа-чаа ажилдарын биске ам-даа сөңнээр дээрзинге бисте кандыг-даа чигзиниг чок. Бистин чурукчувус бодунун бо бүгү чедишкиннерин дүн-хүн чок кылып чоруур чогаадыкчы ажил-ижи-биле чедип ап, аныяк-өскенге улуг үлегер-чижээн көргүзүп турар. Ынчангаштың Чечек Кызыл-ооловнага узун назынны, быжыг кадыкшылды, чогаадыкчы чедишкиннерни сеткиливис ханызындан күзеп каалы.

Роман ЛУДУП

Мария КҮЖҮГЕТ,
Алена МОНГУШ

А. А. ДАРЖАЙНЫҢ ТООЖУЛАРЫНДА ПСИХОЛОГИЗМ

Чогаалчы Александр Александрович Даржай «Изиг хүннер», «Онгар», «Чурттаарын күзеиңзе», «Сагыштың ыстап аарыыр эрээзи», «Бараскан» деп тоожуларында кижиниң психологиязын янзы-бүрү аргалар дузазы-биле ханы, тода чуруп көргүзүп турар.

Психологизмниң аргаларына иштики монолог, кижиниң даштыкы байдалынын психологтуг анализи, даштыкы детальдар, бот-анализ дэсш оон-даа өске аргалар хамааржыр.

ИШТИКИ МОНОЛОГ

Кижиниң иштики сагыш-сеткилинин дойлуушкунун, психологтуг байдалын чуруп көргүзерде ажыглаар психологизмниң кол аргазы – иштики монолог болур. «Монолог – маадырның бодунче азы өске кижиге угланган чугааланы болур» [2,225]. «Иштики монолог – литературлуг маадырның сагыш-сеткилин, бодалдарын, дорг, ханы, долuzu-биле чуруп көргүзерде, психологизмниң ажыглаар кол аргазы болур. Ол номчукчу кижиге авторнуң киржилгези-биле билдине бээр» [3,128].

Бо тодарадылгалардан алгаш көөрге, монолог биле иштики монолог аразында бичии ылгалдыг болуп турар. Монологка маадыр боду бодалдарын, сагыш-сеткилин чааскаан ыткыр чугааланыр болза, иштики монологка маадыр бодунуң сагыш-сеткилин иштинде, боду бодунга чугааланыр. Ону чүгле авторнуң киржилгези-биле номчукчу билип алыр. Чогаалга иштики монологтуң ролю улуг. Ол чокта, чогаалдың идеязы, кол бижиттинген сорулгазы, авторнуң номчукчу кижиге чедирер дээн бодалы тода ажыттынмайн барып болур.

А.А. Даржай чогаалдарында иштики монологту, маадырларның сагыш-сеткилин илередирде, хөйү-биле ажыглап турар. «Сагыштын ыстан аарыыр эрэзи» деп тоожузунда автор Хажытпаа Сереновнаның амыдырал-чуртталгазын, эрткен оруун үшкү арышдан тоожуп бижээн. Кол маадырның хууда амыдыралы нарын оруктарны эртер. Ол ынак эштиг, чаңгыс оолдуг, аас-кежиктиг чурттап чораан. Хай-бачыт болуп, өөнүн ээзи чок апарган соонда, каш чыл эрткенде, ол ийиги өг-бүле тудуп чурттай бээр. Соңгу ада биле оглунуң аразында харылзааның чогумча чок болганындан оглун кырган-авазы сугга аппарып каар ужурга таварышкан. Ийиги өг-бүлезинден уруглуг апаргаш, ол оглун херекке албайн баар. Бир чайын Арат-оол эштир дээш бедик эриктен сугже шурааш, дашка бажын үскеш, чок апаар. Хажытпаа ынчан миннип, «чүге-ле оглумну бодумга арттырып албадым, мээн буруум-биле оглум чок апарган» деп иштинде хилинчектенип, сагыжы аарып чорур болу бээр: *«Мен тодуг-догаа амыдыралга көгээреп, аңаа билбестедир эзирээн-дир мен. Ашактың дыжын бодааш, бодумнуң-на төрээн оглумну «ыңай тур» деп шыдапкан болганымда, хектен-даа дора болганым ол-дур. Бир кижини хилинчекке, кызагдалга таварыштыргаш, ол хай-бачыттың ачызы-биле чедип алдынган аас-кежикти, амыр-чыргалды кандыг тамчык, кандыг чыргалаң дээрл?! Ындыг чыргалаң шаа барып човулаңга чедирер. Чедиргени-даа ол-дур, ам артында сагыш-сеткилдин дош дег соогу баарны хөй чылдар иштинде хаарып келгениниң түңнелинде, аңаа даш дег кадыг ыжык турупканы» деп, Хажытпаа Сереновна боданып турган» (4, 67).* Ынчаар-ла ол чылдан чылче бодун боду буруудадып, хилинчектеп, шаажылап, кымга-даа сагыш-сеткилин ажытпайн шыгжап чоруур. Автор Хажытпаа Сереновнаның берге салым-чолун, сагыш-сеткилин, психологиязын иштики монолог дамчыштыр номчукчу кижиге дээшти-биле көргүзүп шыдаан.

Чурттап келген үезинин хоозунун билип каан, чуртталгадан оспаксыраан, сагыш-сеткили «ыглап» чоруур муңчулган кижинин психологиязын Хажытпаа Сереновнаның овор-хевириден көрүп болур: *«... Чүү деп мындыг хугбай салымныг кижин боор мен. Кижин овор-хевири эдилээн езулуг-ла шулбус эвес мен ыйнаан. Ийе-ийе, шулбус. Бо үеге чедир-ле дириг бук болуп чурттап келген. Аныяк-чаш ашаамны бензинге ол чазылдырып алган. Оглумну ол сугга дүлүп алган. Чүү деп мындыг салымныг кижин мен ыйнаан. Мырыңай чаш оглумну соңгу адазының соок караандан камгалап шыдаваан. О, Минчит-оол! Мени та өршээр сен, та өршээвес сен. Сээң угуңну шуут-ла бо чырык өртемчейден кызып үндүрүптүм. О, оглум, Арат-оол! Сеңээ езулуг ие болуп шыдавадым. Өршээ, оглум!» (4,93).*

Ол-ла бүгү иштики муңчулугнуң, сагыш аарыының эрэзи чогаалдың маадырын канчаар-даа аргажок берге түннелге чедирген.

Ие кижинин психологиязын А.Даржайның «Изиг хүннер» деп тоожу-зунда Долзаг Араптановнаның иштики монологун дамчыштыр көрүп болур: *«Эх, оглум, оглум! Чоп кончуг далажырың ол. Бичии манапкан болзуңза аар. Өг-бүле тудары ындыг амыр эвес. Ооң харыысалгазын, ооң аар чүгүн оорганга чүктеп шыдаар ирги сен бе? Ынакшаан урууңнуң аажы-чаңын эки*

ооренин коруп алдың бе ыпчаи, огуум? Аас-кежиктиг-ле бооп кор, огуум. Өске кижиниң амыдыралы дүзи кажан кезээде харыысалга, хүлээлгесч бодап чор, ол ам сээң, аваң мени санаваaska, чер кырында эң чоок кижич-дир. Амыдырал оюнчук эвес болдур ийин. Ында кудургай, дөвүнчүктөр-даа бар, ханы хооргал оңгарлар-даа бар. Хайым калчаа саарыглар-даа бар. Ону оваарып, чоннуң чоон оруун оруктап, арага-дарыже хандывайи, улугну улуг деп, бичени биче деп чоруур кижич амыдыралдың бүгү-ле байлактарын, кижиктерин четтирер апаар. Мен-не сээң аас-кежиңге моондак болбас мен. Бүгү назынымда чаңгыс сээң-не кижиниңни бодап, чалбарып олулар-дыр мен» (5,27).

Ие кижич бүрүзүнүн сагыш-сеткилин, психологиязын автор Долзаттын иштики монологун дамчыштыр чедимчелиг чуруп көргүскен. Кижич чуртталгада кандыг-ла-бир чылдагаан-биле частырыгны кылгаш, бодун боду чектеп, чемелеп шаг боор. Ол үеде кижиниң иштики сагыш-сеткили көдүрлүп, бодун боду көөр хөөн чок апаар. Шак мындыг сагыш-сеткилдин байдалын база-ла Долзаттын иштики монологундан көрүп болур: «Ооң-биле дөмей-ле өгленир болгай мен. Ол канчаарым ол. Чүү хаанның алдын даңгыназы апарган мен. Ооң аалынче бир шагда дөмей-ле баар чувени чүге чылзыдып турарым ол. Ам ооң соондан чадаг кижич сүргеш-даа кайын чедер. Ол-дур, кончуг мелегейни мени. Чоргаарланып, өртек-үнезин улгаттырган. Шериг чоруур кижиниң угаан-бодалынга үш-үдүрүм, үен-даян бодалдар киширип, сеткил-сагыжын муңгарадып канчаарым ол» деп, Долзат иштинде шыжыгып, бодун чектеп шаанга кирип-кирип, бажыңче бажы халагар кире бергеш, орунче калбаш кээп ушкаш, ыглап бадырыпкан» (5, 9).

Кыс кижиниң сеткилиниң арыг-чаагайын, өске кижиге багай сеткил бодавазын, угааннын дараазында Долзаттын иштики монологун дамчыштыр көргүскен: «Оранның кужу, дуруяалар, кижилерге ынакшылдың, бот-бодунга бердинишикинниң езулуг үлегер-чижээн коргүзүп чоруур силер. Силер ышкаш дуруяаларның шынчызын бүгү чуртталгазының дүрүмү кылган кижилер эңдерик, оларның ачызы-биле харын чер кырында амыдыралдың арыг-чаагайы туттунуп турар чадавас. Кара-оол багай эвес кижич. Бистер аас-кежиктиг болуп болур турган бис. Ол чүгле мээң багым. Ам орайтаандыр. Өске кижиге човалаң халдадып чыткаш, чедип алган аас-кежикти кандыг аас-кежик дээр боор. Өске кижиниң арнынче дүкпүрүпкеш, сагыш-сеткилин кээргел чокка балыглап кааш, канчап сагыш амыр чоруур боор. Ындыг аас-кежиктиң меңээ хензиг-даа ажыгы чок. Чаңгыс шак-даа иштинде өске кижиге херек эргелелди оорлап ажыглап алыры – бузар чүве-дир. Ооң соонда ооң арнын канчап көрүп шыдаар. Бо-ла бүгүнү соксадыр. Эрте дээр соксадыр. Хензиг-ле сула салдынар болза, бо-ла бүгү чаңчылче ишлчий берип болур» деп, Долзаттын угааны доюлдур бодай каапкан» (6, 34).

Үстүнде чижектерден көөрге, А.Даржай психологизмнин эң кол аргазы – иштики монологту чогаалдарында уран-чечен ажыглаан. Иштики монолог дамчыштыр маадырларның сагыш-сеткилин дүвүредип чоруур айтырыгларыны, ооң эмоционалдыг байдалын билип алыры номчукчуга белен болур.

Автор бо арганың дузазы-биле чогаалдарында кол колүртүп сн чидиг айтырыгыларны, чогаалдарының кол идеязын номчукчу кижиге чедирип шыдаан. Иштики монологтуң дузазы-биле чогаалдарда маадырларның эрткен оруун, мөзү-шынарын, бодалдарын, сорулгаларын, делегей көрүүшкүнүн билип ап болур. Эң-не кол чүве – ында маадырның бодунуң үндүргөн түңнелдерин илереткени болур.

Кижиниң даштыкы байдалының психологтуг анализи

Психологизмниң база бир аргазы – кижиниң даштыкы байдалының психологтуг анализи деп арга барын «Литературная энциклопедия терминов и понятий» деп словарьда айтып турар [2,836]. Чогаалдын маадырларының психологиязын оларның даштыкы байдалын, шимчээшкиннерин, кылдыныгларын дамчыштыр билип алып арганы ыңча дээр.

Ук арганы А. Даржай «Оңгар» деп тоожузунда чедимчелиг ажыглаан. Тоожуда кол маадыр Боражыктың даштыкы байдалын дамчыштыр корткан, девидээн кижиниң психологиязын тода көргүскен: *«Бежен чылдарның соонда чоннуң дайзыннарын агартып эгелээн. Боражыктың чүрээ ыңчан бир аарышкылыгы аажок чым-сырт дээн. Ол эрткен үе дээш харыысалга, кеземче херээ аңаа онаай бээр ирги бе деп сестип бодап олурган. Ол бодунуң үезин чурттап эртип алган, чүгле ажы-төл, алган кадай дугайында бодал ону дүвүредип турган... Бажынга кирип келген коргунчуг бодалды уттуп кааптар дээрге-даа, адырылбас, чук дег чыпшынгаи-ла турар. Ол бажыңыңга пат боорунда келген – буттары угдунмас, чоладаа аар чудуктар баглап каан чүве дег, аары кончуг. Кадайының сунган шайлыг аяан алгаи, ооң эриин эриннеринге дегзип чорда-ла, карактары караңгылаш-ла дээн. Боражык олурган сандайындан аңдарлып бады барган. Сактырга-ла, улуг кара оңгарның иштинче ужугуп кирип бар-ла чыдар ышкаш болган. Боо даажы дыңналган ышкаш болган. Чыжырт-ла дээн – аяк ийи башка буступ чаштай берген. Боражык медегерлин ышкыныпкан» (6,6).*

Бо үзүндүде кижиниң корткан иштики сеткилин ооң физиктиг мага-бодунуң минниишкиннери-биле чергелештир кончуг уран-чечен көргүскен. Аяктың бусту бергенин – ол боо даажынга, сандайындан аңдарлып бады барганын – ол оңгарның иштинче ужугуп кирип бар чыдарыңга дөмейлээни авторнуң психологтуг байдалды чурууруңга бедик мергежилдин херечилеп турар.

Кижиниң психологиязын ооң шимчээшкиннерин дамчыштыр көргүскенин дараазында чижектен көрүп болур: *«Боражыктың сагыш-сеткилинге элдеп-тиг чүүлдер болуп тургулаан: бир бодаарга, ол боду эвес, чүгле ооң арын-шырайыңга дөмей өске кижси-даа ышкаш, бир бодаарга, биеэги боду хевээр. Чаңгыс кижиниң мага-бодунда, сеткил-сагыжында – ол ийи аңгы кижси. Боражыкка дөмейи аажок шулу боду бажындан будунга чедир кара кижси оон адырлып хоорулгаи, соңга баарынче кылаштааи, чалгынныг-даа чүве ышкаш, чииги кончуг кастак кырыңга кээп хона каапкан. Кара кижси олче*

карак албайн коруп олурган. Анаа кижини болза, карактары сулаңайнып, кылаңайнып олурар болгай, а бо соңга караанда буттарын адыраңнадыр чайгылаан коргунчуг дүрзүнүң карактары – ол шуру-кызыл, хан кучук, караңгы дүмбей дүне кыпкан от дег, кызаңайнып каап тургулаан» (7,24). Ооң сагыш хилинчээн «кара кижиниң овор-хевири» улам аартадың турар. Кижиниң шыдажыр арга чок нарын байдалының түннелинде: «... *Боражык коргун-мөгүдээнинден шалаже чавызап, чылбырап бадып эгелээн, холбегер труссызының хончузундан суук чүүл шалаже агып бады барган...*» (7,24). Бо чижекте кол маадырның кылган чүүлү дээш хилинчектенип, сагыш човап келгенинин дээди чадазын автор чураан.

«Изиг хүннер» деп тоожуда Долзаттын боду бодунга шыжыгып турарын ооң даштыкы байдалын дамчыштыр чедимчелиг көргүскен: «*Ооң биле дөмей-ле өглөтүр болгай мен. Ол канчаарым ол. Чүү хаанның алдың даңгыназы апарган мен. Ооң аалынче бир шагда дөмей-ле баар чүвени чүгө чылзыдып турарым ол. Ам ооң соондан чадаг кижини сүргөш-даа кайын чедер. Ол-дур, кончуг мелегейни мени. Чоргаарланып, ортек-үнезин улгаттырган. Шериг чоруур кижиниң угаан-бодалыңа үш-үдүрүм, үен-даян бодалдар кирип, сеткил-сагыжын муңгарадып канчаарым ол» деп, Долзат иштинде шыжыгып, бодун чектеп шаанга кирип-кирип, бажыңче бажы халагар кире бергеш, орунче калбаш кээп ушкаш, ыглап бадырыпкан» (6,8.).*

Корткан кижиниң психологиязының даштыкы байдалы: «*Долзат караңгыда бир-ле кижиниң ооң арнынче үрген изиг тыныжыңдан оттуп келген. Ооң баарында улуг-ла кара кижини олурган. Долзат сырбаш дээш, «Авай!» деп кыпсынчыды кышкыра каапкаш, орнундан дораан-на дүже халаан... Долзаттың иштинде бир-ле чүве соктуп бады барган ушкаш болган соонда, ханага чөлөндүр турупкан хирезинде-ле, шалаже чылбыртып бадып эгелээн. Балдырлары сирилээр» (6,9.).*

Мында кижиниң коргун-девидээнде алдынарының психологтук байдалын тода, делгеренгей кылдыр чураан.

Кижиниң ыядып-човаанда даштыкы байдалын Сенденмааның овор-хевирин дамчыштыр көрүп болур: «*Сенденмаа ыыт чок, аксында суг пактап алган чүве-биле дөмей... Ооң арны кызыл өрт. Долзаттың хоюг карактары чүден артык сезинчиг болган» (5,21).* Мында чогаалдың маадыры эмоционалдыг байдалын сөс кырынга илеретпээн. Ооң алдынып турары «ыыт чок», «арны кызыл өрт» – бүгү байдалды тодарадып турар.

Тыва улус кижиниң психологиязын шагдан тура «*Өөрээнде – ыглаар, хорадаанда – каттырар»* деп чечен сөске илередип чораан. Бо база кижиниң сагыш-сеткилиниң онзагай талазы. Тыва кижини хөй чүве чугаалавас, иштики сеткилин бодунуу-биле илередир: «*Айдың сиген кезилдезинге ажылдааш, алдан акша эккелген. Он рубльдиң алды кызыл саазыннары. Огунуң деринде сиңе берген-даа чүве дег, Долзат ону чыттап шаанга кирген. Ооң хензиг холдарының адыштарын суйбап, чаагыңга тудуп, огунуң чүрбээжин чыттап-чыттап, ол хая көрнү бергеш, ыглай каапкан*» (5,23).

Черле ыначаш, чыгтаары дээрге-ле тыва кижиниң психологиязының өске чоннардан ылгалын турар бир онзагай хевири болур. Чыгтап каары дээрге-ле улуг улустуң, ада-иениң, уруг-дарыыңга эки чүвени күзеп, боттарының буянын дамчыдып турары болур. Бо үзүндүнү дамчыштыр автор тыва кижиниң өске чоннардан ылгалын, тыва менталитетти, тыва психологияны көргүскени-дир.

А. А. Даржайның тоожуларында психологизмниң база бир аргазы – кижиниң даштыкы байдалының психологтуг анализин ажыглааны чедим-челиг. Бо арганың дузазы-биле маадырларның иштики сагыш-сеткилин, психологиязын оларның даштыкы байдалындан сөс чокка-ла билип ап болур.

Даштыкы детальдар

Даштыкы деталь – психологизмниң база бир чугула аргазы дээрзин чогаал шинчилекчизи А.Б.Есин айыткан [7 2000: 313]. Ук арга чогаалда маадырларның сагыш-сеткилиниң психологтуг байдалын улам тода билип алырынга ужур-дузалыг. Даштыкы детальдарга пейзаж биле портретти хамаарыштырып турар.

а) Пейзажтын детальдары

Литературага пейзажты, долгандыр турар хүрээленниң чурумалын чуруп көргүзерде, ажыглаар. Анаа пейзажтан аңгыда, литературада психологтуг пейзажты база ажыглап турар.

Психологтуг пейзаж – пейзажтын бир хевири болур. Анаа пейзажка чүгле бойдустуң чурумалын чуруп көргүзер болза, психологтуг пейзажка бойдустуң болуушкуннары биле кижиниң сагыш-сеткилин чергелештир чуруп көргүзер база пейзажты бүдүнү-биле киирбес, а ооң детальдарын ажыглаан болур. Ооң-биле ол анаа пейзажтан ылгалып чоруур.

Шаандан тура бойдустуң өскерлишкиннерин сагыш-сеткилдин байдалы-биле чоокшулашкак, дөмейин чон эскерип чораан. Хүн – өөрүшкүнүн, тиелелгениң демдээ, чаъс – мунгаралдың, хомудалдың демдээ, хат – дүвүрелдин демдээ дээш оон-даа өске. Бо бүгүнү чогаалчы кижини эскерип, чогаалдарыңга маадырларның иштики сагыш-сеткилин ажыдарда хереглээр бир арга кылдыр ажыглай берген. А. Даржайның «Изиг хүннер» деп тоожузунда Долзат Араптановнаның чааскаанзыргай сеткилин, амыдыралын дараазында пейзаж чурумалы-биле уран-чечен чоокшулаштырып көргүскен: *«Шала күскээр салгыңга шиилээн аар-салам, угдунмас салбактарлыг арбайны көөрге, сеткилге өөрүнчүү, хөглөнчии кедергей ийик. Ооң соонда тарааны кестирип кааптарга, хову шөл-шөлү-биле чадагайланып алгын чоруй баар ышкажыгай. Долзат Араптановнаның оглу өөренип чоруткан ояар-ла, оларның бажыңы база-ла чалгааранчыг, хос кеңсиргей чүве апарган. Эт-сеп бар-даа болза, олар дөмей-ле каракты өөрттестээн»* (6,16).

Бо үзүндүде автор кол маадырның чуртталгазының дугайында чүнү элдээрткени билдингир. Мында пейзажтын деталы – тараазын кезип каапкан ховунун чурумалын ээн бажыңга дөмейлеп көргүскени авторнун чечен-мергенин, тывынгырын бадыткап турар.

«Оңгар» деп тоожуда кол маадыр репрессияга таварышкан улусту боолаан соонда чанын бар чыгканы, ол дээн сагыш-сеткили аартап, иштинде хилинчектенин чоруур. Ооң-биле кады агаар-бойдус база өскерлин турар: *«Кезек болганда, сырынап келген соонда, чер-дээр көзүлбөстөн, дүмбөй караңгыже шилчээн. Хат-шуурганы-биле каттай-хаара чайыктап келген... Боражык шериглер-биле кады тергелиг аът чанында хола-хараганнар артынга хоргастанып, хоруп олурупкан. Хаттыг-казыргылыг чайык кезек када куда каапкан, ынаар, Бүрөн уунче, кум-сайын сывыртавышаан эстедип хоруп каан»* (6,18). Мында кол маадырның дойлуп турар сагыш-сеткилин, ооң иштинде болуп турар өскерлишкиннерин бойдустан хаттыг, чаъстыг үези-биле чоокшулаштыр дээштиг чуруп көргүскен. Боражыктын «хола-хараганнар аразынга хоргастанып хоруп олурупканы» – амыдыралында хөй чылдар иштинде чон аразынга «кара ажылынын» түннелин чажырып шыгжап чораны болур. Мында пейзажтын деталы *хола-хараганы* авторнун киригени таварылга эвес. Ук деталь Боражыктын сагыш-сеткилин көргүзүп турар символиктиг чурумал болу берген. Боражык чеже-даа ажил-хожулдуг, уруг-дарыглыг, алган кадайлыг, бай-шыырак, хүндүлүг ажилдакчы болуп чурттап чорза, оон иштики сагыш-сеткили хоозургай, «хола» болуп турарын бо детальды дамчыштыр автор көргүскен.

«Оңгар» деп тоожуда чоннун тиелелгезин дараазында бойдустан чурумалы-биле дүүштүр көргүскен: *«Даң хаязының баштайгы херели караңгының шывын соя соккан. Долгандыр бүгү чүве ыржым-биле тырттыныпкан. Оожурган удаан хемни, ооң маажым чоргаар эриктерин кылын туман бүргей шуглапкан. Кажан туман сойдуп эгелээрге, өөрүп-хоглээн чон Чаргының эң-не шыпшык бажынче үнүп, сарыг черлик эжелекчилерниң тын харанып, өө тынып, бачыдап ойлап-дезин турганын үрге дээр шолчээн бараадап, харап көрүп турган»* (6,21).

«Изиг хүннер» деп тоожуда Долзаттын амыдыралының дүшкүүрлүг үези-биле кудайның өскерлин турарын дөмейлеп көргүскен: *«Ынчан Айдың бир хар чаа-ла ажып турган. Ол хенертен аарый берген. Долзат оглун шуут оскунуп ал часкан. Суур эмчизи ийи өкпезинде дегдирген оол-дур дээн. Дүрген район төвү чедирбес болза, хоржок апарган. Ооң кадында кудай өштүг чүве дег, чайык-чаъстарын куткаш туруп берген, көвүрүглерни суг алгаш барган. Аргыжылга үзүлген. Ийи суурнуң аразында божсааландыр хайнып, мөөрээн дажыг суглар эриктеринден үнүп, аъттыг-чадаг кижилерниң, машина-балгаттың оруун үзе киргеш, чыдып алган»* (6,27). Мында пейзажтын деталы – хайнып, мөөрээн дажыг суг Долзат биле Кара-оолдун аразында моон сонгаар эптежилгенин оруу чок, үзүлгенин оштап турар психологтуг бойдус чурумалы болур.

Кижиниң сагыш-сеткилиниң хоозураанын күскү бойдус чурумалын дамчыштыр чедимчелиг чуруп көргүскен: *«Ол кезек када соңга баарынга дашкаар көрүп каап турган; эртенги сырын-хатка теректерниң бүрүлери тоглап дүжүп тургулаан. Бүрүлери дүжүп калган, ходуйгулай берген теректерни көөрге, сагышка кирбес, чүдээ аттыг болган, Улуг-Хем кожуунундан*

оолдары-биле каттай-хаара тудуп эжкелген арган куу, соок кырган кескийни сагышдырар болган. Арха-арыг түлөп, шаарарып-ла турар. Бүрүлөр тоглап дүжүп-ле турар. Ыяштар күскү хатка чапагаш куу апаргылаан элчицейин-ле турар...» (6,25).

Маадырларның сагыш-сеткилинин янзы-бүрү байдалдарын бойдустан кандыг-бир дегалы-биле холбан, дөмейлеп, символиктиг чурумал кылдыр ажыглааны чогаалдың утказын ханы болдуруп турар.

б) Портреттин детальдары

Портрет – чечен чогаалда маадырларның даштыкы хевирин чуруп көргүскени болур. Анаа портреттен ангыда, литературада психологтуг портретти база ажыглап турар. Ооң кол сорулгазы – маадырларның портретин дамчыштыр оларның иштики делегейин, аажы-чаын, психологиязын көргүзери. Психологтуг портретче маадырларның иштики сагыш-сеткилин көргүзүптер хире портреттин детальдары кирер.

Психологтуг портреттин бир деталы – карактар. А. Даржай «Изиг хүннер» деп тоожузунда Долзаттың карактарын дамчыштыр ооң мунгаргай сеткилин көргүскен: *«Долзат Араптановна ынчан анаа-ла он тос харлыг Долзат турган. Кажан ооң ишти элээн билдиртип кээрге, кырган-авазы оон: «Күдээм кайда чүвөл?» деп айтырган, аңаа ол чүнү-даа харыылаваан, чүгле шагзыргай, муңгак карактарын оскээр дестирер турган» (5,17).* Мында Долзаттын шагзыргай, муңгак карактары дээрге-ле оон мунчулуп, мунгарап чоруур сеткилинин херечизи-дир.

Дараазында деталь – арын. Кижиниң арны дээрге-ле кижиниң сагыш-сеткилинин көрүнчүү. Оон бис сөс чокка-ла хөйнү билип алып бис: кижиниң кортканын, девидээнин, ыятканын, өөрээнин дээш оон-даа өске байдалдарын. Авторнуң «Изиг хүннер» деп тоожузундан бир чижек: *«... Ол база-ла ыт чок, аксында суг пактап алган чүве-биле дөмей. Сендеңмааның арны кызыл өрт...» (5,21).* Мында кижиниң ыядып, эпчоксунганын көргүскен. Эпчоксуна бергениниң чылдагаанының утказы дыка нарын айтырыгның ужундан болган. Ынчангаш мында ажыглаан портреттин деталы – «кызыл өрт арын» дыка ханы психологтуг уткалыг.

«Онгар» деп тоожуда Боражык биле Севилдиң Коңгар-оолдуң сөстөрүн дыңнааш, согуг ап, аймай берген байдалын даштыкы портреттин деталы – бутгар болгаш үн дамчыштыр көргүскен: *«...Севил ашаанга хорадаар-даа аайын тыппаан, буттарын аары кончуг сөөртпүшаан, удуур өрээлче илдиртип чоруп каан. Боражык үнү чиде берген, чаңгыс черже, ханада ногаан улуг сээкче, албаарай берген кайгап олурган» (6,55).*

Чогаалчы психологтуг портретти долuzu-биле база кирип турары онзагай. Ону «Сагыштың ыстап аарыыр эрээзи» деп тоожузунда Хажытпаа Сереновнаның психологтуг портретинден көрүп болур: *«...Анчымаа Кылын-ооловнаның коргунчуг чүве чок деп оожургалдыг сөстери-даа ону бүзүредип шыдаваан, аарыгга удур элинер-даа, ооң бодунуң тура-соруу-даа күш четпес*

дээршинге ол шуут-ла бүзүрөй берген. Ону бадьткаан чүве дег, арып-доруп, доду чаактары соолбураарып, хол-буду чиңгелеп, эът-ханы шүгдүн эгелээн... Ынчагаши ол көрүнчүк баарынга турарындап коргун, сестир апарган, чүве диге олче көрүнчүктөн түрөгдөөн херээжесн кижн көрүн алгаш турар болган...» (4,58). Бо үзүндүде маадырнын бир-ле чүве дээш идегели өшкөн, мунгараан сагыш-сеткилин оон даштыкы портрети-биле автор улам дээштиг, каракка көстүп кээр кылдыр чуруп көргүскөн.

Тоожуда могоаттынган бичии кижинин сеткилин оон даштыкы портретин дамчыштыр улам тода көргүскөн. Кажан Боражык оглуноң оглуно тыва кожаларынын оолдары-биле ойна дээрге, ол тывалар-биле ойнавас мен дээш ынаваска, оон ужазынче часкаптар. Ынчаарга Гена могоаттына бээр «...Гена бажын халайтыпкан, шалаже куду корнун алган, эринерин ызыртынып-каш турупкан» (5,11).

А.Даржай тоожуларында психологизмнин бир аргазы – даштыкы детальдарны маадырларнын иштики сагыш-сеткилин номчукчу кижиге улам ханы, дээшти-биле чедирер дээш уран-чечен киирген. Ук арганы чогаалчы тоожуларында эн-не чугула эпизодтарда ажыглаан деп болур. Үстүнде чижектерни дамчыштыр чогаалчы портреттин деталы психологизмнин база бир чугула аргазы, оон чарылбас кезээ болур дээрзин көргүскөн.

Александр Даржай тоожуларында кижинин иштики сагыш-сеткилинин янзы-бүрү байдалдарын, психологизмнин аргаларын чедимчелиг ажыглап, номчукчуга уран-чечен чедирип чоруур чогаалчы деп санаар бис.

Литература

Краткий словарь литературоведческих терминов / Под ред. Л. И. Тимофеева, С. В. Тураева – М.: Просвещение, 1978

Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина – М.: Интелвак, 2001

Большая литературная энциклопедия / Красовский В.Е. и др. – М., 2003.

Даржай А.А. Сагыштың ыстап аарыыр эрээзи // Даржай А.А. Четкер четкизи. – Кызыл, 1991

Даржай А.А. Изиг хүннер // Даржай А.А. Чурттаарын күзезиңге – Кызыл, 1991

Даржай А.А. Оңгар // Даржай А.А. Четкер четкизи. – Кызыл, 1991

Есин А.Б. Психологизм. – М.: Высшая школа, 2000

Д О П Ч У З У

ПРОЗА

Октябрь ТУҢ-ООЛ. Аьт. Сыдым Салым. <i>Чечен чугаа</i>	3
Өөреникчи кыдырааштың чажыды. <i>Чечен чугаа</i>	13
Аржаан. <i>Чечен чугаа</i>	19

ПОЭЗИЯ

Александр ДАРЖАЙ. Узун оруум эгези.....	24
Денгернин чырыы бар.....	25
«Чаңгыс борбак үрезинден...».....	25
Болбаазын чырык.....	26
«Өөскүп кыпкан изиг одум дангаар эртен...».....	27
«Айның чырыы бир-ле элдеп...».....	27
«Кижича багы кажырбас...».....	28
«Чап кадында...».....	28
«Чаңгыс үе чажыт өөрүм чанымда чок...».....	29
Ынакшылдың чалбыгы.....	30
«Хоочу-хораага туттургаштың...».....	30
Шырай-арның кайгап ора.....	31
«Шырым булут аржыылданган төгерик ай...».....	32
Чүгле боттуң.....	32
Дамырак суг, далаш күске база бодум.....	33
«Аас-кежиктиг силер бе?» - деп айтырыгга...».....	34
«Үе-биле үжүүрлежир бодаза-даа...».....	34

ПРОЗА

Лидия ООРЖАК. Монолог. <i>Чечен чугаа</i>	36
Белек. <i>Новелла</i>	42
Өңнүг кижича. <i>Новелла</i>	45
Бодалдарым. <i>Чечен чугаа</i>	49

ПОЭЗИЯ

Мария КҮЖҮГЕТ. Чедилээн одуруглар.....	51
Малчын кыстың ырызы.....	55
Сагындым.....	56

Тывалажын орар чорду.....	56
Кызың көргөш.....	57
Төрө-Хөл валызы.....	57
Сестгээн одуруглар.....	58

ПРОЗА

Алдын-оол МОНГУШ. Ажыг. <i>Чечен чугаа</i>	60
--	----

ДРАМАТУРГИЯ

Эдуард МИЖИТ. Отгуп кээр мен! Ийи көжөгелиг шии.....	66
--	----

ПОЭЗИЯ

Менги ООРЖАК. Ажыг-Суг аржааны.....	89
Чурумал.....	90
Тоорук сайы.....	90
Сеткил сөнү.....	90
«Сенээ бөгүн...».....	91
Мөнгө от дугайында баллада.....	92

ЧАА АТТАР

Тахир МЕКПЕР-ООЛ. Ышкындыртынган амы адыры. <i>Тоол</i>	94
Хартыга. <i>Тоол</i>	100

ОЧУЛГА

Октай РИФАТ. Өөрүп четтириишкин. (<i>Эдуард Мижит очулдурган</i>).....	104
Хлеб болгаш сылдыстар. (<i>Эдуард Мижит очулдурган</i>).....	104
Тиилелге. (<i>Эдуард Мижит очулдурган</i>).....	105
Халдаашкын. (<i>Эдуард Мижит очулдурган</i>).....	105
Чечектер. (<i>Эдуард Мижит очулдурган</i>).....	105
Балконда херээжен. (<i>Эдуард Мижит очулдурган</i>).....	106
Оттуң чайынынга. (<i>Эдуард Мижит очулдурган</i>).....	106
Хосталга холдарлыг. (<i>Эдуард Мижит очулдурган</i>).....	106
Кежээлерде. (<i>Эдуард Мижит очулдурган</i>).....	108
Силерге. (<i>Эдуард Мижит очулдурган</i>).....	108
Ыы. (<i>Эдуард Мижит очулдурган</i>).....	108

Чайганышта бичин уруг. (<i>Эдуард Мижит очулдурган</i>).....	109
Хойлар. (<i>Эдуард Мижит очулдурган</i>).....	109

КУЛЬТУРА. УРАН ЧҮҮЛ. ТӨӨГҮ

Роман ЛУДУП. Чаялганың оруу-биле. <i>График Чечек Монгуш дугайында очерк</i>	110
--	-----

ЧОГААЛ САЙГАРЫЛГАЗЫ

Мария КУЖҮГЕТ, Алена МОНГУШ. А. Даржайның тоожуларында психологизм.....	125
---	-----

Сеткүүлдүн картының бирги база дөрткү арыннарында график Чечек Монгуштуң «Мерген угаанныг Ак-Сал ирей» деп бөлүк чуруктарындан ажылдарын парладывыс.

Сеткүүлдүн каасталгазынга Р. Лудуптуң тырттырганы база авторларнын хууда архивтеринден эккелгени чуруктарны ажыглаан.

Литературно-художественное издание
“УЛУГ-ХЕМ”
на тувинском языке

Редактор выпуска: **Э.Б. Мижит**
Ответственный секретарь: **Р.Д. Лудуп**
Дизайн и верстка: **Р.Д. Лудуп**
Корректор: **А.А. Кужугет**

Журнал отпечатан в типографии ООО «Кооператив «Журналист»,
Республика Хакасия, г. Абакан, ул. Советская, 71.
Сдано в набор 20.05.2013 г. Подписано в печать 17.06.2013 г.
Свободная цена.

ГАУ “Редакция журнала “Улуг-Хем”.
667000, г. Кызыл, ул. Щетинкина и Кравченко, 57.
Формат 70/100^{1/16} Физ. печ. л. 10,5. Тираж 600 экз.

